

L 85-3 m
L 303 / e

Baltu
valodas
senāk
un
tagad

B
P

130-3
207-11
LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADĒMIJA
ANDREJA UPĪTĀ VALODAS UN LĪTU TĒMA

AR DARIEM SĀKUMS KĒSĒDA GRĀMAM
PĒTERA STĒRNAS LATVIJAS VALODAS

**Baltu valodas
senāk un tagad**

Baltu
valodas
senāk
un
tagad

 LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADĒMIJA

Балта валодас
сенік на іагад

L 85/3
303 m/f

L
4

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA
ANDREJA UPIŠA VALODAŠ UN LITERĀTŪRAS INSTITŪTS

AR DARBA SARKANĀ KAROGA ORDENI APBALVOTĀ
PĒTERA STUČKAS LATVIJAS VALSTS UNIVERSITĀTE

Baltu valodas senāk un tagad

RĪGA «ZINĀTNE» 1985

Redakcijas adrese:

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMĪJA
ANDRĒJA UPIŠA VALODAS UN LIEĻVALDĪBAS INSTITŪTS
AR DABAS ZINĀTĀNU KĀRTOŠO ĢEOMĒTRIJAS
PĒTERA STUČEŠKAS LATVIJAS VALSTS UNIVERSITĀTE

Baltu valodas senāk un tagad /Atb. red. A. Blinkena. — Rīga:
Zinātne, 1985. — Latv. un krievu val. — 256 lpp.

Baltu valodas ar savu seniskumu ieņem nozīmīgu vietu vēsturiski salīdzināmajā valodniecībā, tāpēc to izpētei pievērsušies valodnieki ne vien Latvijā un Lietuvā, bet arī citās padomju republikās un daudzās ārvalstīs.

Rakstu krājumā ietverti padomju un aizrobežu valodnieku raksti par baltu valodu fonētikas, gramatikas, leksikas un frazeoloģijas jautājumiem gan vēsturiskā, gan mūsdienu valodas skatījumā.

Grāmata domāta filologiem, vēsturniekiem, etnogrāfiem, skolotājiem, studentiem un visiem citiem, kam ir interese par baltu valodām.

Redakcijas kolēģija:

A. BLINKENA (atb. red.), R. GRABIS,
V. MAZULIS, M. RUDZITE, A. SABAĻAUSKS

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~85 —~~

46.877
0308026113

Izdots saskaņā ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas
Redakcijas un izdevumu padomes lēmumu

4602010000—095

B ————— 67—83

M811(11)—85

© Izdevniecība «Zinātne», 1985

PRIEKŠVārds

Baltu valodas — latviešu un lietuviešu valoda, tāpat XVII gadsimtā izmirusi senprūšu valoda, kā arī kadreizējā jātvingu un galindu valoda — tiek uzlūkotas par ļoti senām, un tās saglabājušas daudzas arhaiskas indoeiropiešu valodu īpatnības. Šīs valodas ir sevišķi nozīmīgas vēsturiski salīdzināmajā valodniecībā, jo tās spēj dot neaizstājamas ziņas par valodu vēsturiskās attīstības procesiem. Tāpēc baltistikai, ar ko šaurākā nozīmē saprot baltu valodu un to vēstures izpēti, arvien aktīvāk pievēršas ne vien latviešu un lietuviešu valodnieki, bet arī zinātnieki citos Padomju Savienības pētniecības centros (Maskavā, Ļeņingradā, Tallinā, Kijevā, Minskā, Erevānā u.c.) un ārvalstīs (Zviedrijā, Norvēģijā, Polijas TR, VDR, VFR, ASV, Kanādā, Šveicē, Itālijā, pat Japānā un Austrālijā).

Šai krājumā sakopotie raksti aplūko dažādu līmeņu parādības baltu valodās, galvenokārt pievēršoties leksikas un sintakses problēmām valodas attīstības skatījumā, kā arī dažiem vispārīgajiem baltu valodu jautājumiem.

Sabiedriskās funkcionēšanas procesā valodas saskaras ar citām valodām, un šie valodu kontakti var ietekmēt valodas tālāko attīstību. Vispilgtāk valodu kontakti izpaužas leksikā, tāpēc liela daļa krājuma rakstu veltīta baltu valodu leksikai, ņemot vērā tās saskarsmi ar slāvu, ģermāņu un Baltijas somu valodām. Šo kontaktu izpaušmes atspoguļotas gan apelatīvu, gan onomastikas materiālos. Šai pašā nodaļā aplūkoti arī daži vārdu morfoloģijas un semantikas jautājumi.

Baltu valodu sintaksei līdz šim bijusi pievērsta mazāka uzmanība. Šai krājumā visai daudzpusīgi aplūkotas tieši vārdu saistījumu iespējas un ar tiem saistītās problēmas; te iekļauti arī raksti par stabilo vārdu savienojumu — frazeoloģismu — semantiku un pārmaiņām.

Rakstu krājuma veidošanā piedalījušies gan padomju, gan ārzemju valodnieki, un tas varēs dot ierosmes tālākiem pētījumiem baltistikā.

Redakcijas kolēģija

I

VISPĀRĪGI JAUTĀJUMI

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ

A. Blinkena

LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS NORMALIZĀCIJAS AKTUĀLĀS PROBLĒMAS

Literāro valodu būtiska iezīme ir to normatīvais raksturs. Pēdējās desmitgadēs visā pasaulē valodnieki īpaši aktīvi pievēršas literāro valodu specifikas un attīstības izpētei, kā arī literāro valodu normalizācijas problēmām un it īpaši normalizācijas teorētisko pamatu un principu izstrādei un pat valodas attīstības plānošanas un prognozēšanas jautājumiem. Tiek izstrādātas ar normalizācijas problēmām saistīto jēdzienu un terminu sistēmas, meklēti tādi teorētiski pamatoti literāro valodu varianti, kas iespējami pilnīgāk apmierinātu attīstītas sabiedrības pastāvīgi augošās saziņas un kultūras vajadzības. Normas jēdzienam ir divi aspekti — norma kā vispārpieņemts lietojums (ūzuss) un norma kā speciālistu rekomendēts valodas variants, kas nostiprināts normatīvajās gramatikās, vārdnīcās, rokasgrāmatās un dažkārt pat apstiprināts ar administratīvo iestāžu likumu, kā tas, piemēram, ir dažu īpašvārdu grupu lietošanā un ortogrāfijā.

Sai rakstā galvenokārt būs skarti jautājumi, kas saistīti ar normu kā rekomendēto valodas parādību, kaut arī normu rekomendācija ir cieši saistīta ar lietojumu — ūzusu.

Viens no svarīgākajiem faktoriem normas un normalizācijas problēmu sakarā ir tas, ka norma ir dinamiska, pastāvīgi attīstīga parādība, kas veidojas un attīstās līdz ar sabiedrības attīstību; taču tai jābūt tik stabilai, lai nodrošinātu valodas lietotāju maksimālas saziņas iespējas. Tieši šī dialektiskā pretruna rada valodas normalizētājiem vislielākās grūtības, ciktāl pārmaiņas valodā notiek pamazām un sākumā var izpausties kā tādas atkāpes no normas, par kuru mērķtiecību var būt dažādi ieskati.

Latviešu literārās valodas normalizācijas aizsākumi — kaut arī nekodificēti — meklējami jau tautas mutvārdu daiļradē, īpaši tautasdziesmās, un — jau daļēji kodificēti — 17. gs. vārdnīcās un gramatikās. Vairāk apzināta normalizācija notiek kopš 19. gs. 2. puses, kad veidojās latviešu nacionālā valoda, tomēr galvenos latviešu literārās valodas normalizācijas principus izstrādāja un nostiprināja valodas praksē Kārlis Milēnbahs¹ un Jānis Endzelīns², galvenokārt mūsu gadsimta pirmajos gadu desmitos.

Kārļa Milēnbaha un Jāņa Endzelīna valodas normalizācijas principi galvenokārt balstījās uz literārās valodas normu atbilstību latviešu valodas vidusdialekta īpatnībām un uz stingru valodas vēstures faktu ievērošanu. Bet 20. gs. vidū latviešu literārā valoda jau bija izveidojusies par labi attīstītu vienotu, patstāvīgu valodas formu, kas attīstās pati pēc saviem likumiem. Ne vienmēr tā balstās tikai uz tradīcijām un vēsturiski nostiprinātiem pieņēmumiem, bet vairāk ņem vērā arī citus faktorus — funkcionāli stilistisko mērķtiecību, citvalodu ietekmes un tendences, valodas ekonomijas principu utt. Latviešu literārā valoda tālu pārsniegusi savas bāzes — vidusdialekta — robežas un kļuvusi par visas tautas īpašumu. Pēdējo 30—40 gadu laikā latviešu literārā valoda kļuvusi ievērojami bagātāka. Līdz ar sabiedrības demokratizāciju, ar visplašāko sabiedrības slāņu iesaistīšanos aktīvā ražošanā un sabiedriskajā dzīvē, ar zinātnes, tehnikas un kultūras sasniegumu izplatību ir ļoti paplašinājusies literārās valodas lietošanas sfēra, un tagad literārā valodu lieto ne tikai inteliģence un ne tikai lielākajās pilsētās, bet tā pilntiesīgi un aktīvi ienāk visu sociālo slāņu un visu Latvijas novadu iedzīvotāju aktīvā lietojumā.

Lietošanas sfēras paplašināšanās un funkciju daudzveidība spēcīgi ietekmē literārās valodas stilistisko diferenciaciju. Latviešu literārā valoda kļuvusi polifunkcionāla, un katram no tās stiliem ir savi bagāti, specializēti izteiksmes līdzekļi. Funkcionālās pārmaiņas savukārt ietekmē arī literārās valodas normu. Pieaug terminu loma zinātniskajos tekstos, kļūst nepieciešami arvien jauni termini arī publicistikā, sadzīvē un pat daiļliteratūrā, pieaug ekspresivitātes loma publicistikā un daiļliteratūrā, un tā prasa arī specifiskus izteiksmes līdzekļus, kas meklējami ne vien savas valodas vēsturē, bet arī citās valodās vai radāmi no jauna.

Tāpēc arvien sarežģītāks kļūst arī normalizācijas darbs, kurā

¹ Druviete I. Kārļa Milēnbaha darbs latviešu valodas normalizācijā. — Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1981.

² Saule-Sleina M. Par akadēmiskā Jāņa Endzelīna darbu latviešu valodas kultūras laukā. — Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1972, 7.—16. lpp.

mūsu dienās jāņem vērā nesalīdzināmi vairāk dažādu faktoru un apstākļu nekā iepriekšējos valodas attīstības posmos.

Obligāta ir vispārīgā vidējā izglītība, pastāvīgi aug grāmatniecības, preses, radio un televīzijas loma, un latviešu valodas lietotājiem ir plašas iespējas dziļi un pamatīgi iepazīt literāro valodu. Taču tas nemazina iespēju valodā parādīties pakāpeniskām diferenciālām pārmaiņām, kas ar laiku var atspoguļoties valodas normu pārmaiņās. Arī mūsu literāro valodu kondifikācijas gadsimtā nav izzudis valodas attīstības stihiskums.³ Valodas variantu un jaunu valodas faktu vertešana ir kodifikācijas pastāvīgs uzdevums.⁴

Lai normatīvās rekomendācijas būtu pamatotas un perspektīvas, nepieciešama vispusīga valodas materiāla izpēte, visu lietojuma variantu kolekcija⁵ un pilnīga valodas sistēmas izpratne, kā arī jāparzina visas atkāpes no šīs sistēmas. Tad valodnieku apzinātā iejaukšanās literārās valodas attīstības procesā būs attaisnojama un mērķtiecīga, lietderīga, jo, kaut gan ir izteiktas arī domas, ka valodniekiem nav tiesību normēt literāro valodu⁶, jāatzīst, ka «valodniecības teorija ir iejaukusies un var iejaukties literārās valodas attīstībā»⁷.

Šādā virzienā strādā arī latviešu valodnieki, kuri pēdējās desmitgadēs valodas kultūras un normalizācijas jautājumiem veltījuši lielu uzmanību. Izstrādāta virkne fundamentālu monogrāfisku pētījumu par mūsdienu latviešu literārās valodas gramatisko struktūru⁸, leksiku⁹, fonētiku¹⁰ un rakstību¹¹, kā arī virkne speciāli valodas prakses jautājumiem veltītu rakstu dažādos krājumos un periodikā. Izdotas 13 terminu vārdnīcas, daudzas dažāda apjoma divvalodu tulkojošās vārdnīcas un sarunvārdnīcas, turpinās astoņsējumu «Latviešu

³ Филин Ф. П. Противоречия и развитие языка. — В кн.: II Всесоюз. конф. по теоретическим вопросам языкознания. Тез. докл. М., 1980, с. 40.

⁴ Рупкис А. Kalbos kulturos pagrindai. Vilnius, 1980, p. 35.

⁵ Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. М., 1980, с. 272.

⁶ Урлис А. Проletариска максла. Pleskava, 1920, 76. lpp.

⁷ Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. — В кн.: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с. 345.

⁸ Mūsdienu literārās valodas gramatika. R., 1959. — 1962. 1. — 2. seji. Sk. arī Karkliņš J. Latviešu valodas gramatikas izpēte. — Gram.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1979, 18. — 30. lpp.

⁹ Lauša A. Latviešu leksikoloģija. R., 1969. Sk. arī Roze L. Leksikografiskais darbs. — Gram.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1979, 31. — 45. lpp.

¹⁰ Lauša A. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonetika. R., 1969; Цеплитис Л. Анализ речевой интонации. Р., 1974. Sk. arī Terauda I. Pētījumi latviešu valodas fonetikā. — Gram.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1979, 15. — 17. lpp.

¹¹ Blinkena A. Latviešu interpunkcija. R., 1969; Portite T. Lielie burti mūsdienu latviešu valodā. R., 1970.

literārās valodas vārdnīcas» izdošana, izdota «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca». Ir arī pirmie pētījumi stilistikas un dzejas valodas lingvistiskās analīzes novadā, ik gadus nāk klajā rakstu krājumi «Latviešu valodas kultūras jautājumi».¹²

Latviešu valodas normalizācijā pamatos noris kolektīvs darbs. Darbojas LPSR Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija un Pareizrakstības komisija, nozīmīgākos jautājumus izlemj, izmantojot plašas latviešu valodas runātāju aptaujas rezultātus. Taču arī tas nevar novērst zināmas svārstības un uzskatu atšķirības normalizācijas procesā, jo valodā valda ne vien objektīvas likumības, bet arī zināms subjektīvisms, pretrunas un atkāpes no sistēmas.¹³ Arvien ir bijuši dažādu valodnieku atšķirīgi uzskati un pat gaumes atsevišķos valodas normalizācijas jautājumos, un ne visi viņu ieteikumi valodas praksē nostiprinājušies. Tāpat tas, domājams, būs arī turpmāk, un daudzi no pašreizējiem ieteikumiem ar laiku mainīsies. Tomēr valodnieku uzdevums joprojām ir meklēt valodas attīstības pareizākos ceļus un virzīt pa tiem valodu, ņemot vērā valodas attīstības tendences un valodniecības teorētiskos apsvērumus.

Viena no būtiskākajām un aktuālākajām problēmām ir vārdu krājuma un atsevišķu vārda nozīmju izpēte un izvērtēšana. Mūsdienu literārās valodas tiecas pēc demokratizācijas, tiecas tuvināties citām nacionālās valodas formām, piemēram, dialektiem, tautas sarunvalodai, un mazpamazām par literāriem tiek atzīti arī tādi vārdi un to nozīmes, kādi vēl nesen bija pieskaitīti pie neliterāriem.

Tā kā latviešu valodā nav vēl pilnas normatīvas vārdnīcas ar stilistiskajām norādēm (no «Latviešu literārās valodas vārdnīcas» paredzētajiem astoņiem sējumiem iznākuši tikai pieci), tad daudzos gadījumos vēl ir grūtības, nosakot dažu vārdu vietu stilistiskajā sistēmā un spriežot par to nozīmju attīstību un vērtējumu. Tomēr daudzi vārdi un nozīmes, kas, kā rāda dažādu valodnieku publikācijas, savā laikā bijuši atzīti par neliterāriem, tagad ieguvuši vietu latviešu literārajā valodā.

Tomēr ir vēl virkne vārdu, kuriem ir tendence iespieties literārajā valodā arī ar tādām nozīmēm, kādas līdz šim par literārām netiek uzlūktas, piemēram, vārds *gājiens* «ricība», *piegājiens* «pieeja», *savākts* «koncentrēts, mērķtiecīgs» (*viņa darba stils ir savāktāks; aktieris strādā savāktāk*) u.tml. Valodnieku uzdevums ir izvērtēt šādus vārdus un izteicienus no funkcionāli stilistiskā viedokļa un

¹² Sk.: Latviešu padomju valodniecība 30 gados. Bibliogrāfisks rādītājs 1945—1975. Sast. Dz. Barbare R., 1976.

¹³ Sk.: Филин Ф. П. Противоречия и развитие языка. — Вопр. языкознания, 1980, № 2, с. 8—20; Будагов Р. А. Система и антисистема в языке. — Вопр. языкознания, 1978, № 4, с. 3—17.

noteikt to lietošanas lietderību. Pamatos var pievienoties tiem valodniekiem, kuri uzskata, ka normalizācijai nevajadzētu padziļināt plaisu starp grāmatu valodu un sarunvalodu, tomēr zināmu distanci te nosaka jau funkcionālās atšķirības, kas sarunvalodai pieļauj lielāku nosacītību un teritoriālas, sociālas un stilistiskas atkāpes no literārās normas.

Milzīga lietojuma izplatība pēdējos gados ir adverbja *kad* lietojumam pakārtojuma saikļa funkcijā literāri normatīvā un arī latviešu valodas dialektu balstītā saikļa *ka* vietā. Šādu lietojumu nebalsta ne līdzšinējā literārā norma, ne latviešu valodas vēstures fakti, ne arī funkcionālā mērķtiecība, un, kaut arī statistiskie dati normalizācijā ir nozīmīgs faktors, valodas norma šādu *kad* lietojumu (*Liekas, kad šodien list. Saslimu, tāpēc kad biju saaukstējies.*) nav legalizējusi, un to nav pamata darīt arī turpmāk.

Daļa problēmu saistītas ar leksikas aizgūšanu un aizgūtās leksikas stilistisko vērtējumu. Arvien vairāk pastiprinās kontakti starp tautām un valodām, un tas veicina arī leksikas aizgūšanu no visdažādākajām valodām. Kaut arī ir termins «valodu internacionalizēšanās», tas nav jāsaprot kā valodu nacionālās specifikas nivelēšana. Tāpēc nepieciešams saprātīgs ikviena konkrēta aizgūstamā vārda izvērtējums. Tāds vērtējums nepieciešams ne tikai attiecībā uz terminoloģisko leksiku, kur parasti aizgūvumu ir īpaši daudz, bet jo vairāk uz vispārlietojamo leksiku, kur aizgūvumi bieži var radīt nevajadzīgus dubletus. Pamatoti ir sabiedrības protesti pret tādiem aizgūvumiem kā *tineidžers* latviskā *pusaudzis* vietā, *parkings* «stāvvietā», *envirouments* «vide», *čau* «sveiki», *paģērēt* «prasīt», *dikts* «skaļš; spēcīgs», *striks* «krass». Ņemot vērā, ka ar laiku var mainīties vārdu un konstrukciju stilistiskais vērtējums, būtu jāpārlūko attieksme pret tādiem seniem aizgūvumiem kā, *tante*, *trepes* u.c., kas varētu būt stilistiski vai jēdzieniski iekrāsoti literāri sinonimi vārdiem *krustmāte*, *kāpnes*.

Aktuāla ir arī aizgūto vārdu, īpaši citvalodu īpašvārdu, adaptācijas formas normalizācija. Pamatos jautājums par aizgūvumu pareizrakstību tika izšķirts ar 1957. gada ortogrāfijas reformu, tomēr praksē ir vēl diezgan daudz svārstību un neskaidrību. Liela uzmanība pēdējās desmitgadēs tikusi pievērsta citvalodu cilmes īpašvārdu pareizrakstībai un pareizrūnai. Izdota rokasgrāmatu sērija, kurā doti norādījumi par igauņu, lietuviešu, vācu, krievu, angļu, franču, čehu, poļu, itāliešu, spāņu, somu, bulgāru, sengrieķu un arābu valodu cilmes īpašvārdu pareizrakstību un pareizrūnu latviešu literārajā valodā¹⁴, ievērojot pamatprincipu par šo īpašvārdu iespējami tuvu

¹⁴ Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrūnu un pareizrakstību latviešu literārajā valodā. R., 1960. 1982., 1. – 15. laid.

atveidi oriģinālvalodas izrunai. Tomēr vel joprojām ir līdz galam neatrisināti jautājumi gan par atsevišķu skaņu, gan par konkrētu vārdu gramatiskās formas atveidi. Viskrasakās pretrunas parasti veidojas starp tradicionālajām formām un jaunajām tendencēm ievrot noteiktu principu ipašvārdu atveidē, starp atveidošanas iespējam ar tulkošanas vai transkripcijas palīdzību, piem., *Lielais Sālsēzers / Greitsoltleiks; Zelma Lāgerlefa / Selma Lagerlēva; Golsversijs / Golsvertijs; Solsberija / Solsberi; Amāna / Ammāna / Amana; Erezunds / Eresunds / Eresuns* u.tml. Te galvenās problēmas ir transkripcijas problēmas — patskaņu garumu apzīmēšana, līdzskaņu dubultošana, atveidojamo valodu īpatnību saglabāšanas iespējas vienas cilmes vārdos (*Brigita / Bridžita / Brižita; Kārlis / Karls / Šarls / Karels / Čārlzs / Karlo* u.tml.), kā arī vārdu gramatizācijas problēmas (galvenokārt dzimtes un celma formas noteikšana). Ņemot vērā globālo tendenci atveidot pēc iespējas atbilstoši oriģinālvalodai, daudzus ipašvārdus atveidojam nedeklinējamā formā. Šai ziņā latviešu valoda atšķiras no sev tuvās lietuviešu valodas. Lietuviešu valoda, piemēram, lielākoties stingri saglabā savu paradigmatiku arī citvalodu cilmes ipašvārdos un gandrīz visiem ipašvārdiem piešķir savas valodas lokāmās galotnes (*Karlas Goci — la. Karlo Goci; Tokijas — la. Tokio* u.tml.).

Latviešu valodā arvien vairāk veidojas tendence saglabāt ipašvārda oriģinālformu un, ipaši toponimos, notiek pāreja no sākotnēji nostiprinātām lokāmajām formām uz nelokāmām (*Solsberija — Solsberi; Tokija — Tokio; Maputa — Maputu* u.c.). Joprojām paliek aktuāla problēma par gramatizācijas veidu.

Vārdu aizgūšanas sakarā izvirzās arī dažas jaunas vārddarināšanas problēmas. Latviešu valodā ir visai bagāta vārddarināšanas sistēma, tajā ir gan mantoti, gan no citām valodām aizgūti vārddarināšanas līdzekļi un pāņēmieni. Pagaidām vēl ir problemātiskas to izmatošanas iespējas un atvasinājumu semantisko nianšu atšķirības, piemēram, adjektīvu atvasināšana no aizgūtiem lietvārdiem, kā *komēdija - komēdijisks / komēdiskis; televīzija - televīzisks / televizionisks / televizionāls / televīziāls; rezonanse - rezonāls / rezonātīvs / rezonansīvs; citoplazma - citoplazmīskis / citoplazmatīskis; Eiropa - eiropēisks / eiropīskis; kapacitāte - kapacitīvs / kapacitātīvs* u.tml., tāpat tālāku lietvārdu atvasināšana no lietvārdiem, piem., *indukcija - induktāte / induktivitāte*, kur saduras īsuma princips ar atvasinājuma sistēmiskuma principu. Bieži jāstāpās ar problēmu par konversijas vai sufiksācijas iespējām, lietojot adjektīvus blakus lietvārdiem, piemēram, *sinonīms / sinonimīskis; analogs / analogīskis; fotogrēns / fotogrēnīskis*. Šis jautājums ipaši svarīgs terminoloģijā. Šai problēmai tuva arī problēma par atributīva lietvārda ģenitīva vai atvasināta adjektīva lietošanu (*krāsu / krāsainā filma, re-*

publikas / republikāniska iestāde, ģeogrāfijas / ģeogrāfiskā karte u.tml.).

Kā zināms, valodā nav iespējama absolūta regularitāte un sistēmiskums, un nereti bez īpaši saskatāmas motivācijas var blakus regulārajām eksistēt arī neregulāras formas. Tas attiecas arī uz īstiem latviskiem vārdiem, piemēram, adjektīvus ar izskaņu *-igs* un lietvārdus ar izskaņu *-ība* saskaņā ar sistēmu galvenokārt darina no verbu pagātnes celma¹⁵, taču valodā sen pastāv arī atvasinājumi no tagadnes celma (*mirt - mirstīgs, postīt - postīgs, atbilst - atbilstīgs, just - jūtīgs*; arī *mirstība, līdzjūtība, dzimstība*). Tāpēc problemātiska ir nepieciešamība atzīt par skaužamām formas *jūtīgs, līdzjūtīgs, līdzjūtība*, kas veido izņēmumus no sistēmas (ja arī pieņemam, ka *jūtīgs* ir atvasināts no lietvārda *jūtas* un tāpēc pieļaujams, *līdzjūtība* un *līdzjūtīgs* var būt tikai no verba *just lidzi*). Arī B. Havrāneks atzīst, ka «vārdiem, kas nostiprinājušies, neatkarīgi, no to darināšanas veida (nepareizi darinātus vai pat izkropļotus, kā, piemēram, *bavlna* 'kokvilna' no Baumwolle, *rula* 'gneiss' no žula) ir tiesības uz eksistenci valodā»¹⁶.

Te skarti tikai daži aktuāli jautājumi, kas prasa atrisinājumu no literārās normas viedokļa — vai nu vecā varianta nostiprināšanu, vai tā aizstāšanu ar jaunu, vai arī paralēlu variantu pieļaušanu. Tautas rakstnieks A. Upīts raksta: «... tautas valoda ir dzīvs, nemiēģi augošs organisms, kas līdzī visai dzīvei attīstās dialektiskā ceļā, atmetot vecos, savu laiku nodzīvojušos vārdus un formas un iesavinot laikmeta vajadzības prasītas jaunas, topot arvien saturā bagātākai un formā vienkāršākai, kur valodnieku uzdevums ir vislabāk izprast šīs laikmeta prasības un palīdzēt tautai veidot savu valodu kuplāku un skanīgāku, kā tā jebkad bijusi.»¹⁷

Šai normalizācijas darbā jābalstās kā uz valodas praksi, kurā liela loma ir sociālajām prasībām, tā arī uz teorētiskiem apsvērumiem, kuros ļoti svarīga ir laba valodas vēstures un tās attīstības līdzšinējās gaitas pazīšana, kā arī to procesu zināšana, kuri notiek citās valodās. Vissavienības baltistu konferences neapšaubāmi veicina ne vien baltu valodu vēsturiskās attīstības procesu izpēti, bet arī tālāku mūsdienu literāro valodu attīstību.

¹⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959, 1. sejj., 129., 280. lpp.

¹⁶ Га в р а н е к Б. Задачи литературного языка и его культура. — В кн.: Пражский лингвистический кружок, с. 370.

¹⁷ Upīts A. Dažas piezīmes par latviešu valodas un valodniecības jautājumiem. — LPSR ZA Vēstis, 1951, Nr. 6, 901. lpp.

К ПРОБЛЕМЕ ДИАХРОННО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ БАЛТИЙСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКОВ

Интенсификация диахронических исследований литовского и латышского литературных языков, особенно ярко проявившаяся в 70-е годы нашего века (см. работы П. Йоникаса, П. Скарджюса, З. Зинкявичюса, А. Озолса, В. Руке-Дравини, А. Блинкены и др.), уже создала определенную материальную базу для изучения этих языков и в диахронно-типологическом плане.

В диахронно-типологическое изучение балтийских литературных языков как автономных лингвистических систем должен быть включен и прусский язык, который в последние десятилетия также подвергается очень интенсивному и всестороннему исследованию (см. работы В. Мажюлиса, В. Шмалстига, В. Н. Топорова и др.). Включение прусского языка в сферу диахронно-типологического изучения балтийских литературных языков, на наш взгляд, не вызывает никаких сомнений, так как важнейшие прусские тексты (катехизисы 1545 и 1561 гг.) являются прежде всего памятниками прусского литературного языка, в основе которого лежит один (самбийский) диалект.

В этой краткой статье мы не будем касаться диахронических универсалий балтийских литературных языков, характерных для определенного яруса или определенного периода развития этих языков. Главной нашей целью является только постановка самой проблемы и сопоставление некоторых исторических процессов формирования и развития балтийских литературных языков.

Вследствие сложившихся исторических условий начало формирования прусского и литовского литературных языков совпадает: старейшим памятником прусского литературного языка следует считать первое издание анонимного катехизиса 1545 г., а литовского литературного языка — катехизис М. Мажвидаса 1547 г. Только четыре десятилетия отделяют от этой даты и начальный этап формирования латышского литературного языка, первым памятником которого, по-видимому, является катехизис 1585 г. Э. Толгсдорфа¹. Однако дальнейшая история балтийских литера-

¹ В латышском языкознании принято различать понятия литературного языка (*literārā valoda*) и письменного языка (*rakstu valoda*), в связи с чем начальным этапом формирования латышского литературного языка обычно считают конец XIX в. (см.: Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 7.—9. lpp.). Однако такое различие и такая датировка вряд ли являются достаточно обоснованными.

турных языков, особенно прусского, была различной: прусский литературный язык перестал существовать уже на зачаточной стадии своего развития, а литовский и латышский литературные языки продолжали развиваться отчасти сходными, отчасти разными путями.

Хотя временное расстояние между началом формирования отдельных балтийских литературных языков было небольшим, однако сам процесс их формирования происходил на начальном этапе далеко не одинаковым образом. В то время как литовский литературный язык уже в своей зачаточной стадии создавался на более широкой народной основе, при создании латышского и прусского литературных языков народная основа использовалась в довольно ограниченном и даже зачастую исковерканном виде. Это было обусловлено главным образом тем, что литовский язык для большинства создателей его литературного типа был родным языком, а большинство основоположников латышского и прусского литературных языков были иноземцы — немцы, не знавшие хорошо ни латышской, ни прусской народной речи.

Другое различие, характерное для начального этапа формирования балтийских литературных языков, касается соотношения их с территориальными диалектами. Если литовский литературный язык в отношении диалектной основы был гетерогенным (в первых памятниках, появившихся в Восточной Пруссии, отражены и жемайтские, и западно-аукштайтские диалектные черты, а в первых памятниках Великого княжества Литовского — средне-аукштайтские особенности)², то латышский литературный язык отличался относительной гомогенностью: он базировался главным образом на среднем (центральном) наречии³. Формы одного (самбийского) диалекта, как было указано, преобладают и в памятниках прусского литературного языка.

Некоторое различие на начальном этапе формирования балтийских литературных языков обнаруживается и в области их контактов с небалтийскими языками. Вследствие того что основоположниками латышского и прусского литературных языков были немцы и первые памятники представляли собой переводы с немецкого, эти языки подвергались прежде всего сильному влиянию немецкого языка. Кроме того, определенное воздействие на латышский литературный язык оказал и ливский, ибо в то время на территории

² См.: Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI—XVII a. Vilnius, 1967, p. 51—66.

³ Ruše-Draviņa V. The Standardization Process in Latvian. Uppsala, 1977, p. 20.

северо-западной Латвии проживало еще немало ливского населения⁴. В отличие от латышского и прусского, литовский литературный язык уже с самого начала своего формирования подвергался довольно сильному влиянию польского языка, который в Великом княжестве Литовском (особенно с середины XVI в.) стал господствующим среди литовских магнатов, духовенства и богатой шляхты. Даже в первых литовских книгах, появившихся в Восточной Пруссии, где следовало бы ожидать более заметного воздействия немецкого языка, преобладает (особенно в синтаксисе и в лексике) влияние польского языка. Кроме польского, на формирующийся литовский литературный язык (преимущественно на его лексику) немалое влияние оказал также восточно-славянский канцелярский язык, который до конца XVII в. был языком официальных документов в Великом княжестве Литовском.

Наряду с упомянутыми здесь различиями, касающимися начального этапа формирования балтийских литературных языков, следует остановиться и на некоторых сходных чертах их функционирования на этом этапе.

Одной из этих черт является узость сфер применения, так как почти все первые памятники балтийских литературных языков были религиозного характера и служили главным образом потребностям религиозной пропаганды. Переводы катехизисов, евангелий, молитвенников, псалмов и других религиозных текстов — вот та «материальная база», на основе которой формировались и развивались балтийские литературные языки в своей начальной стадии. Узость общественных функций этих языков была обусловлена не только сравнительно невысоким уровнем цивилизации тогдашних балтийских народов, но и тем, что в отдельных сферах общественной жизни употреблялись другие литературные языки (в области науки — латынь, в области администрации и судопроизводства на территории Великого княжества Литовского — восточно-славянский канцелярский, а на территории Восточной Пруссии и Латвии — немецкий).

С узостью общественных функций связана и слабая стилистическая дифференциация балтийских литературных языков на начальном этапе их формирования. О какой-нибудь стилистической дифференциации прусского литературного языка вообще не может быть речи, так как все его памятники имеют только катехизический

⁴ О населенных ливами местах на территории Латвии в дописьменный период приблизительно можно судить по атласу А. Биленштейна (см.: Bielenstein A. Atlas der ethnologischen Geographie des heutigen und des praehistorischen Lettlandes. St. Petersburg, 1892, Karte II).

характер. Что касается литовского и латышского литературных языков, то в них обнаруживаются определенные функциональные стили уже и на начальном этапе. Так, в доминирующем церковном стиле выделяются такие жанровые его разновидности, как а) стиль церковной прозы (библейских текстов, молитв, проповедей) и б) стиль церковной поэзии (псалтырей, песен). Кроме того, в обоих этих языках появляются зачатки беллетристического и канцелярского стилей (ср. рифмованное предисловие М. Мажвидаса, рассказы Г. Манцеля, приказы князя Восточной Пруссии и др.).

Другой сходной чертой функционирования балтийских литературных языков на начальном этапе их формирования является слабая степень их нормированности и связанное с этим большое территориальное варьирование. Употребление тех или иных языковых форм чаще всего находилось в зависимости от знания автором данного балтийского языка (соотв. территориального диалекта), отчасти и от его индивидуального вкуса. Сознательная регламентация и кодификация определенных форм стала более ощутимой только после появления первых грамматик и словарей отдельных балтийских языков (литовского и латышского), т.е. в более позднее время (со второй половины XVII в.).

Общим для начального этапа всех балтийских литературных языков является также письменная форма их реализации и использование одинаковой графической системы — так называемого фратурного типа письма.

Что касается дальнейших этапов развития балтийских (литовского и латышского) литературных языков, то следует сказать, что некоторые из указанных как сходных, так и различных черт и явлений, характерных для начального этапа, имели место также и в последующие исторические периоды. Например, узость общественных функций, неразвитость функциональных стилей, слабая степень нормированности и кодификации, наличие только письменной формы — все это было свойственно для литовского и латышского литературных языков эпохи феодализма вообще.

Специфика этих двух балтийских литературных языков в условиях феодального строя состояла в том, что литовский литературный язык, как и на начальном этапе своего развития, отличался более отчетливой диалектной гетерогенностью (в нем выделялись даже три территориальных варианта: восточно-пруссский, средне-аукштайтский и восточно-аукштайтский) и связанным с этим структурным разнообразием. Что же касается общих тенденций развития литовского и латышского литературных языков в эпоху феодализма, то различие проявлялось не только в неодинаковой степени унификации, но и в разной степени демократизации, обусловленной неодинаковыми экстралингвистическими факторами.

В то время как литовский литературный язык (почти все его территориальные варианты) сначала развивался на довольно твердой народной основе, а позже (в XVIII в.) подвергался сильному влиянию польского языка и деградировал, латышский литературный язык — наоборот: на начальном этапе претерпевший большое воздействие немецкого языка, впоследствии (с середины XVII в.), хотя и медленно, но постепенно стал приобретать все больше и больше народных черт.

В заключение хочется подчеркнуть, что диахронно-типологическое изучение балтийских литературных языков имеет немаловажное как общетеоретическое, так и практическое (прикладное) значение. Общетеоретическое значение состоит не только в выявлении специфических закономерностей развития этих языков, но и в возможности использования данных, полученных в результате такого изучения, для историко-сравнительной типологии других (в первую очередь индоевропейских) литературных языков. В практическом отношении такое изучение может способствовать более глубокому освещению проблем в преподавании истории литовского и латышского литературных языков в высших школах обеих республик.

А. Паулаускаене, Ю. Степанов

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ КАТЕГОРИИ В ГРАММАТИКЕ БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКОВ

Понятие универсальной категории входит в определение языка. Если конкретно-исторический (данный этнический, национальный и т.д.) язык определяется как «совокупность знаков и правил», то в определении языка вообще как универсальной принадлежности человека место термина *знак* занимает термин *категория*: «Язык (вообще) есть совокупность категорий и правил».

В каждом конкретном языке категории прежде всего воплощаются в основных типах предложений данного языка, а также в его собственной знаковой технике (морфологии и лексике). Таким образом, определение категории (или, применительно к каждому конкретному языку, грамматической категории) прежде всего должно создаваться на семантико-синтаксическом, а не на морфологическом основании. Семантико-синтаксические структуры характеризуются своей универсальностью, в то время как морфология выступает как система частных, специальных средств выражения категорий.

Универсальные глагольные категории в каждом конкретном

языке прежде всего устанавливаются путем сопоставления его основных типов предложений. Это сопоставление не может производиться поэлементно и, следовательно, не может осуществляться приемами морфологического «оппозитивного анализа», потому что не каждый элемент описываемой категории находит в языке соотносительный элемент противоположного значения. Семантика отдельных категорий влечет к неконтрастной теории значения, которую мы называем так в отличие от «контрастных теорий значения» типа оппозитивной или дистрибутивной и которую еще только предстоит создать¹. Настоящая работа рассматривается авторами как шаг в этом направлении, она бегло касается только некоторых глагольных категорий балтийских языков.

Категория залога. В лингвистической литературе справедливо (и это вполне соответствует сказанному выше) отмечается, что, например, пассив не является «перевернутым» (или конверсированным активом). Так, напр., литовские предложения типа *Darbininkai stato namą* (актив) и *Namas yra statomas [darbininkų]* могут сопоставляться только как целые, ибо компонент «агенса» очень часто не сохраняется в форме пассива. Особенно это характерно для латышского языка, где компонент «агенса» подавляется формой пассива всегда и полностью, в то время как в литовском языке он может выступать в качестве факультативного члена. Если действие связывается с агентивностью, в латышском языке употребляются только активные конструкции. Универсальной чертой категории залога в литовском и в латышском языках следует считать то, что предикат имплицитно субъект; предикат и субъект пронизаны единым семантическим компонентом, и поэтому в данном случае следует сопоставлять не одни предикаты, а целые синтаксические конструкции. Такое сопоставление приводит к выделению категории «актива, агентивности» и «пассива, безагентивности» (наименования категорий вызывают специфические трудности и здесь даются лишь условно).

В родственных языках некоторой общностью могут обладать и морфологические способы выражения, однако в данной области более заметны специфические черты каждого отдельного языка. Так, напр., в литовском языке предикат в пассивной конструкции выражается страдательными причастиями настоящего и прошедшего времени и вспомогательным глаголом *būti*, в латышском же языке в качестве предиката пассивной конструкции выступают вспомогательные глаголы *tikt, tapt, kļūt, būt* только с формами

¹ См. Степанов Ю. С. К универсальной классификации предикатов. — Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1980, т. 39, вып. 4.

страдательных причастий прошедшего времени, напр., литовской конструкции *Namas yra statomas* (со страдательным причастием настоящего времени) в латышском языке соответствует конструкция *Māja tiek celta* (со страдательным причастием прошедшего времени). Приведем еще один пример, наглядно показывающий универсальность в синтаксическом плане и специфичность в плане морфологического выражения данной категории: лтш. *Vai, mājā ticis, izgāju sveikā, vai tiku sutināts, par to labāk klusēšu* (J. Jaunsudrabiņš) — лит. *Ar namo grižęs išėjau sveikas, ar buvau periamas, apie tai geriau nutylėsiu*. Морфологическая форма выражения пассивного предиката в литовском и в латышском языках совпадает лишь в тех случаях, когда в литовском языке предикат выражается страдательным причастием прошедшего времени, напр., лтш. *Viņš saprata, ka visi tilti ir sadedzināti un atpakaļceļa vairs nav un nevar būt* (V. Lācis). — лит. *Jis suprato, kad visi tiltai yra sudėginti ir kelio atgal nėra ir negali būti*.

После того как принцип уяснен на сопоставлении актива и пассива, можно обратиться для его иллюстрации к более сложным случаям — к тонким различиям в пределах самого актива, точнее — медиа, как предиката, выражающего действие, замыкающееся в пределах субъекта. Так, в литовском языке имеются глагольные пары типа *kilti — keltis, kisti — keistis, skilti — skeltis*, члены которых с лексической точки зрения очень мало отличаются друг от друга, и часто кажется, что они выражают одно и то же действие. Эта близость является главной причиной таких толкований слова в словарях, когда основное значение слова *kilti* полностью определяется через основное значение слова *keltis* и, наоборот, значение слова *keltis* определяется через значение слова *kilti*. Ср., напр., в «Словаре современного литовского языка»: *kilti, kyla, kilo* 1. *keltis, eiti aukštyn: Dūmai kyla aukštyn. Vėliava kyla. Debesis, rūkas kyla (užėina). Duona kyla (tešla rūgsta); keltis, kėliasi, kėlési* 1. — *kelti*. 2. *lipti, kilti aukštyn: Kėliasi rūkas, migla. Dūmai keliiasi aukštyn. Kėlias juodas debesėlis Sulis lankoj šienelis...*²

Из такого толкования нельзя уяснить семантическое различие между данными словами. Только установление типа предложения, в котором преимущественно употребляется глагол того или другого типа, и сравнение типов предложений позволяет выявить подлинное семантическое различие: глаголы типа *kilti* требуют неодушевленного субъекта, в то время как глаголы типа *keltis* — одушевленного, или активного, субъекта. Напр., ср.: *lam kilonoras ką nors nuveikti žmonijos labui* и *Kaimo žmonėms*

² Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1972, p. 296, 305.

reikėdava vasarą labai anksti keltis. Что касается сферы перекрещивания, т.е. тех случаев, когда можно употребить оба типа глаголов при одном и том же субъекте или оба типа субъекта при одном и том же глаголе, то это область не собственно грамматических, а стилистических вариаций, более поздних по происхождению³. Однако в грамматике литовского языка такая возможность употребления возвратного глагола типа *keltis* как при одушевленном, так и при неодушевленном субъекте, можно сказать, сыграла роковую роль: в настоящее время во многих случаях возвратная форма типа *keltis* при неодушевленном субъекте вытесняет форму *kilti*⁴. Именно поэтому и в «Словаре современного литовского языка» значение глагола *keltis* в первую очередь иллюстрируется предложениями с неодушевленными субъектами: *Keliasi rūkas, migla*. В латышском языке, насколько нам известно, формы типа *celties* употребляются и при одушевленном, и при неодушевленном субъекте: *Mums vajag celties no galda; Viņš vairs necelsies и Migla ceļas; Lidmašīna ceļas gaisā*⁵. В данном случае активность / инактивность действия устанавливается не по морфологическим приметам слова, а по типу субъекта: действие одушевленного субъекта обладает признаком активности, а неодушевленного — признаком инактивности.

Категория переходности/непереходности позволяет продемонстрировать то же самое. Переходность является универсальным свойством глагольной семантики. Предикат имплицитно не только субъект⁶, но и другие члены предложения, и в первую очередь объект⁷. Предикат и объект также пронизаны единым семантическим компонентом, и поэтому, определяя категорию «переходность, объективность» / «непереходность, безобъективность», также приходится сопоставлять не одни предикаты, а целые синтаксические конструкции. Так поступать приходится еще и потому, что сама форма синтаксической конструкции, в свою очередь, влияет на семантику предиката. Так, например, все пре-

³ См. об этом: Степанов Ю.С. Славянский глагольный вид и балтийская дивтеза (проблема общего генезиса и реконструкции). — В кн.: Славянское языкознание. VIII Междунар. съезд славистов. Докл. сов. делегации. М., 1978, с. 360.

⁴ В свое время К. Буга данное явление считал отклонением от нормы. Ср.: Būga K. Rinkiniai raštai. Vilnius, 1959, t. 2, p. 113.

⁵ Ср. Balkevičius J., Kabelka J. Latvių-lietuvių kalbų žodynas. Vilnius, 1977, p. 128.

⁶ О связи переходности с типом субъекта см.: Криницкайте С. Типы глагольной переходности в литовском языке. — LTSR MA darbai. A serija, 1980, t. 3(72), p. 113—124.

⁷ Ср. Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. Vilnius, 1979, p. 22—25.

дикаты, которые по своей семантической природе требуют прямого дополнения, выраженного винительным падежом без предлога (переходные глаголы), в так называемых усеченных конструкциях теряют свою переходность, и это является универсальным свойством предикатов. Напр., ср. лит. *Pasitrauk, nekliudyk! Juk matai, kad kalu* (J. Janonis) и *Aš bėgu per lūžtantį ledą į jo vestuves* (S. Nėris); лтш. *Ja cilvēks mīl, viņš pāri nedarīs nevienam* и *Spodris ātri nāk uz mežu, es dzirdu viņa soļus* (J. Jaunsudrabiņš). Лит. *kalti*, лтш. *mīlēt* в конструкциях с прямым дополнением являются переходными глаголами, но в данных случаях структура усеченного (т.е. безобъектного) предложения приравнивает их семантически к собственно непереходным глаголам типа *begti, nākt*⁸.

Категория вида, даже будучи словообразовательной категорией в балтийских языках, может быть описана только исходя из синтаксической модели предложения. Так, например, соотносительность в парах типа *daryti — padaryti, darit — padarit* устанавливается только в предложении, потому что целенаправленность действия, выражаемого глаголами *daryti, darit*, сопряжена с переходностью действия на объект и формально выражается той же синтаксической моделью, что и переходность (предикат + прямое дополнение). Видовые пары лтш. *iet projām — aiziet*, лит. *eiti iš — išeiti* также определяются при помощи сопоставления не одних лишь глагольных форм, а целых синтаксических конструкций. И несмотря на то что в данном случае в латышском языке употребительность предлогов для выражения целенаправленности действия превышает употребительность предлогов для той же цели в литовском языке, сама процедура установления данных пар носит универсальный характер.

Следует отметить замечательное рассуждение Я. Эндзелена, ведущее к такому же заключению: «Так, например, *padarit* «сделать» по видовому значению находится в прямом отношении к *darit* «делать»; а напр., *nuokāpt* «сойти, слезть, спуститься» по видовому значению находится в прямом отношении не к *kāpt* «подыматься, идти», но к *zemē kāpt* «сходить, слезать, спускаться», где *zemē* имеет значение наречия («вниз»)»⁹. Далее, разобрав много латышских примеров такого же рода, Я. Эндзелен заключает: «А это, по-моему, было возможно только благодаря тому, что и в таких

⁸ Ср. Paulauskienė A. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodis. Vilnius, 1971, p. 10.

⁹ Эндзелен Я. К вопросу о видовом значении латышских сложных глаголов (1980 г.). — В кн.: Endzelīns J. Darbu izlase. R., 1974, 2. sēj., 58. lpp.

сочетаниях, как *zemè kàpt*, *àrà nākt*, *kuõpà nākt* и др., формы *zemè*, *àrà*, *kuõpà* и др. имели не только местное значение наречий, но также вышеупомянутое значение формального (т.е. видового — А.П., Ю.С.) элемента»¹⁰.

В настоящее время такой способ установления видов — путем сравнения пар предложений — получил большое развитие, и благодаря этому категория вида, или «аспектуальности», признается и для таких языков, как английский и нидерландский, но именно как категория предложения, а не глагольной лексемы¹¹.

Категория лица в литовском и латышском языках по традиции считается морфологической категорией глагола. Поскольку в балтийских языках формы третьего лица как единственного, так и множественного числа отличаются тем, что не имеют личных окончаний (поэтому они и совпадают в обоих числах), то на уровне морфологии в данном случае оказывается невозможным определить, является ли предикат личным или безличным¹². В таком случае остается искать формальные различия между личными и безличными предикатами только в структуре предложений.

Углубленный анализ предикатов показывает, что в семантике грамматического лица главным значением является не отношение действия к участникам акта коммуникации (выраженное морфологическими средствами), а отношение предиката к субъекту предложения. Это значение, присущее всем членам категории лица, можно считать инвариантным. Конкретные варианты данного значения устанавливаются с точки зрения говорящего лица и с точки зрения участия или неучастия субъекта в акте коммуникации. Таким образом, первое лицо показывает, что содержание предиката относится к самому говорящему (субъект = говорящий), второе — что оно относится к адресату речи (субъект = адресат), а третье лицо показывает, что содержание предиката относится к неучастнику акта коммуникации (субъект = неучастник акта коммуникации). Поскольку данное отношение предиката к субъекту является синтаксическим, то и формальное выражение его в первую очередь должно быть синтаксическим. Поэтому оно выражено даже в том случае, когда в предложении отсутствует глагол: *Aš studentas*; *Tu*

¹⁰ Эндзелин Я. К вопросу о видовом значении латышских сложных глаголов (1980 г.). — В кн.: Endzelins J. Darbu izlase. R., 1974, 2. sēj., 60. lpp.

¹¹ См. Verkuyl H. J. On the compositional nature of the aspects. Dordrecht, 1972.

¹² Подробнее о принципах установления категории "личность" / "безличность", об ее связи с субъективностью см.: Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmoždžio kategorijos. Vilnius, 1979, p. 115—134; Paulauskienė A. Gramatinė asmens kategorija ir trečiojo asmens problema. — Baltistica, 1980, 16(1), p. 45—52.

studentas; Jonas studentas. Синтаксическая модель субъект = предикат указывает на личность таких предложений. Поскольку функцию предиката обычно выполняет спрягаемая форма глагола, то предикативные категории находят свое выражение и в форме глагола. Думается, что глагольные окончания в балтийских языках в первую очередь указывают на участника коммуникативного акта (говорящего и адресата), но поскольку, как уже было сказано, значение участника коммуникативного акта на уровне предложения сопряжено со значением субъекта, то личные окончания глагола в формах 1-го и 2-го лица всегда указывают и на наличие субъекта в данном предложении. Таким образом, в случае употребления первого и второго лица связь между предикатом и субъектом формально выражается как бы вдвойне — и синтаксической моделью предложения, и глагольной флексией. Поэтому в литовском языке, если нет особой необходимости специально подчеркнуть действующее лицо, формы первого и второго лица свободно употребляются как с личными местоимениями, так и без них. Тип предложения от этого не меняется: предложение остается личным и без личного местоимения в роли подлежащего: *Einu aš per pasaulį tartum per šventovę* (V. Mykolaitis-Putinas); *Ėjau ir jaučiau, kaip su kiekvienu žingsniu vis labiau dreba pakinkliai* (J. Baltušis); *Tu pridėk savo magišką ranką prie širdies man gyvos* (S. Nėris); *Atsimeni, kai perštėjo, kai pragydo gaideliai ant blauzdų?* (J. Baltušis). В латышском языке наблюдается аналогичное явление: *Es lasu grāmatu; Lasu grāmatu.*

В тех случаях, когда в результате исторического развития в латышском языке стали формально неразличными окончания 2-го и 3-го лица, употребление слова, выражающего субъект, и при форме второго лица стало необходимым, ибо только синтаксическая модель предложения могла указать на личность такого предиката, а личное местоимение — на конкретное его лицо, напр.: *Tu strādā, Viņš strādā; Ko tu meklē? Ko viņš meklē? Kur tu skrien? Kur viņš skrien?*

Третье лицо в балтийских языках формально выражается только синтаксически — словом, выступающим в функции подлежащего. Если при форме третьего лица нет слова, выражающего субъект предложения, такой предикат имеет неопределенно-личное или безличное значение, напр.: *Pilsētā ceļ jaunus namus — Mieste stato naujus namus; Jau trešo dienu snieg — Jau trečią dieną sniega.*

Из сказанного следует вывод, что и категорию «личность» / «безличность» в балтийских языках можно установить только при помощи сопоставления целых синтаксических конструкций: личными следует считать предикаты в конструкциях типа лит. *Aš gy-*

venu; Tu gyveni; Jonas gyvena; лтш. Es dzivoju; Tu dzivo; Jānis dzīvo, а безличными — предикаты в предложения типа лит. *Lauke smarkiai šala*; лтш. *Laukā stipri salst*. В данном случае на лицо предиката указывает модель двучленного предложения (субъект + предикат), а на безличность — модель одночленного предложения (предикат).

В отношении категории «личность» / «безличность» (как и «переходность» / «непереходность») модель предложения, в свою очередь, влияет на семантику предиката. В безличной синтаксической конструкции и собственно личные глаголы приобретают безличное значение, напр.: лит. *Man širdį spaudžia* и *Aš tau spaudžiu ranką*; лтш. *Rokas salst; Es salstu*.

Конечно, такое семантико-синтаксическое описание применимо только к категориям, непосредственно опирающимся на содержание глагола, и неприменимо к категориям ориентационного порядка, как, например, категории времени и наклонения.

II

VĀRDI UN FORMAS

СЛОВА И ФОРМЫ

Ю. Лаучюте

О МЕТОДИКЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОБЩЕЙ БАЛТО-СЛАВЯНСКОЙ ЛЕКСИКИ

Попытки объяснить характер древних и древнейших балто-славянских языковых отношений обычно не обходятся без привлечения фактов лексики этих языков. Особое значение лексическому материалу придается также в поисках прародины (праиндоевропейцев, праславян и пр.). Наконец, опираясь на лексические изоглоссы, устанавливают древнее членение индоевропейской языковой общности, а это тоже важно для истории балтийских и славянских языков. Что же касается результатов подобного рода исследований, то нельзя не согласиться с А. В. Десницкой, которая в предисловии к известной работе В. Порцига «Членение индоевропейской языковой области» отмечала: «...фрагментарность материалов, сохранившихся от многих древних индоевропейских языков, а также недостаточная изученность диалектной лексики большинства живых языков не позволяют говорить с уверенностью об исключительном характере устанавливаемых соответствий, а следовательно, и о правомерности проведения многих лексических изоглосс. Тем самым и выводы, основывающиеся на такого рода изоглоссах, оказываются в значительной мере спорными»¹.

О произволе, к которому при решении ряда вопросов исторического языкознания может привести субъективное оперирование ограниченным числом выборочных лексических изоглосс, писал и

¹ Десницкая А. В. Проблема диалектного членения индоевропейской языковой общности и исследование В. Порцига. — В кн.: Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. М., 1964, с. 8.

Ю. В. Откупщиков. Разобрав первые 11 примеров из 32 эксклюзивных германо-италийских изоглосс, приводимых В. Порцигом, Ю. В. Откупщиков находит для шести из этих изоглосс соответствия в балтийских языках, что вносит весьма чувствительные изменения в выводы В. Порцига².

Таким образом, приходится считаться с существованием веских причин, ограничивающих (но не исключающих) возможности использования лексического материала для освещения языковых явлений доисторического прошлого. Очевидно, что до тех пор, пока лингвисты не будут располагать исчерпывающими сведениями из области лексики хотя бы современных индоевропейских языков и диалектов, не следует увлекаться выводами, построенными на количественных подсчетах каких-либо лексических изоглосс и на подборе случайных, выборочных лексем. При этом можно и нужно использовать другие способы изучения и интерпретации того лексического материала, который в настоящее время доступен наблюдению, и в первую очередь такие способы и методы, которые дают возможность рассматривать лексику как систему.

Обратимся к лексике балтийских и славянских языков. Слова, общие для этих языков, соответственно их происхождению, можно разделить на следующие группы:

1) исконно родственная лексика, унаследованная от праиндоевропейской языковой общности,

2) лексика, зафиксированная только в ареале балтийских и славянских языков и относимая к числу исконно родственных совместных инноваций,

3) заимствования — взаимные или из третьего общего источника.

Деление это весьма условно как ввиду вышеизложенных объективных причин, так и из-за отсутствия точных критериев, позволяющих отличить, например, общие инновации от ранних взаимных заимствований (балтизмов в славянских языках или славизмов в балтийских языках), с одной стороны, и от индоевропейских архаизмов, сохранившихся только в ареале балтийских и славянских языков, с другой стороны. Однако эти вопросы, касающиеся происхождения отдельных лексем, не мешают изучать всю совокупность общих балто-славянских слов с точки зрения, например, их ареальных, морфологических, словообразовательных или семантических особенностей. Поскольку общая лексика в балтийских и славянских языках составляет слишком многочисленную

² Откупщиков Ю. В. О принципах отбора лексических изоглосс. — *Baltistica*. Vilnius, 1972, 1 priedas, p. 115—124.

и поэтому трудно обозримую группу слов, целесообразно начать подобного рода исследования с более ограниченной части лексики, объединяемой, к примеру, определенной тематикой, а именно: терминология животноводства, земледелия, названия частей тела, термины родства и т. д. Перечисленные тематические группы предпочтительнее для изучения тем, что они обычно содержат сравнительно много древней и древнейшей индоевропейской лексики. В пределах же избранной тематической группы желательнее охватить максимально полный, исчерпывающий материал.

Представленный ниже анализ конкретного материала имеет своей целью выяснить перспективы, которые открываются при предложенном системном подходе к материалу, а именно с точки зрения пространственного распределения исследуемых лексем в ареале балтийских и славянских языков. Поскольку проведенный анализ носит лишь предварительный характер, приведенный материал не является исчерпывающим.

Анализ даже весьма ограниченной части лексики, общей для балтийских и славянских языков, показывает, что определение балто-славянский (например, балто-славянская лексика) объединяет факты, существенно отличающиеся друг от друга по их ареальной характеристике. А именно: общая лексика может охватывать: а) весь ареал славянских языков и весь ареал известных в настоящее время балтийских языков, б) только часть славянских или только часть балтийских языков³. Например, во всем ареале балтийских и славянских языков засвидетельствованы такие слова общиндоевропейского происхождения, как *stóti* — *стать*, *duoti* — *дать*, *ĕsti* — *есть* и мн. др. Когда же общиндоевропейское слово фиксируется только в части ареала исследуемых языковых групп, то это может свидетельствовать или о ранней утрате данного слова на «ущербном» ареале, или о пробелах в изучении лексики. Например, все славянские языки сохранили рефлексы двух древних (общиндоевропейских) названий одного из домашних животных: *свинья* < и.-е. **sūs* и *попось* < праслав. **porse*. Соответствующие наименования сохранились и в балтийских языках, но с другой ареальной характеристикой: *pařsas* — только в литовском (и др.-прусском) языке, *sivēns*, *suvēns* — только в латышском языке (происхождение др.-прусск. *swintian* все еще не имеет единого объяснения⁴). Схожую картину дает ареал общиндоевропейского

³ Подробнее о разных конфигурациях ареалов, наблюдаемых при распределении балтизмов в славянских языках, см.: Лаучюте Ю. Балто-славянские лингвистические контакты в ареальном освещении. — В кн.: Взаимодействие лингвистических ареалов. Л., 1980, с. 173—187.

⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1971, т. 3, с. 579.

названия зуба. Для обозначения зуба во всем ареале славянских языков употребляется слово, родственное русск. *зуб*, имеющее соответствия в ряде других индоевропейских языков, а также в латышском языке (*zobs*). Исконно родственное этому слову лит. *žai̯bas* имеет другое, не менее древнее значение «острого предмета, острия», засвидетельствованное и в других индоевропейских языках. В значении «зуб» в литовском и др.-прусском языках засвидетельствовано другое слово общеиндоевропейского происхождения — *dantis*, которое не засвидетельствовано в латышском языке. Родственное ему слово обнаруживается в славянских языках: праслав. **de̯sn-*, но уже в другом значении (ср. русск. *десна*). Примеры показывают, что при анализе материала следует учитывать не только наличие или отсутствие какого-то слова (корня) в определенном ареале, но и другое слово, которым заполняется пустующая клетка в «ущербном» ареале. Это в ряде случаев помогает уточнить как отношения между языками в целом, так и судьбу отдельных слов в конкретных языках в частности.

Обратим внимание на судьбу индоевропейского названия другого домашнего животного — коровы. К праиндоевропейским относятся названия, родственные лтш. *gous* «корова» (др.-гр. *βοῦς*, др.-инд. *gā́us* и др.). Славянские языки сохранили этот корень в суффиксальных дериватах типа русск. *говядо* «крупный рогатый скот», соответствия которому засвидетельствованы во всех славянских языках и диалектах. Но в значении «корова» во всех этих языках употребляются слова, родственные русск. *корова*. В балтийских языках древнее название коровы сохранилось в латышском языке, причем в самой архаичной форме: *gous*, в др.-прусском оно не засвидетельствовано, а происхождение редких литовских диалектизмов, родственных лтш. *gous*, остается дискуссионным (в частности, не исключается возможность заимствования из латышского языка). В значении «корова» в литовском языке используется слово *kàrvė*, родственное соответствующим названиям этого животного в славянских языках (ср. также др.-прусск. *curwis* «вол»). Лит. *kàrvė* и его славянские соответствия обычно считаются поздней балто-славянской инновацией, затронувшей весь ареал славянских языков и только часть — балтийских, ибо в латышском языке продолжает функционировать более древнее слово *gous*.⁵ Сохранение в латышском языке названия, более древнего, чем лит. *kàrvė* (и его

⁵ Ср.: Торогов В. Н. Балто-слав. *KARV- и *DEIV- & *KARV-. — *Lingua Posnapiensis*. 1980, vol. 23., p. 197.—203. Наличие в латышском языке **karv-* реконструируется на основе ряда топонимов Латвии типа *Kaīva, Karvis, Karviške* и др., которые, с одной стороны, могут восходить к другим словам, а не к балт. **karv-ē*, а с другой стороны, часть этих топонимов являются бесспорными литуанизмами, ср. *Karviške*.

славянские соответствия), делает сомнительным предположение о том, что когда-то и в латышском языке функционировало новообразование, родственное литовским и славянским названиям коровы, а потом опять «уступившее» место старому термину.

Приведенные выше примеры свидетельствуют о том, что состав лексики балтийских языков и ее ареальное распределение отражают различия очень древней поры, достигающей времен еще не окончательно расчленившегося на отдельные языки индоевропейского праязыка, в то время как славянские языки выступают единым языковым массивом. Таким образом, результаты анализа древней балтийской и славянской лексики подтверждают уже высказанное в лингвистике мнение о том, что различия, обусловившие образование отдельных балтийских языков, возникли значительно раньше времени распада праславянского на отдельные славянские языки.

Рассмотренный нами материал не выявил случаев сохранения индоевропейской лексемы (или ее рефлексов) в части славянских языков при сохранении ее же во всех (доступных изучению) балтийских языках. Можно предполагать, что в результате расширения объема исследуемого материала такие случаи будут обнаружены, но и в таком случае количественно они будут значительно уступать разобранным выше примерам с другой ареальной характеристикой.

Слой более поздней лексики, и в первую очередь так называемые балто-славянские инновации, характеризуются иными особенностями их ареального распределения. Например, засвидетельствованы случаи распределения слов этой группы в ареале всех балтийских языков и только в части языков славянских. Достаточно указать на интересные во всех отношениях балто-южнославянские лексические параллели. Правда, в результате новейших исследований в области диалектной балтийской и славянской лексики некоторые из этих параллелей потеряли свой эксклюзивный характер, так как их соответствия были обнаружены в диалектах восточно-славянских и западно-славянских языков⁶. Думается, что дальнейшее исследование внесет новые поправки и уточнения относительно ареала (и лексического состава) поздних балто-славянских инноваций. При этом самого пристального внимания заслуживают балто-восточнославянские или балто-севернославянские лексические параллели, особенно те из них, которые засвидетельствованы во всех балтийских языках. Широкий балтийский ареал как бы свидетельствует о довольно раннем времени появления определенной лексемы; ограниченность славянского ареала может свиде-

⁶ Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. Киев, 1976, с. 17—19 и др.

тельствовать или о сравнительно позднем времени возникновения данной лексемы, или о сохранении в этом ареале славянского архаизма. Критериев разграничения славянских архаизмов от более поздних образований в ареале восточных и северных славянских диалектов, контактирующих или контактировавших с балтийскими языками, практически не существует, что придает слишком субъективный характер многим суждениям относительно балто-славянской лексики данного ареала. Кроме того, именно в этом ареале чаще всего встречаются и славянские балтизмы. Думается, что о совместных инновациях, охватывающих все балтийские языки и часть славянских языков, соседствующих с балтийскими, с уверенностью можно говорить только в том случае, если и в балтийских, и в славянских языках в разной степени засвидетельствован необходимый лексический материал, который мог послужить основой для последующего совместного новообразования. Отсутствие таких словообразующих основ в одной из изучаемых языковых групп дает весьма существенное основание усматривать в таком случае не исконно родственное новообразование, а заимствование. В качестве примера можно сослаться на этимологию северно-славянского (польского, русского, белорусского и украинского) слова *куль* в значении «вымолоченный сноп соломы». В свое время А. Брюкнер и другие слависты относили данное слово к числу исконно славянских слов, но для его этимологии привлекали литовский глагол *kūlti* «молоть», так как в славянских языках соответствующий глагол отсутствует. Однако литовское слово *kūlīs* со значением «вымолоченный сноп соломы» считалось или славизмом, или, в лучшем случае, родственным славянскому (русск. *куль*). Новейшие исследования по белорусской диалектной лексике засвидетельствовали в полесских говорах слово *кулісок* «сноп, обмолоченный не до конца», в котором сохранены и балтийская флексия *-us*, и исходное место ударения на окончании балтийской формы, послужившей основой заимствования⁷. Таким образом, дополнительный диалектный материал подтвердил правомерность предположения Е. Ф. Карского, К. Яблонскаса, Т. Зданевича о заимствовании в данном случае из балтийских языков в славянские, что до сих пор считалось маловероятным.

Вышеизложенный предварительный анализ ряда общих балтийских и славянских слов, характеризующихся определенными ареальными и тематическими особенностями, как нам кажется, свидетельствует о правомерности или даже о необходимости

⁷ Подробнее об этом балтизме см.: Лаучюте Ю. Балто-славянские лингвистические контакты ..., с. 194—196.

системного, комплексного анализа этого слоя лексики для того, чтобы результаты анализа словарного состава балтийских и славянских языков обладали большей убедительностью при решении ряда вопросов истории и развития этих языков.

O. Bušs

KOPĒJĀS CILMES AIZGŪTĀ LEKSIKA BALTU UN BALTIJAS SOMU VALODĀS

Baltu valodās un Baltijas somu valodās, kaut arī šīs grupas ietilpst dažādās valodu saimēs, var konstatēt samērā prāvu kopējas cilmes leksikas slāni. Šo slāni veido 3 savstarpēji visai atšķirīgas galvenās kārtas. Pirmā no tām — gan pagaidām vēl hipotētiska — sastāv no tiem nostratisko valodu kopējā leksikas fonda vārdiem, kuru refleksi atrodami gan baltu, gan Baltijas somu valodās. Izmanojot V. Iljiča-Svitiča vārdnīcā¹ apkopoto materiālu, te varētu minēt, piem., liet. *lākti*, latv. *lakt* un ig. *lakkuma* — 1. «laizīt», 2. «lakt», liet. *mēs*, latv. *mēs* un ig. un somu *me*, latv. *laūska*, somu *lauhea* «nestingrs» un ig. *lahva* t.p. (latviskā piemēra semantikai tuvāks ir V. Iljiča-Svitiča neminētais ig. *lahus* «šķirti, atdalīti, par sevi»), baltu *medus* un somu *maito* «piens».

Otra kārtā baltu un Baltijas somu valodu kopējās leksikas slāni radusies savstarpējo aizguvumu rezultātā, to veido baltu valodu somismi un Baltijas somu valodu baltismi kopā ar attiecīgajiem aizguvumdevējas valodas vārdiem, piemēram, liet. *strāzdas*, latv. *strazds*, ig. *rāstas*, somu *rastas* vai ig. un somu *purje*, latv. *burā*, liet. *būrē*.

Un, beidzot, trešo baltu un Baltijas somu valodu kopējas cilmes leksikas pamatkārtu veido paralēlie aizguvumi — galvenokārt no ģermāņu un slāvu valodām. Tālāk īsumā raksturota šī leksikas kārtā, nedaudz sīkāk pakavējoties pie visapjomīgākā tās struktūrelementa, proti, latviešu un igauņu valodas paralēlajiem ģermānismiem (šajā raksta daļā izmantoti arī valodnieces Silvijas Raģes (1928—1976) atstātā arhīva materiāli). Jāpiebilst vēl, ka no Baltijas somu valodām analizē izmantoti tikai igauņu un somu valodu dotumi, t.i., tādu valodu, kuru attīstības līmenis un sociāli funkcionālais statuss vismaz

¹ Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков. М., 1976, т. 2.

aptuveni atbilst latviešu un lietuviešu valodu attiecīgajiem raksturīgajiem lielumiem.

Visās četrās aplūkojamās valodās — t.i., lietuviešu, latviešu, igauņu un somu — ir pārstāvēti apm. 20 paralēli aizguvumi no krievu vai senkrievu valodas. Te uzreiz jāsaka, ka, pedantiskāk rēķinot, šis skaits acimredzot iznāktu daudz lielāks. Tas tāpēc, ka minētajā vērtējumā ļoti vāji ir pārstāvētas valodu perifēriālās apakšsistēmas, īpaši pierobežu izloksnes, arī slengs. Šis ierobežojums attiecas arī uz pārējo raksta materiālu, un to ir izraisījuši vēlēšanās pašreizējā pētījuma stadijā galveno vērību veltīt leksikas pamatfondam. (Bez tam — perifēriālo apakšsistēmu leksikas salīdzinājumu ievērojami apgrūtina šim nolūkam izmantojamo leksikogrāfisko izdevumu nevienādīgums dažādās valodās.)

Tātad — par rusismiem. Visām četrām valodām kopējo paralēlo aizguvumu samērā nelielais skaits gan neļauj izdarīt īpaši tālejošus secinājumus, tomēr ir vērts apzināt šo vārdu tematisko specifiku.² Visskaidrāk izdalāmo tematisko grupu te veido ar reliģiju saistītie vārdi. Tie ir latv. *krusts*, liet. *krikštas*, ig. *rist*, somu *risti*; latv. *pagāns*, liet. *pagónis*, ig. *pagan*, somu *pakana*; latv. *pops*, liet. *popas*, ig. *papp*, somu *pappi*. Baltu valodās (un arī igauņu) pēdējais ir samērā nesens aizguvums (kā to liecina gan vokālisms, gan semantika), bet somi to aizguvuši jau kristīgās reliģijas iepazīšanas sākumperiodā, un mūsdienu somu valodā par *pappi* var nosaukt jebkuras konfesijas garīdznieku. Somu valodas rusisma semantiskā specifika ļauj šai pašā grupā iekļaut arī somu *raamattu* «bībele», ig. *raamat*, latv. *grāmata* un liet. arhaismu *grōmata* «vēstule, dokuments». Jāatzīmē šis tematiskās grupas etimoloģiskā specifika, proti, visu minēto vārdu aizgūšanā krievu vai senkrievu valoda ir bijusi tikai tranzitpunkts, bet to sākotnējā cilme meklējama klasiskajās valodās.

Arī dažā labā no turpmāk minētajiem piemēriem attiecīgā slāvu vai ģermāņu valoda ir tikai starpposms vārda aizgūšanas ceļā, bet raksta apjoms neļauj detalizētāk analizēt atsevišķu piemēru etimoloģijas savdabību.

Paralēlo rusismu otru tematisko grupu varētu dēvēt par tirdzniecības leksiku. Tajā ietilpst latv. *puds*, liet. *pudas* un arhaisms *pundas*, ig. *puud*, somu *puuta*, latv. *kapeika* un *rublis* ar ekvivalentiem pārējās valodās un — nedaudz nosacīti — arī latv. *mērs*, liet. *miera*,

² Par to sk. arī: Буш О. Параллельные славянские заимствования в финском и латышском языках. (Тезисы.) — В кн.: Проблемы комплексного изучения Северо-Запада РСФСР. Л., 1972, с. 55.

ig. *määr*, somu *määrä*, kaut gan latviskā *mērs* etimoloģija ir hipotētiska, tas varētu būt arī mantots vārds (skat. ME II 620).

Vēl varētu izdalīt trešo grupu — sadzīves reāliju nosaukumus. Tajā ietilpst: latv. *kažoks*, liet. dialektisms *kažūkai*, ig. *kasukas*, somu *kasukka*; latv. *zābaks*, liet. arhaisms *zopagas*, ig. *saabas*, somu *saapas* un latv. *pīrāgs*, liet. *pyragas*, ig. *pirukas*, somu *pīrakka*.

Pārējo visām 4 valodām kopējo paralēlo rusismu sīkāks dalījums to nelielā skaita dēļ vairs nebūtu mērķtiecīgs.

Sastatot baltu un Batijas somu valodas dažādās kombinācijas pa pāriem, izrādās, ka visvairāk paralēlo slāvismu acimredzot saista latviešu un lietuviešu valodu. Šādā vērtējumā ņemti vērā arī tie lietuviešu valodas slāvismi, kuru tiešais aizgūšanas avots ir poļu vai baltkrievu valoda. Ja turpretim uzskaitām tikai aizguvumus tieši no krievu valodas, tad šobrīd nevar daudz maz droši konstatēt kāda viena valodu pāra skaidru pārsvaru, gan arī tāpēc, ka ir nepieciešama vēl visai apjomīga papildu materiāla apzināšana.

Pievēršoties ģermanismiem, vispirms jāsaka, ka visām četrām valodām kopējo paralēlo aizguvumu skaits nav sevišķi liels, jo samērā maz ģermānismu ir lietuviešu valodā. A. Sabaliauskas «Lietuvių kalbos leksikos raida» uzskaita 43 šādus aizguvumus, kas iesakņojušies valodā, un vēl apmēram 50 dialektālo ģermānismu.³ Tiesa, K. Alminauska disertācijā⁴ ievietotajā aizguvumu sarakstā iekļauts (pēc aptuveniem aprēķiniem) apmēram 2500 vārdu, bet lielākā daļa no tiem fiksēti tikai t.s. Mazās Lietuvas teritorijā, turklāt to starpā acimredzot ir arī runas fakti un citvalodas citāti.

Daži visām četrām valodām kopēju paralēlo ģermānismu piemēri: latv. *kungs*, liet. *kūnigas* 'garīdznieks', ig. un somu *kuningas* 'karalis', latv. *amats*, liet. *āmatas*, ig. *amet*, somu *ammatti*, latv. *enkurs*, liet. *iņkaras*, ig. *ankur*, somu *ankkuri*. Biežāk somu, igauņu un latviešu valodas paralēlajiem ģermānismiem lietuviešu valodā ekvivalents ir neliterārs aizguvums, piem., latv. *riņķis*, ig. *ring*, *rōngas*, somu *ren-gas*, liet. neliterārais *rinke*, latv. *nagla*, ig. *nael*, somu *naula*, liet. neliterārais *nagla*; latv. *zāģis*, ig. *saag*, somu *saha*, liet. neliterārais *zogas*. Tomēr arī šādu atbilstmju skaits nav sevišķi liels.

Turpretim latviešu, igauņu un somu valodām kopējo paralēlo ģermānismu skaits ir visai prāvs. Somu valodā gan vairumā gadījumu šie vārdi ir aizgūti no zviedru vai senskandināvu valodas, kamēr latviešu un igauņu valodā parasti tiešais aizgūšanas avots ir kāda vācu valodas forma, visbiežāk, šķiet, viduslejasvācu valoda.

³ Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. — Lietuvių kalbotyros klausimai. Lietuvių kalbos leksikos raida. Vilnius, 1966, t. 8, p. 5.—141.

⁴ Alminauskis K. Die Germanismen des Litauischen. Kaunas, [b. g.].

Pāris piemēru: latv. *ķemme*, ig. *kamm*, somu *kampa*; latv. *māga*, ig. *magu*, somu *maha*; latv. *kapars*, ig. *kubar*, somu *kupari*.

Sobrīd autora apzināto latviešu un igauņu valodu paralēlo ģermānismu skaits ir 491. Šoreiz vērā ir ņemts arī izlokšņu materiāls, jo šajā gadījumā nenākas runāt par pierobežas izloksnēm un tādēļ izlokšņu leksikas iekļāvums analizē nevar radīt kopējās ainas krasu deformāciju. Ja tomēr mazāk pazīstamos dialektismus, kā arī arhaismus no kopējā daudzuma atskaitām, pāri paliek 364 visā latviešu valodā pazīstami ģermānismi, kuriem ir ekvivalenti igauņu valodā. Vēl vairāk sašaurinot materiāla atlases kritērijus un ņemot vērā tikai literārās valodas vārdus, sarakstā paliktu 285 latviešu valodas ģermānismi ar igauņiem ekvivalentiem. Novērtēt aplūkojamo materiālu šādā pašā aspektā no igauņu valodas normu viedokļa autors neriskē, tas būtu jādara šīs valodas speciālistam.

Visi nule minētie skaitļi, protams, ir vēl diezgan tālu no absolūtas precizitātes. Šajā skaitā gan ir ietilpināti daži vārdi ar nedrošu, hipotētisku etimoloģiju, taču nav arī vēl inventarizēti visi iespējamie avoti, un dažu avotu izmantojuma pilnīgums vēl jāpārbauda. Ņemot vērā iespējamus papildinājumus, diezgan droši var apgalvot, ka latviešu un igauņu valodu paralēlo ģermānismu pāru skaits pārsniedz piecus simtus.

Tik apjomīgu materiālu īsā rakstā sīki analizēt, protams, nav iespējams, salīdzinājuma labad minēsim tikai dažus piemērus — vispirms no tām pašām tematiskajām grupām, par kurām bija runa visām četrām valodām kopējo slāvismu sakarībā.

Tātd — reliģiskā terminoloģija: latv. *bikts*, ig. *piht*; latv. *biskaps*, ig. *püskop*; latv. *eņģelis*, ig. *ingel*, *engli*; latv. *priesteris*, ig. *preester*. Tirdzniecības leksika: latv. *bezmēns*, ig. *päsmer*; latv. *dālderis*, ig. *taaler*; latv. *ire*, ig. *üür*; latv. *lienēt*, ig. *laenama*.

Sadzīves priekšmetu nosaukumi: latv. *baļļa*, ig. *pali*; latv. *bikses*, ig. *püksid*; latv. *glāze*, ig. *klaas*; latv. *spieģelis*, ig. *peegel*.

Taču skaitliski vislielāko tematisko grupu starp paralēlajiem ģermānismiem veido amatniecības leksika: latv. *āmurs*, ig. *haamer*; latv. *dreijāt*, ig. *treima*; latv. *ēvele*, ig. *höövel*; latv. *ēze*, ig. *ääs* un daudzi citi.

Lielākajai daļai no nule uzskaitītajiem piemēriem var atrast paralēlus zviedrismus somu valodā. Bez tam daudzu minēto ģermānismu ārējais areāls aptver arī citas valodu grupas, īpaši rietumslāvu.

Baltu valodu un Baltijas somu valodu kopējas cilmes aizgūtās leksikas apzināšanas, tās inventarizācijas rezultāti paši par sevi var likties vairāk vai mazāk interesanti, taču neizbēgami izvirzās jautājums, kāda ir šo rezultātu loma plašākā valodnieciskā skatījumā. Te jāatzīmē vismaz trīs aspekti. Pirmkārt, šos aizguvumus ir

nepieciešams sistematizēt no ģermānistikas resp. slāvistikas viedokļa. Otrkārt, paralēlo aizguvumu inventarizācija un analīze dotu iespēju drošāk spriest par dažu labu kultūrvēsturisku jautājumu, proti, par to, kuros gadījumos aizguvums no ģermāņu vai slāvu valodām ienācis baltu resp. Baltijas somu valodās līdz ar jaunu reāliju un kuros gadījumos aizguvums izspiedis vecāko nosaukumu. Protams, jo plašāks ir aizguvuma ārējais areāls, jo lielāka pirmā varianta, t.i., kultūraizguvuma varbūtība. Bez šaubām, arī šādā gadījumā valodniecības fakti vien, bez sastatījuma ar vēsturnieku, arheologu, etnogrāfu secinājumiem, nevar būt par pietiekamu pamatu kategoriskiem apgalvojumiem.

Un, treškārt, kopējas cilmes leksikas, arī paralēlo aizguvumu apzināšana var ieguldīt savu artavu, risinot problēmu par Baltijas valodu savienību. Protams, leksikas kustīgums, mainīgums, nestabilitāte ir vispārzināms fakts, un nav šaubu, ka citu valodas līmeņu (fonētikas, morfoloģijas, sintakses) dotumi valodu savienību konstatēšanā un to robežu noteikšanā ir nozīmīgāki, relevantāki. Tomēr ignorēt leksiku arī nebūtu pareizi, jo tā tomēr ir gluži pilntiesīga valodas sastāvdaļa. Pie tam, runājot par valodu savienībām, nozīmīgi ir tieši dažādi aizgūtās leksikas slāņi, jo mantotā leksika liecina par valodu ģenētisko radniecību, kas ir cita tipa parādība nekā valodu savienības.

Konkrētajā gadījumā baltu un Baltijas somu valodu kopējas cilmes leksikas analīze, kaut arī pagaidām vēl visai aptuvena, liecina par labu tam, ka Baltijas valodu savienība ir realitāte un tās kodolu veido latviešu un igauņu valodas.

E. Kagaine, O. Bušs

DAŽAS BALTU UN BALTIJAS SOMU VALODU SEMANTISKĀS PARALĒLES

Faktu, ka gandrīz katrā valodā ir zināms skaits citvalodu cilmes elementu, var uzlūkot par lingvistisku aksiomu. Visuzskatāmāk šīs ietekmes izpaužas leksikas līmenī dažādu aizguvumu veidā, taču vienas valodas ietekme uz otru var izpausties arī citos līmeņos. Semantiskajā līmenī viens no šīs ietekmes izpausmes veidiem ir kāda vārda nozīmju veidošanās pēc adekvāta citas valodas vārda nozīmju sistēmas parauga. Šī procesa rezultātā rodas t.s. semantiskās paralēles.

Dažas baltu (latviešu) un Baltijas somu (libiešu, igauņu, somu)

valodu vārdu semantiskās struktūras paralēles detalizētāk ir aplūkojis P. Arumā¹ 1935. gadā.

Vairākkārt šīm paralēlēm savās publikācijās ir pievērsies J. Endzelīns², galveno vērību veltīdams to apzināšanai un inventarizācijai, bet mazāk atsevišķu konkrēto piemēru analīzei. Par daudzām semantiskajām paralēlēm J. Endzelīns tikai izvirza jautājumu — «Vai te nejaušs nozīmju sakritums vai svešas valodas ietekme?»

Lai atbildētu uz šo jautājumu, nepieciešams apzināt iespējami plašus dažādu valodu, dialektu un izlokšņu faktus. Jāņem vērā, ka analogas nozīmes var būt attīstījušās un veidojušās pilnīgi patstāvīgi, pamatojoties uz daudzām tautām kopīgām cilvēku psiholoģijas likumsakarībām, vienādiem vai līdzīgiem ģeogrāfiskajiem, ekonomiskajiem, sociālajiem u.c. apstākļiem. Svarīga loma te ir arī ekstralingvistiskās pasaules reāliju un parādību identiskumam. Daudzos gadījumos šo ārējo faktoru ietekme saplūst kopā ar lingvistisko, un tāpēc noskaidrot, vai semantiskā paralēle ir veidojusies patstāvīgi vai kādas valodas ietekmē, daudzreiz ir sarežģīti, reizēm pat neiespējami. Šajā rakstā mēģināts ieskicēt dažus semantisko paralēļu veidošanās aspektus, kā arī konkretizēt atsevišķu paralēļu ģenēzi. Rakstā izmantoti valodnieces Silvijas Raģes (1928—1976) atstātie arhīva materiāli.

Semantisko paralēļu skaidrojumā iespējami četri galvenie risinājumi:

1) semantiskā paralēle ir kopīga daudzām valodām un ir patstāvīgi veidojusies katrā valodā vai valodu grupā (tas, protams, pieļauj arī daļēju otras valodas ietekmi);

2) semantiskā paralēle baltu un Baltijas somu valodās veidojusies kādas trešās (vācu, krievu) valodas ietekmē;

3) semantiskā paralēle baltu (latviešu) valodā veidojusies Baltijas somu valodu ietekmē;

4) semantiskā paralēle veidojusies, baltu valodām ietekmējot Baltijas somu valodas.

Taču praksē bieži vien šos ietekmes virzienus nav iespējams

¹ Arumā P. Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogias ning süntaksist. — Eesti keel, 1935, Nr. 4.—6.

² Endzelīns J. [Rec.] Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung von Lauri Kettunen. — FBR, 19. sēj., 216.—218. lpp.; Эндзелін Я. О латышско-финских языковых связях. — В кн.: Памяти академика Льва Владимировича Шербы. Л., 1951, с. 299—304; Endzelīns J. Par latviešu un libiešu valodas savstarpējo ietekmi. — Baltistica, Vilnius, 1970, 6 (1), 7.—10. lpp. (sk. arī grām.: Darbu izlase, R., 1980, 3. sēj., 2. d., 550.—552. lpp., 416.—422. lpp., 424.—428. lpp.); Endzelīns J. Латышские предлоги. Ч. 2. — Gram.: Darbu izlase, R., 1971, 1. sēj. 652.—654. lpp.

stingri nodalīt, jo arī patstāvīgu kādas nozīmes attīstību tomēr var balstīt analoģu nozīmju eksistence kaimiņvalodās.

Semantisko paralēļu konstatēšanā un ietekmes virziena noteikšanā svarīgi ir ievērot arī ģeogrāfisko kritēriju, resp., noteikt semantiskās paralēles iekšējo un ārējo areālu. Jo plašākā ārējā areālā kāda paralēle ir sastopama, jo vairāk pamata domāt par vienkāršu nozīmju sakritību, paralēļu patstāvīgu analoģu nozīmju attīstību.

Piemēram var minēt kādu paralēli, kas nav atzīmēta ne P. Arumā, ne J. Endzelīna rakstos: latv. *šausmīgs* «|oti liels», *šausmīgi* «|oti», liet. *baisūs* «labai didelis (|oti liels)» (DLKŽ 67) un ig. *hirmus* «šausmīgs; |oti liels», somu *kauhea* «t.p.», *kauhean* «šausmīgi, |oti». Protams, nav domājams, ka minētie valodnieki šo semantisko paralēli nebūtu pamanījuši. Acīmredzot baltu un Baltijas somu valodu savstarpējām ietekmēm veltītajos rakstos tā nav aplūkota gluži vienkārši tāpēc, ka neradās šaubas par šāda tipa semantiskās attīstības universālo iedabu.

Patiešām, jebkuras valodas runātājs sastopas ar parādībām vai reālijām, kuras, būdamas pārlieku lielas, izraisa šausmas tieši šī lieluma dēļ. Ar laiku par *šausmīgu* sāk saukt ne tikai kaut ko «tik lielu, ka bail», bet arī ko |oti lielu, kaut arī no tā nemaz nebūtu jābaidās. Pat ierobežojoties tikai ar latviešu valodas materiālu, šādas attīstības rezultātus varam konstatēt ne tikai vārda *šausmīgs*, bet arī vairāku citu vārdu semantikā, piemēram, *briesmīgs*, *zvērīgs*, *baīgs*, *šaušalīgs*, *baismīgs*, *bailīgs* (*bailīgi daudz* «ungeheuer viel» ME I, 251). Protams, ne vienmēr šīs tematiskās grupas adjektīvu lietojumu ar nozīmi «|oti liels» (vai attiecīgo adverbu lietojumu ar nozīmi «|oti») atzīst kodificētā literārā norma, bet tā jau ir cita līmeņa problēma. Starp citu, arī vārds *|oti* etimoloģiski saistāms ar aplūkojamo tematisko grupu (sal. kr. *лютый*; par to skat. ME II, 546, tur arī norāde uz līdzīgu nozīmes attīstību vārdam *briesmīgs*).

Bez grūtībām varam sameklēt aplūkojamās semantiskās attīstības piemērus arī daudzās citās valodās. Tā, no krievu valodas vārdiem te ir minami, piemēram, *страшный*, *ужасный*, *чудовищный*. Interesanti atzīmēt, ka šie vārdi bieži vien tiek izmantoti divvalodu vārdnīcās, tulkojot attiecīgo pārnesto nozīmi citu valodu vārdiem ar līdzīgu semantisko struktūru. Lūk, dažu vārdkopu tulkojumi somu-krievu vārdnīcā: *kauhea küire* «ужасная (t. [- tai «vai» — E.K., O.B.] страшная) спешка», *kauhean iso* «ужасно (t. страшно) большой», *kauhean huonosti* «ужасно плохо» (ФРС 1975, 208). Vācu valodas vārds *ungeheuer* tulkots šādi: 1. «чудовищный»; 2. «чудовищный, ужасающий, огромный» (БНРС 1980, II, 480). Starp citu, vārda *ungeheuer* semantikas attīstība aplūkojamā virzienā aizgājusi vistālāk (salīdzinot ar citiem šajā rakstā minētajiem piemēriem), un mūsdienu vācu valodā atvasinātā nozīme kļuvusi par

galveno vai pat vienīgo; skat. vācu-latviešu vārdnīcā *ungeheuer* «milzīgs, varens; ārkārtīgi (ļoti) liels» blakus *das Ungeheuer* «nezvērs, briesmonis», *ungeheuerlich* «milzīgs; baismīgs» (VLV 1968, 823). Turpretī Ulmaņa vārdnīcā *ungeheuer* vēl tulkots «neganti liels; briesmīgs, negants» (U 1880, 712), Stendera vārdnīcā atrodam tikai vārdkopu *ungeheuer groß* «briesmīgi liels» (St. 1789, II, 619).

Līdzīga tipa vārda semantikas attīstība novērojama ļoti daudzās valodās. Minēsim vēl dažus piemērus. Franču valodas vārda *terrible* pamatnozīme ir «страшный, ужасный, грозный», otrā nozīme «необыкновенный, чрезвычайный». Pēdējo vārdnīcā ilustrē vārdkopa *un terrible bavard* «невероятный болтун», bet ar atbilstošu adverbu minēta vārdkopa *terriblement grave* «очень важно» (Фр. PC 1957, 787). Ar nule aplūkoto franču valodas vārdu etimoloģiski saistīts (un grafiski gandrīz identisks) ir angļu valodas gallicisms *terribly* 1. «страшно, ужасно»; 2. эмоц.-усил. «ужасно, страшно, очень»; *terribly nice of you* «ужасно (очень) мило с вашей стороны» (БАРС 197, II, 611). Piemērs no citas valodu grupas — poļu *straszny* «огромны» (SJP VI, 446); jau citētajos tulkojumos vairākkārt izmantotais krievu valodas *страшный* «наводящий страх или пугающий, ужасный; изумительный, крайне обильный, сильный» (Даль IV, 337). Acīmredzot vārda semantikas attīstība pēc shēmas «šausmīgs, briesmīgs» → «ļoti liels» ir valodas universālija, varbūt pat absolūta universālija. (Par absolūtajām universālījām dēvējam iezīmes, kas ir kopīgas visām valodām, par statistiskajām universālījām — īpatnības, kas novērojamas lielākā valodu skaitā nekā varētu gaidīt nejaušas sakritības rezultātā.³)

Par paralēļajiem semantiskajiem aizguvumiem no trešās valodas kaut ko droši apgalvot ir visgrūtāk, jo šādos gadījumos attiecīgās semantiskās paralēles areāls parasti ir tik liels, ka šo parādību varētu dēvēt arī par statistisko universāliju. Iespējams, ka ar vācu valodas iespaidu skaidrojama specifiskas nozīmes 'būt ar noslieci (uz kādu stāvokli, procesu u.tml.)' izveidošanās igauņu verbam *tahtma*, somu *tahtoa*, *tahdella*, latv. *gribēt*, piem., *gribēju nokrist 'gandrīz nokritu'*, sal. somu (izloksnē) *mää kompastusi siheej ja tahtelin kaatuu* (SKES IV, 1195b).

Aplūkojot semantiskās paralēles, kas latviešu valodā ir (vai varētu būt) veidojušās Baltijas somu valodu ietekmē, lietderīgi šķiet tās iedalīt trīs grupās.

³ Sk., piem., valodas universālījām veltītas konferences (īpaši F. Karlsona priekšlasījuma) atreferējumu: H a k k i n e n K. Kielen universaalit. — Seulaset, 1980, Nr. 1, s. 7.

1) Semantiski gramatiskās paralēles. Te ietilpst verbu un ad-
verbu savienojumi, piemēram, *taisīt ciet, likt vīrsū, raut pušu, iet
pruojām* u.tml. Uz to, ka šādas konstrukcijas latviešu valodā saistā-
mas ar Baltijas somu valodu ietekmi, J. Endzelīns ir norādījis jau
1906. gadā savā darbā «Латышские предлоги»⁴, taču sistemātiskas
šo konstrukciju analīzes un salīdzinājuma joprojām trūkst. Analīzē
noteikti būtu iekļaujams latviešu izlokšņu materiāls, jo pēc pašrei-
zējiem vērojumiem izlokšnēs minētā tipa vārdu savienojumi tiek
biežāk lietoti nekā latviešu literārajā valodā un tiem ir paralēles ar
Baltijas somu valodām ne tikai analogā sintaktiskā veidojumā un
analogās pamatnozīmēs, bet arī analogās vai līdzīgās sekundārās
nozīmēs, lietojumā par vienām un tām pašām dzīves parādībām,
piemēram, *iet pruum 'mirt'* (Ergēmē: *izāšēt nevār, kām laīks iēt
pruom, tām jāiēt, mūžu jāu pagarināt nevār*) un igauņu āra minema
«fort gehen, davon gehen, sterben» (Wied. 605), *ņēmt zemē* «nokaut,
kaut» (*ņēms tik zemē cūku*) un igauņu *lojusid āra wōtma* «Vieh
schlachten» (Wied. 1400). It īpaši vērā ņemami ir P. Arumā norādi-
jumi par to, ka par aizguvumiem vajadzētu runāt tajos gadījumos,
kad baltu, resp. ide. valodās ir īpaši verbi tur, kur Baltijas somu va-
lodās tiek lietota perifrastiska izteiksme⁵, piemēram, latviešu *aut*
un igauņu *jalgu kinni panema* (burtiski: «kājas ciet likt»).

2) Otrā semantisko paralēļu grupa saistās ar somatisko substan-
tīvu — *galva, kāja, mugura, ruoka* lokatīvu specifiskajām nozīmēm.

3) Trešo grupu veido individuālās semantiskās paralēles.

Verba *likt* visai vazarotās semantiskās struktūras analīzē, šķiet,
var noderēt pat visu triju minēto grupu ilustrācijai, jo tieši šis verbs
ir viens no tiem vārdiem, kuriem vērojams visvairāk semantisko at-
bilstmju Baltijas somu valodās (sal. igauņu *panema*, somu *panna* u.c.).
Daļa no šīm paralēlēm ir sastopama visā latviešu valodā, daļa skar
tikai atsevišķas izlokšnes vai to grupas — galvenokārt lībiskās iz-
lokšnes un izlokšnes gar Igaunijas pierobežu. Visdrošāk par Baltijas
somu valodu ietekmi kādas nozīmes attīstībā varam runāt tieši tad,
ja šīs semantiskās paralēles iekšējais areāls aptver izlokšņu grupas,
kurās arī citos līmeņos vērojama spēcīga Baltijas somu valodu ie-
tekme.

⁴ «Ввиду того что лит. язык имеет, по-видимому, соответствующие формы только для одной части приведенных лат. наречий, я склонен думать, что распространению указанного употребления при глаголах в латышском содействовало именно влияние ливского (и эстонского) языка». (Endzelīns J. Латышские предлоги. Ч. 2. — Grām.: Darbu izlase. R., 1971, 1. sēj., 654. lpp.)

⁵ Arumä P. Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist. — Eesti keel, 1935, Nr. 4, lk. 129.

Viens no uzskatāmākajiem, raksturīgākajiem piemēriem šeit, šķiet, ir verba *likt* lietojums ar nozīmi «aut, ģērbt, vilkt». Kā zināms, Baltijas somu valodās šajā nozīmē lieto verbus *panema, panna*, t.i., «likt»: igauņu *palitud selga panema, rüedese panema, kingi jalga panema*, somu *panna kintaat käteen, housut jalkaan, takki harteille* «vilkt cimdus rokā, bikses kājā, žaketi plecos», *pani puhtaan paidan (ylleen)* «uzvilka tīru kreklu» (NS IV, 203). Verbu *likt* ar minēto nozīmi plaši lieto Ziemeļvidzemes izloksnēs gar Igaunijas pierobežu — Valkā, Ērgemē, Lugažos, Kārķos, Ģeros, Idū u.c. — un to paraleli verbiem *aut, vilkt, ģērbt* sastop visu paaudžu izloksnes pārstāvju valodā. Mugurā, galvā, kājā, rokā «liek» visus apģērba piederumus: mēteli, kleitu, svārkus, blūzi, zeķes, apavus u.c.: *ka jāu mežā brāuca, ta lika praķi mugurā. kañzuõli lika apakšā ùn vesti vīrsū, zeķei lēku nõogriēzu ùn ta tās ūzites liku us stiļbim. garuõs zābakus nevaru likt, stiļbā spiēž* (Ērgemē).

Verbam *likt* Ziemeļvidzemes izloksnēs reģistrētas arī vēl citas ar Baltijas somu valodām paralēlas nozīmes un lietojumi: 'sēt, stādīt'; *licis rudzus iekšā tamī plēsumā. kaŗpelājā jāu vāirāk kviešus vāi miežus lika. šuõdiē ielikām ruņģuļus, ritā liksim kaŗpeļus* (Ērgemē), sal. somu *panna perunaa* «stādīt kartupeļus» (NS IV, 204); «jūgt (pie darbarīka, transportlīdzekļa)»: *reģavās pa:priķšu liek jāñnu zīrgu, ta jūdž vāģuõs* (Ērgemē), *zīrgu likt arklā, ilsis* (ME II, 468), sal. somu *panna hevonen valjaisiin* «iejūgt zīrgu» (NS IV, 204). Somu valodas vārdnicā dotajai *panna* nozīmei «nosodīt, rāt» (NS IV, 205) līdzīgu nozīmi izloksnēs sastopam verbam *nõolikt* «pelt, nopelt»: *nõoliek cīlvēku, ka vai ne sunc māizi preļi neņem* (Ērgemē); sal. somu *pata kattilaa panee, musta kylki kummallakin* «pods katlu «noliek», melni sāni abiem», *pappi oli pannut pahoin juoppoja* «mācītājs bija ļoti norājis dzērājus» (NS IV, 205).

Samērā daudz paralēlu semantisko lietojumu ar Baltijas somu valodām ir arī verba *likt* savienojumiem ar adverbu.

likt ciet, igauņu *kinni panema*, somu *panna kiinni*. Wied. 764 *kinni panema* uzrādītas šādas nozīmes: «zumachen, verschliessen, anbinden, zubinden, verhaften, einstecken, einsperren, besprechen, festsetzen, sequestriren, inhibiren», Ziemeļvidzemes izloksnēs šo vārdu savienojumu lieto ar analogām nozīmēm kā Baltijas somu valodās: «aizvērt, aizdarīt; slēgt»: *vēl i ùogles, nevār likt krāsni ciē. Igaunijā lika rüõbežu ciē. duris salek ciē, luõgus saliek ciē. buõdes saliek ciē. nesaka jau — veikāls slēkc, bet ciē salikc.* (Ērgemē); sal. somu *panna kiini kansi, kirja, silmänsä* «aiztaisīt vāku, aizvērt grāmatu, savas acis», *panna ovi kiinni* «aizvērt durvis» (NS IV, 204).

salikt (arī *aizlikt*) *ciet* «atstāt pēc stundām (skolā); neļaut, aizliegt (kur iet, doties u.tml.)». *agrāk jāu sacija — ciē saliek, ka pēc stuñdām acstā. reĩz bi puĩka aizlikc ciē viēnu sezdiēnas vakaru.* (Ēr-

gemē); sal. Wied. 764 *panema* nozīmes «verschliessen, einsperren, festsetzen».

likt aūgšā, igauņu *ūles panema* «novietot (ko) vārīties, cepties; novietot (gaļu) žāvēšanai»: *jākurina pīrc ūn jāliek gaļa aūkšā* (Ergemē); sal. igauņu *liha ūles panema* «Fleisch in den Rauch hängen = kuiwama» (Wied. 765).

Verbu *likt* savienojumā *likt uguni* Ziemeļvidzemes izloksnēs lieto analogi kā Baltijas somu valodās ar nozīmi «kurināt; iededzināt; aizdedzināt»: *kāpēc uguni nevari likt plīti! liec tak uguni plīti!* Sal. igauņu *tuld panema* «Feuer anlegen» (Wied. 1218), somu *panna lieteen, lamppuun tuli* «likt krāsni, lampā uguni» (NS IV, 204).

Protams, šeit minētās nav vienīgās verba *likt* paralēlās nozīmes ar semantiski atbilstošajiem vārdiem Baltijas somu valodās. Te aplūkotas vienīgi dažas, galvenokārt lokāli ierobežotās, Baltijas somu valodu ietekmes areālā — Igaunijas pierobežas un lībiskajās izloksnēs — reģistrētās paralēlās nozīmes, kas, ņemot vērā teritoriālo izplatību un analogo semantiku, varētu būt saistāmas ar Baltijas somu valodu ietekmi. Atbilstmju un līdzīgu nozīmju verba *likt* semantiskajā struktūrā ir krietni vairāk (piemēram, *likt* «legen, stellen, befehlen»; uz šīm paralēlēm ar Baltijas somu valodām savās publikācijās vairākkārt (1939., 1951., 1970. g.) ir norādījis J. Endzelīns), taču šo nozīmju salīdzinājumam un analīzei vēl nepieciešams faktu materiāls. Analīzē būtu iekļaujami arī verba *likt* atvasinājumi ar priedēkļiem *aizlikt*, *aplīkt*, *nuolīkt*, *salīkt* u.c., un tas būtu īpaša pētījuma temats.

Lai droši konstatētu semantiskos baltismus Baltijas somu valodās, analīzē nepieciešams iekļaut pēc iespējas plašāku igauņu valodas izlokšņu materiālu, diemžēl šobrīd tāda mūsu rīcībā nav. Taču varam mēģināt precizēt aizgūšanas virzienu tādā gadījumā, ja no Baltijas somu tautām attiecīgās semantiskās parādības areālā iekļaujas tikai lībieši. Te jāmin latviešu valodas verba *dzīvuot* un tā lībiskā ekvivalenta *jell* nozīme «strādāt» (ne igauņu val. vārdam *elama* «dzīvot», ne somu *elää* «t.p.» nozīme «strādāt» nav fiksēta). Šo paralēli atzīmējis jau P. Arumā (125—126). Tas, ka latviešu valodā vārda *dzīvuot* lietojums ar minēto nozīmi konstatēts tikai izloksnēs, nelielā teritorijā galvenokārt Kurzemes piejūras joslā (skat. ME I, 560—561), vedina P. Arumā domāt par aizguvumu no lībiešu valodas, taču viņš pats atzīmē, ka šādai hipotēzei preti runā fragments no Rēzas un Bretkūna tulkotajām Dāvida dziesmām (1625. g., tulkojums no vācu valodas): *Tadda ischeit szmogus sawo darbop ir giwen sawa lauka* «So gehet dann der Mensch aus an seine Arbeit und an sein Ackerwerk biss an den Abend», ps. CIV, 23 (cit. no Arumaa 126). Tā kā šāds leišu verba *gyventi* lietojums sastopams tikai t.s. Mazajā Lietuvā, P. Arumā izvirza domu par iespējamu lejasvācu valodas

ietekmi, taču atrast ekvivalentu semantisku parādību vācu valodā viņam nav izdevies. Tādēļ P. Arumā pieļauj arī iespēju, ka aplūkojamais semantiskais process libiešu valodā un baltu valodās varētu būt norisis bez savstarpējās ietekmes.

J. Endzelins piemin šo paralēli FBR XIX, 218, bet neatgriežas pie tās vēlākajās publikācijās (1951, 1970). Vai tas nozīmētu, ka viņš atteicies no domas par šeit analizējamo semantisko procesu ģenētisko saistību?

Ļoti iespējams, ka ar iepriekš aplūkotajiem baltu valodu vārdiem etimoloģiski ir saistīts senprūšu *gewinna* «strādā» (un *gewineis* «kalps»). Pirmais, šķiet, šo vārdu ar latviešu *dzīvuot* (izloksnes forma) «strādāt» un veclei. *gewenti* «dzīvot» sastatījis A. Becenbergers; (skat. par to diezgan kritisku J. Endzelina vērtējumu darbā «О происхождении литовско-латышского *ie*»⁶ un mazāk kritisku СБЭ 252—253). Vēlāk A. Becenbergera viedoklim pievienojās R. Trautmanis, uz kuru J. Endzelins atsaucas šādi: «Kā aizrāda arī Trautmanis l.c. [Altpreussische Sprache. — E.K., O.B.] 138, pr. *gewinna* «strādā» ir rada ar la. *dzīvuot* «strādāt» un veclei. *gewenti* (laikam jālasa *gieventi*) «dzīvot». Bet, ja tā, tad pr. *gewinna* no **geiwina*.» (FBR XII, 169). Kā redzams, tagad arī J. Endzelins šo saistījumu atzīst par gluži ticamu. Bet, ja tā, tad nozīmes pārnesums «dzīvot» → «strādāt» ir fiksēts trijās baltu valodās. Iespējams, ka visstabilākais tas ir bijis senprūšu valodā (par to liecina jau minētais *gewineis*, kā arī *giwu* «lebst» (sk. ME I, 559), kas rāda, ka semantisko procesu pavadījusi arī fonētiska diferenciacija — protams, ja uzskats par pr. *gewinna* un latv. *dzīvuot* etimoloģisko radniecību nav kļūdains). Tādā gadījumā varētu domāt, ka leišu un it sevišķi latviešu valoda atradusies šīs semantiskās parādības areāla perifērijā, un ar šo perifēriālo stāvokli varētu skaidrot faktu, ka *dzīvuot* (*dzīvāt*, *dzīvuot*) «strādāt» zināms tikai nedaudzās izloksnes.

Taču iespējams (un turklāt ticamāks šķiet) citāds skaidrojums. Varam domāt, ka nozīmes pārnesums «dzīvot» — «strādāt» ir baltu valodām kopīgs sens mantojums (no pirmbaltu valodas?). Galvenais dzīvošanas veids cilvēkam vienmēr ir bijis darbs, bez darba nebūtu arī paša cilvēka, tādēļ nosaukt strādāšanu par dzīvošanu ir gluži dabiski. Bez tam par dzīvošanu vismaz sporādiski droši vien saukta arī citāda veida laika pavadīšana, piemēram, svētku svinēšana; varbūt šādas nozīmes refleksu redzam priedēkļverbā *nuodzi-
vuot* «izšķērdēt» (analoģisks arī vācu val. *verleben*)? Šajā laikā aplūkojamā semantiskā parādība varēja ietekmēt arī libiešu valodu.

⁶ Endzelins J. О происхождении литовско-латышского *ie*. — Грам.: Darbu izlase. R., 1974, 2. sēj., 23.—25. lpp.

Vēlāk, baltu valodām patstāvīgi attīstoties, vārda *dzīvuot* (resp., tā ekvivalentu) pārlicēģa polisēmija varēja kļūt neērta, tādēļ leišu valodā vienu no tā nozīmēm pārņēma ar *dārbas* etimoloģiski saistītais *dīrbti* (sk. LEW 82), bet latviešu valodā — aizguvums no krievu valodas *strādāt* (ME III, 1084). Refleksīvais *dzīvuoties* «pavadīt laiku (parasti rotaļājoties — par bērniem)» nebija semantiski tik noslogots un ir saglabājies visā Latvijas teritorijā, arī latviešu literārajā valodā. Turpretim tagadējais *dzīvuot* «strādāt» Kurzemes piekrastes izloksnēs varētu būt saistāms ar lībiešu valodas bumerangveida ietekmi. Šī ietekme varēja palīdzēt minētajai nozīmei saglabāties latviešu valodā, bet dažviet varbūt arī ieviesties no jauna. To, ka latv. *dzīvuot* «strādāt» nevar skaidrot tikai ar samērā nesenu lībiešu valodas ietekmi, liecina, starp citu, šīs semantikas izmantojums tautasdziesmās, pie tam ne tikai tur, kur arī ikdienas sarunvalodā šāds lietojums vēl ir (vai pavisam nesens bija) dzīvs, piemēram, Dundagā, bet arī tādos novados, kur šodien vairs šādu lietojumu nepazīst, piemēram, Kursišos, Blidienē.

Tiesa, jaunākie dialektoloģijas materiālu vākumi nedaudz maina līdzšinējo priekšstatu par *dzīvuot* «strādāt» areālu Latvijā. Kā rāda Latviesu dialektoloģijas atlanta kartotēkas materiāls, šis leksiski semantiskais variants ir pazīstams arī dažās Zemgales izloksnēs (Ozolniekos, Džūkstē, šai pašā reģionā ietilpst arī nule minētās tautasdziesmu pierakstīšanas vietas — Kursiši un Blidienne), bet Rietum- un Dienvidrietumkurzemē tas izplatīts visai plaši, zināms arī Kuršu kāpās. Turpretim Vidzemē un Latgalē šāda nozīme vārdam *dzīvuot* nav reģistrēta ne reizi. Tādēļ iespējams izvirzīt hipotēzi, ka sākotnēji tā bijusi raksturīga kuršu valodai (varbūt arī zemgaļi?), bet pārējām latviešu senču ciltīm sveša. Šāda atšķirība varētu būt saistīta jau ar pirmbaltu valodas dialektālo dalījumu; kā zināms, arī dažas vēsturiskas fonētiskas īpatnības apvieno senprūšu un kuršu valodu pretstatā latgaļi un laikam arī sēļu valodai. Prof. V. Mažulis pat uzskata, ka tieši kuršu valoda ir vistuvāk radniecīga senprūšu valodai un uzlūkojama par rietumbaltu idiomu.⁷ Saistot aplūkojamās parādības cilmi ar rietumbaltu areālu un īpaši ar kuršu valodu, būtu saprotams tās lokalizējuma cēlonis, un tas nebūtu jāsaista ar lībiešu valodas ietekmi. Savukārt lībiešu *jell* «strādāt» tad samērā droši varētu uzskatīt par semantisku aizguvumu no kuršu valodas.

⁷ Mažulis V. Baltu kalpu ģimīnīstēs santykiai. — Gram.: IV Vissavienības baltistu konference 1980. g. 23.—25. septembri. Referātu tezes. R., 1980, 55. lpp.

- Arumaa — Arumaa P. Eesti-liivi ja lāti ūhisest fraseoloogiast ning sūntaksist. — Eesti keel, 1935, nr. 4.
- DLKŽ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1972.
- FBR — Filologu biedribas raksti. R., 1921—1940, 1.—20. sēj.
- LEW — Litauisches etymologisches Wörterbuch von Ernst Fraenkel. Göttingen—Heidelberg, 1962—1965, 1.—2. Bd.
- ME — Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. R., 1923—1932, 1.—4. sēj.
- NS — Nyksuomen sanakirja. Porvoo—Helsinki, 1976—1977, n. 1—4.
- SJP — Słownik języka polskiego. Warszawa, 1900—1927, t. 1—8.
- SKES — Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki, 1955—1978, n. 1—6.
- St — Lettisches Lexikon. In zwei Theilen abgefasst und den Liebhabern der lettischen Litteratur gewidmet von Gotthard Friedrich Stender. Mitau, 1789.
- t.p. — tas pats.
- U — Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. R., 1872; Deutsch-lettisches Wörterbuch von Gustav Brasche. Riga—Leipzig, 1880, 2. Bd.
- VLV — Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1968.
- Wied. — Wiedemann F. J. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallin, 1973 (4. izdevums).
- БАРС — Большой англо-русский словарь. М., 1977.
- БНРС — Большой немецко-русский словарь. М., 1980.
- Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1956.
- ЭСБ — Endzelīns J. Славяно-балтийские этюды. — Gram.: Darbu izlase. R., 1974, 2. sēj., 167.—354. lpp.
- ФРС — Финско-русский словарь. М., 1975.
- Фр.РС — Французско-русский словарь. М., 1957.

K. Kalniņa

PAR AIZGUVUMIEM NO VIDUSLEJASVĀCU VALODAS¹

Runājot par leksiku, kas latviešu valodā aizgūta no vācu valodas, ir jākonkretizē laiks un jāprecizē jēdziens — vācu valoda.

Tiek uzskatīts,² ka senākie aizguvumi pārņemti 12.—16. gs., jaunākie 16.—19. gs. Pirmā perioda aizguvumi ir viduslejasvācu cilmes, otrā perioda — jaunaugšvācu³.

Jāatzīmē, ka viduslejasvācu valoda (Mittelniederdeutsch) nav

¹ Lai gan latviešu valodā apzīmējums "viduslejasvācu valoda" ir ieviesies, skaidrības labad jāpiezīmē, ka ar to jāsaprot nevis vienota valoda, bet gan dažādi ziemeļvācu dialekti.

² Laua A. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 121. lpp.

³ Jaunaugšvācu periods aptver divus šīs valodas attīstības posmus — t.s. agrīno jaunaugšvācu posmu (Frühneuhochdeutsch) 1350.—1650. g. un jaunaugšvācu posmu (Neuhochdeutsch) no 1650.g. līdz mūsu dienām.

viendabīgs jēdziens. Pēc tradicionālā dalījuma lejasvācu valodai (dialektiem) ir četras attīstības fāzes —

agrīnā sensakšu	5.—8. gs.
sensakšu	800.—1150. g.
viduslejasvācu	1150.—1600. g.
jaunlejasvācu	1600. līdz mūsu dienām

Bet, attīstoties un uzplaukstot pilsētām, Eiropā intensīvi attīstījās tirdzniecība. Izveidojās lielas tirgotāju apvienības, kas apkalpoja plašas teritorijas. Viena no šādām apvienībām Vācijas ziemeļos bija Hanza. Tirdzniecisku sakaru uzturēšanai kā iekšzemē, tā arī ārzemēs bija nepieciešama zināma valodas unificēšana, pārvarot dialektu atšķirības. Tā Vācijā, sākot ar 13. gs., izveidojās vairākas rakstu un komunikācijas valodas (Schreib- und Verkehrssprachen). Viena no tām 14. gs. bija viduslejasvācu valoda, kas vairs nav jāsaprot tikai kā ziemeļvācu dialektu apvienojošais nosaukums, bet gan kā Hanzas savienības oficiālā valoda. Ar Hanzas pagrimumu savas funkcijas un nozīmi zaudē arī viduslejasvācu valoda, un tā 17. gs. sākumā augšvācu valoda (austrumvidusvācu variants) kļūst par vadošo arī Ziemeļvācijā. Jāatzīmē, ka par vienotu vācu valodu varam runāt tikai kopš 18. gs.

Pastāv uzskats, ka Baltijā viduslejasvācu kā rakstu (darījumu) un komunikācijas valoda saglabājusies visilgāk.⁴

Tādā gadījumā aizguvumi no viduslejasvācu dialektiem attiecināmi uz 12. un 13. gs., bet no viduslejasvācu rakstu valodas uz 14., 15., 16. gs. un varbūt pat vēl ilgāk. Atbildi uz šo jautājumu var sniegt tikai rūpīga mums pieejamo rakstu pieminekļu izpēte. Nav šaubu, ka šajā laikā Baltijas zemēm bija ekonomiski un kultūras sakari ar vidusvācu un dienvidvācu zemēm, kur runāja augšvācu dialektos. Tāpēc ne visos gadījumos ir nosakāms, vai vārds, kas latviešu valodā aizgūts no vācu valodas, ir viduslejasvācu vai augšvācu cilmes. Kādi tad ir kritēriji?

Pirmkārt minama II jeb senaugšvācu līdzskaņu pārvirze (II Lautverschiebung). Kā zināms, II līdzskaņu pārvirze attiecināma tikai uz Dienvidvāciju un daļēji uz Vidusvāciju, Ziemeļvāciju tā neskāra. II līdzskaņu pārvirzes rezultātā izveidojās divas valodas ziņā atšķirīgas teritorijas, par šķirtni uzskatot t.s. Benrātes līniju.

Līdzskaņu pārvirze notiek trīs norisēs pēc šādas shēmas:

I germ. p	—	senaugšvācu	f (ff)
t	—	3 (33)	t.s. vācu nebalsīgais «s»
k	—	h (hh)	

⁴ Schmidt W. u.a. Geschichte der deutschen Sprache. 1969, S. 96.

II ģerm.	<i>p</i> — senaugšvācu	<i>pf</i>
	<i>t</i> —	<i>z</i>
	<i>k</i> —	<i>kh (hh)</i> afrikātas
III ģerm.	<i>b</i> — senaugšvācu	<i>p</i>
	<i>d</i> —	<i>t</i>
	<i>g</i> —	<i>k</i>

Ja latviešu vārds uzrāda nepārvirzīto līdzskani, vārds ir viduslejasvācu aizgūvums.

viduslejasvācu *ribbe* — latv. *riba*
 augšvācu *rippe*

viduslejasvācu *speke* — latv. *spieķis*
 augšvācu *speiche*

viduslejasvācu *sēpe* — latv. *ziepes*
 augšvācu *seife*

Pastāv vēl citas fonētiskas atbilstības, kas ļauj noteikt aizgūtā vārda piederību. Minēsim dažas no tām.

Latviešu valodai svešais lūpenis spraudzenis *f* (*v*) aizstāts ar slēdzeni *b*.

viduslejasvācu *vrōkost* — latv. *brokastis*
 augšvācu *frühstück*

viduslejasvācu *vri* — latv. *brīvs*
 augšvācu *frei*

Atšķirībā no augšvācu val. lejasvācu dialekti ir saglabājuši nebalsīgo *s* slēdzeņu *p* un *t* priekšā.

viduslejasvācu *spēlen* — latv. *spēlēt*
 augšvācu *spielen* [spi:len]

Viduslejasvācu nebalsīgajam *s* latviešu valodā atbilst

1) *z*
 viduslejasvācu *sēpe* — latv. *ziepes*
 augšvācu *seife*

2) nebalsīgais *s*
 viduslejasvācu *smēde* — latv. *smēde*
 augšvācu *schmiede*

Patskaņu *e* un *i* priekšā *k* tiek palatalizēts.

viduslejasvācu *kerne* — latv. *ķerne*

g var latviešu valodā saglabāties.

viduslejasvācu *grāve* — latv. *grāvis*

vai arī tikt palatalizēts

viduslejasvācu *brugge* — latv. *bruģis*

Faringālais spraudzenis jeb tā sauktā dvesmas skaņa (Hauchlaut) tiek atmesta.

viduslejasvācu *hūk* — latv. *ūka*

Vacu *ch* kā latviešu valodai sveša skaņa tiek aizstāta ar *k*.
viduslejasvācu *slicht* — latv. *slikts*

Lejasvācu garie patskaņi saglabājas arī latviešu valodā.

viduslejasvācu *dik* — latv. *diķis*
augšvācu *teich*

viduslejasvācu *būwen* — latv. *būvēt*
augšvācu *bauen*

Nekļūdīgi var noteikt aizguvuma piederību viduslejasvācu vai augšvācu valodai, ja, piem., 'augšvācu valodā ir cits vārds.

viduslejasvācu *bise* — latv. *bize*
augšvācu *zopf*

viduslejasvācu *merke* — latv. *mērķis*
augšvācu *ziel*

viduslejasvācu *lode* — latv. *lode*
augšvācu *kugel*

Kas attiecas uz viduslejasvācu tekstiem, tad daļa pieejamo dokumentu jau ir apzināta. Tā, Vācu ordeņa hronika stāsta par laiku no 1158. g., kad vācieši ieradās Daugavas grīvā, līdz 1290. g. Tā sarakstīta viduslejasvācu valodā (15. gs. rokraksts). Arī Baltazara Rusova sarakstītā hronika, kas attēlo Līvoniijas karu Latvijā un Igaunijā (Chronik der Provintz Lyfflandt — pirmizdevums 1578. g.), ir viduslejasvācu valodā.

Jāmin arī pilsētu tiesības, kas sastādītas viduslejasvācu valodā (Die Rigischen Burspraken, 1376; das Hamburgisch-Rigische Recht, 15. gs. vidus).

Arī dažādi tiesiski dokumenti — pirkšanas un pārdošanas līgumi, testamenti, parādzīmes, pilsētu ienākumu saraksti u.c. 13.—16. gs. ir viduslejasvācu valodā.

Ļoti interesanti kā pēc satura, tā arī pēc formas ir gilžu statūti — šrāgas. Pirmās maiznieku šrāgas (Schrage der Bäckerknechte, 1235. g.) ir viduslejasvācu valodā rakstītas, 1588. g. ādas izstrādātāju šrāgas (Kürschner Schrage) vēl ir šajā pašā valodā, bet Melngalvju un cepurnieku šrāgas (Schwarzhaupterschrage, 1594; Hut-macherschrage, 1595) jau ir augšvācu valodā.

Viduslejasvācu valodas liecinieki Latvijā ir ne tikai dokumenti. Tā ir iekalta Rīgas Doma epitāfijās, uz Domam dāvētā kristāmtrauka (1572) ir veltījums viduslejasvācu valodā, viduslejasvācu bija arī

teksts zem svētbildes Melngalvju namā (1521). Šī valoda ilgi dzīvo senās Rīgas ielu nosaukumos:

viduslejasvācu *kopstrāte* — augšvācu *Kaufstraße* — Tirgoņu iela
viduslejasvācu *smēdestrāte* — augšvācu *Schmiedestraße* — *Kalēju iela*

Arī vārdam *strāte* ir viduslejasvācu forma.

Līdz šim izlasītie teksti ļauj secināt, ka viduslejasvācu rakstu valoda kā oficiālais sazināšanās līdzeklis funkcionēja līdz 16. gs. deviņdesmitajiem gadiem.

Bet cik ilgi Latvijā runāja viduslejasvācu valodā? Tas šodien grūti nosakāms. Nenoliedzami, ka tā atstājusi pēdas t.s. baltvācu valodas (Baltendeutsch) leksikā, izrunā un pat teikumu konstrukcijās.⁵

Vācu ieceļotāju straume neapsīka arī turpmākajos gadsimtos. Piemēram, 77% ieceļotāju, kas ieguva pilsoņtiesības Kuldīgā 17. gs., bija cēlušies no Ziemeļvācijas, bet 18. gs. — pat 68%.⁶

Viņu sarunas valoda varēja būt lejasvācu (Platt), kas te saglabājas ilgāk teritorialās nošķirtības dēļ. Ka sadzīvē lejasvācu valoda ir lietota, liecina vairāki interesanti teksti, piem., H. Kummera un T. Zorgenas kāzu dziesma.

Tādējādi arī viduslejasvācu un latviešu valodas kontakti kādu laiku vēl turpinājās.

Lielākā daļa aizguvumu no viduslejasvācu valodas latviešu valodā ir asimilejušies gan leksiski, gan fonētiski, gan gramatiski, tā ka nezinātājs tādus vārdus kā *dēlis*, *dvielis*, *grāvis*, *kuģis*, *spāre*, *vinda*, *vadmala* u.c. neuztver kā svešas cilmes. Šie vārdi arī samērā retos gadījumos valodas tīrīšanas rezultātā ir aizstāti ar latviskas cilmes vārdiem vai latviskiem jaundarinājumiem.

Bet ir arī izņēmumi. Minēsim tikai divus no tiem — vārdus *bode* un *brūte*.

viduslejasvācu *bōde* (namiņš, pārdošanas vieta, veikaliņš)
zviedru *bod* (veikals, noliktava, šķūnis)

Pārvēršot latviešu valodai svešo patskani par divskani, vārds it kā ieguva tiesības iesakņoties latviešu valodā. Bet A. Kronvalds latviešu literārajā valodā ieviesa lietuviešu *veikals*, un vārds *bode* ieguva stilistisku ekspresiju, kuras tam nav minētajās valodās. Ikdienas runā vēl diezgan bieži lietots, tas kļuvis par attīstības barbarismu.

⁵ Masing O. Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der Baltischen Deutschen. R., 1926.

⁶ Turpat, 7. lpp.

Līdzīgs liktenis piemēklejis attīstības barbarismu *brūte*. Fonētisku izmaiņu, salīdzinot ar augš- un lejasvācu valodu nav.

vidusaugšvācu
viduslejasvācu *brūt*

Kopš 16. gs. vācu valodā lietojams ar nozīmi «saderināta», stilistiski neitrāls. Latviešu valodā to izskauž tautasdziesmu vārds *ligava*, kas latviešiem jau bija pazīstams pirms aizguvuma.

Jautājumam par aizguvumiem no vācu, konkrēti viduslejasvācu valodas ir arī sociolingvistisks aspekts. J. Zēvers, kam pieder visplašākie pētījumi par abu valodu kontaktiem,⁷ nostājas t.s. «kultūrtrēģera» pozīcijās, apgalvodams, ka latviešus 700 gadu ir ietekmējusi vācu kultūra.⁸ Viņš to, starp citu, pamato arī ar lielo aizguvumu skaitu latviešu valodā. J. Zēvers min 2750 vārdus, kas nenoliedzami ir iespaidīgs skaitlis. Tomēr A. Ozols⁹, izanalizējis šo leksikas slāni, tikai 700 vārdus iekļāva nacionālajos aizguvumos.

Lai gan Hanzas savienībai un tās oficiālajai valodai bija liela ietekme arī Skandināvijas valstīs, tomēr visdziļākās pēdas tā, liekas, atstājusi latviešu valodā.

Bet vai nacionālie aizguvumi no vācu valodas liecina par kultūras un gara gaismas izplatīšanu latviešu tautā?

Kā zināms, tika pārņemti jēdzieni un to nosaukumi, kas latviešiem bija sveši. Ja priekšmets vai parādība bija zināmi, aizgūtais vārds dažos gadījumos tomēr iesakņojās un pat izskauda latviešu nosaukumu (sānkauls — riba, īksts — niere).

No J. Zēvera aizgūto vārdu tematiskās klasifikācijas izriet, ka tie attiecas galvenokārt uz **iedzīvi un māju**:

viduslejasvācu <i>lāde</i> —	latviešu <i>lāde</i>
<i>schrin</i> —	„ <i>skrinis</i>
<i>span</i> —	„ <i>spainis</i>
<i>böninge</i> —	„ <i>bēniņi</i>
<i>gevel</i> —	„ <i>ģevele</i>
<i>luke</i> —	„ <i>lūka</i>
<i>spare</i> —	„ <i>spāre</i>
<i>stellinge</i> —	„ <i>steliņģis</i>
<i>winde</i> —	„ <i>vinda</i> u.c.,

⁷ Sehwers J. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918; Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Berlin, 1953.

⁸ Sehwers J. Die deutschen Lehnwörter... S. 108.

⁹ Ozols A. Aizgūta veclatviešu rakstu valodas leksika un musdienu latviešu valoda. — LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sej., 17. lpp.

lauku un dārzu:

viduslejasvācu <i>sipolle</i> —	latviešu <i>sipols</i>
<i>wicke</i> —	„ <i>viķi</i>
<i>bumbeere</i> —	„ <i>bumbieris</i>
<i>plūme</i> —	„ <i>plūme u.c.,</i>

apgērpu:

viduslejasvācu <i>lyntrock</i> —	latviešu <i>lindraki</i>
<i>kamsol</i> —	„ <i>kamsols</i>
<i>vodere</i> —	„ <i>odere u.c.,</i>

darbarīkiem un amatu:

viduslejasvācu <i>hövel</i> —	latviešu <i>ēvele</i>
<i>schrüve</i> —	„ <i>skrūve</i>
<i>vīle</i> —	„ <i>vīle</i>
<i>ammēt</i> —	„ <i>amats</i>
<i>schroder</i> —	„ <i>skroderis</i>
<i>smēde</i> —	„ <i>smēde</i>
<i>dreien</i> —	„ <i>dreijāt u.c.,</i>

ķermeņa daļām:

viduslejasvācu <i>dunnink</i> —	latviešu <i>deniņi</i>
<i>nēre</i> —	„ <i>niere</i>
<i>ribbe</i> —	„ <i>riba</i>
<i>rump</i> —	„ <i>rumpis u.c.,</i>

ārstniecību un slimībām:

viduslejasvācu <i>arste</i> —	latviešu <i>ārsts</i>
<i>mas(s)ele</i> —	„ <i>masalas</i>
<i>vīvel</i> —	„ <i>vīveles.</i>

Aizgūti ir arī satiksmes līdzekļi un to nosaukumi, zvejniecības un kuģniecības, pārvaldes un baznīcas leksika — tātad vārdu krājums, kas atspoguļo cilvēka praktiskās darbības daudzveidību. Daudzējādā ziņā tas atgādina vārdu krājumu, ko ģermāņi savā laikā aizguva no romiešiem.

Vācu iekarotāju kultūras līmenis bija augstāks; viņiem bija rakstu un arhitektūras pieminekļi, attīstīta zemkopība un amatniecība, skolas. Bet kā šī kultūra tika izplatīta Latvijā? Laikā, kad Vācijā darbojās pirmās universitātes, Rīgā vēl nav skolu latviešu bērniem, nerunājot par laukiem (pirmās skolas Rīgā, kā zināms, dibinātas 16. gs. beigās — 17. gs. sākumā). Tātad runa var būt tikai par civilizācijas pakāpi, pārņemot jaunus jēdzienus un amata prasmes, bet nekādā ziņā par kultūras ieviešanu tautā, kas septiņus gadsimtus tika nežēlīgi apspiesta un diskriminēta.

Viduslejasvācu dialekti savā pastāvēšanas laikā ir piedzīvojuši gan uzplūdus, gan atplūdus.

Līdzko skola pāriet uz augšvācu valodu, lejasvācu dialekts zaudē savas oficiālās funkcijas un kļūst par sadzīves valodu ģimenē. To vairāk runā uz laukiem nekā pilsētās; tas sociāli diferencēts, ne visos sabiedrības slāņos vienādi izplatīts.

Interesantu valodas raksturojumu T. Manns dod vecajam Johanam Budenbrokam romānā «Budenbroki». Savas dzīves priecīgos un skumjos brīžos šis brīvpilsētas Lībekas patriecietis runā lejasvācu dialektā. Viņa dēls turpretī uzrunā dialektā strādniekus ne tāpēc, ka viņi augšvācu valodu nesaprustu, bet lai atrastu ar viņiem «kopīgu valodu».

Pēdējos gados Vācijas Demokrātiskajā Republikā lejasvācu dialekti atkal kļuvuši par valodnieku pētišanas objektu. Problēmu lokā, un tādu tiešām netrūkst, ieslēgts arī jautājums — viduslejasvācu valoda un latviešu valoda. Sadarbībā ar Rostokas universitātes profesoru filol. zin. doktoru H. J. Gernencu un docenti filol. zin. kandidāti I. Provatki Latvijas Valsts universitātes Svešvalodu fakultātes Vācu filoloģijas katedra risina savu uzdevuma daļu.¹⁰

¹⁰ Jāatzīmē diplomandes A. Zvirgzdiņas diplomdarbs „Das Mittelniederdeutsche und das Lettische” (1979), studentes V. Ošas kursa darbs „Zu einigen Entlehnungen aus dem Mittelniederdeutschen ins Lettische” (1982) un V. Zdanovskas kursa darbs „Das Haushaltgerät und seine Benennungen im Mittelniederdeutschen und Lettischen” (1982). Pētot Rīgas toponīmus, diplomande I. Janzeme apkopojusi viduslejasvācu cilmes vārdus Rīgas ielu nosaukumos un tuvākas apkārtnes vietvārdos. IV kursa studentiem vācu valodas vēstures ietvaros tiek lasītas lekcijas par viduslejasvācu valodu un no tās aizgūto leksiku latviešu valodā.

ИСТОРИКО-ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНГЛИЗМОВ В ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ

История заимствований более чем какая-либо другая область словарного состава связана с историей народа в его отношениях с другими народами. Лишь из совокупности данных внешней истории и данных языка, взаимно корректирующих друг друга, следует ответ на три важных вопроса истории заимствования: когда — откуда — куда¹, т.е. хронология заимствования, источник заимствования, сферы словаря, наиболее проницаемые для заимствований. Заимствование, освоение заимствованного материала в данном языке и интенсивность протекания этого процесса стоят в связи с такими факторами, как уровень развития языка (в основном — лексики), степень национального самосознания, классовые, социально-групповые, а также межнациональные симпатии и антипатии в области языка и других сферах, уровень филологической культуры и научного осознания процесса языковых контактов.

В настоящей статье рассматриваются культурно-исторические предпосылки, условия и хронология заимствования английской лексики в латышский язык. Установление начала заимствования англизмов, количества заимствованных лексических единиц и сфер словаря, наиболее предрасположенных к заимствованию, основывается на исследовании определенного количества источников (книжно-письменных текстов) латышского языка: 1) почти 100 словарей, энциклопедий и лексиконов (XVII—XX вв.); 2) более 500 книг и брошюр — оригинальной и переводной художественной, научно-технической и публицистической литературы (XVIII—XX вв.); 3) примерно 60 названий газет и журналов (выборочно с 1822 г.).

Многие авторы вполне справедливо источником заимствования считают тот язык, в котором у данного слова сложилось данное значение², поэтому при выделении англизмов в латышском языке в основу положен семантический (историко-самантический) кри-

¹ Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л., 1972, с. 23.

² Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30—90-е годы XIX века. М.—Л., 1965, с. 160; Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты (англизмы в русском языке). Л., 1978, с. 40; Беляева С. А. Английские лексические заимствования в русском литературном языке XVI—XX веков. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. Л., 1973, с. 8.

терий. Таким образом, англизмами в латышском языке считаются: 1) исконные английские слова и имена собственные, ставшие нарицательными, и их производные в английском языке (*lords, starts, boikots, huligānisms*); 2) слова, заимствованные в английский язык из других языков, получившие на английской почве новые значения (*finišs, humors, sports*); 3) слова, созданные в английском языке из элементов других (главным образом классических) языков (*lokomotive, kaleidoskops, teletaips*); 4) слова, созданные произвольно в английском языке (*kodaks, kedas, neilons*); 5) слова-сокращения, подвергшиеся аббревиации в английском языке (*radars, lāzers, fob*). С некоторой условностью в группу английских заимствований включаются отдельные слова из далеких и малоизвестных языков, в распространении и большей или меньшей модификации которых английский язык сыграл особую роль (*džungļi, tobogans, vigvams*).

Чтобы понять процесс проникновения английских слов в латышский язык, нужно хотя бы кратко остановиться на некоторых моментах истории латышского народа и языка. Древнелатышские племена, как известно, были покорены немцами в XIII веке. С тех пор на территории Латвии происходило множество войн, менялись завоеватели, а латыши в течение нескольких столетий оставались на втором плане, представляя низшие ступени социальной структуры. Примерно в таком же положении находился и язык как отдельных племен, так и, впоследствии, единого латышского народа. Учитывая соответствующий социальному положению низкий уровень образования основной массы латышей, развитие латышского языка, а также языкознания находилось по существу на попечении немецких священников. Лишенный государственности (одного из важнейших факторов развития языка) латышский язык не имел возможности установить прямые контакты с языками, не граничащими с ним. С Ригой англичане, по всей видимости, имели торговые и морские связи еще в первой половине XV столетия³. В середине XVIII века они становятся главными перевозчиками рижских грузов⁴, но это не оставило никаких следов в латышском языке. Теоретически было возможно некоторое влияние на лексику портовых рабочих и других контактирующих с ними групп населения, но в скудных латышских текстах XV—XVIII веков оно, конечно, не проявляется. Для сравнения можно упомянуть о совершенно иных условиях в образовании контактов между русским и англий-

³ Latviešu konversācijas vārdnīca. R., 1938.—1939., 18. sej., 36074. sleja.

⁴ Там же, стб. 36088.

ским языками, которые установились уже после первого посещения России английским судном⁵ в 1553 году.

Первые английские слова в латышском языке зарегистрированы в источниках конца XVIII столетия: *planelis* в немецко-латышском словаре 1782 года (*flannel*; ввиду отсутствия *f* в системе латышского языка того времени произошла субституция, которая была обычной и в более ранних заимствованиях из немецкого языка); *pudiņģš / pudīņš* в поваренных книгах 1795 и 1796 годов (*pudding* — финаль *-ing* превратилась в *-iņš*, так же как в более ранних заимствованиях из немецкого языка). В 1822 году, уже после отмены крепостничества в Курземе и Видземе, немецкие издатели начали выпускать первую газету на латышском языке — «*Latviešu Avīzes*», которая пусть и незначительно, но все-таки повлияла на развитие латышского языка, особенно на лексику и заимствование из разных западно-европейских языков (через немецкий язык). Большим недостатком было формальное коверканье многих заимствований, будто бы для более легкого усвоения их малообразованными латышами⁶. В первой половине XIX столетия (до 1855 года) в газете «*Latviešu Avīze*» и других источниках зафиксировано примерно 30 англизмов. Почти 20 из них появились в текстах 1850—1855 гг. Наибольшую группу среди английских заимствований составляют названия блюд и напитков, например: *bifstīķis* (современная форма — *bifšteks*), *grogs* (*groks*), *kēks* (*kēkss*), *punčis* (*punšs*), *rums*. Можно выделить и другие тематические группы, например морские термины: *skuoners* (*šoneris*), *brigis / briģe* (*briga*), *flage* (*flaga*), *kuteris*; обозначения типичных явлений англоязычных стран: *ģīnee / gīnea* (*gīneja*), *dollers / dollars* (*dolārs*), *Lord-Major* (*lordmērs*), *jards*. Кроме того, употреблялись такие слова, как *klube* (*klubs*), *timote zāle* (*timotiņš*), *banknote*. Большинство латышей, очевидно, воспринимали английские (французские, голландские и другие) слова как немецкие, хотя в некоторых случаях контекст или особые пояснения указывали на англоязычную принадлежность обозначаемых предметов и явлений, ср.: *Šo pusgatavo ceļu zemes iekšā Eņlenderi sauc: tunnel⁷; I Eņlenderu livre jeb sterliņģis velk pēc mūsu naudas līdz 7 sudraba rubl⁸.*

Некоторые явления, по-видимому, тесно связались с английским укладом жизни; например, бифштекс и портер, ср.: *Eņģlandiešiem*

⁵ Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты (англизмы в русском языке), с. 14.

⁶ Ozols A. Aizgutā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda. — LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 13. lpp.

⁷ Tas Latviešu Ļaužu Draugs, 1832, Nr. 11, 44. lpp.

⁸ Latviešu Avīzes, 1851, Nr. 24, 98. lpp.

bail, ka pa tam, kamēr šie kaujas pa Ameriku, neuzticamais kaimiņš Napoleons nepārpeld pār jūras šaurumu un neielien viņu kukūnā apēst viņu *bifsteku* un pagrabā izdzert viņu *porteri*⁹.

Первый период заимствования англизмов условно заканчивается в 1856 году, когда свой путь к читателям начинает газета «Маяс виесис» («Mājas Viesis»), в редакции которой работали латыши. Примерно в то же время, в результате развития капитализма и появления латышской интеллигенции и буржуазии, активизировалось пробуждение национального самосознания, в котором главную роль играло движение «младолатышей», рупором которого была газета «Петербургас авизес» («Pēterburgas Avizes»). Кроме того, окончание первого периода в большей мере совпадает с окончанием эпохи «старолатышского письменного языка»¹⁰ и началом развития национального литературного языка.

Исторический диапазон второго периода (1856—1917 гг.) в основном определен экстралингвистическими факторами. Первые десятилетия примечательны развитием латышской национальной прессы, литературы, языкознания, повышением уровня образования и более интенсивным участием латышей в торговле, судоходстве и других отраслях, расширением как внутренних, так и внешних хозяйственных и торговых контактов. Все вышеназванные процессы оказали влияние на латышский язык, в котором произошло не только бурное внутреннее развитие, но и заимствование многих так называемых интернациональных слов (в том числе английских). Важными причинами заимствования явились расширение тематического спектра и углубление содержания латышской литературы и прессы. Среди молодого поколения латышской интеллигенции престиж всего немецкого заметно уменьшился, отсталая и бюрократическая царская Россия также не могла служить примером хозяйственного или культурного прогресса. Анализ латышской прессы второй половины XIX столетия указывает на то, что как эталон для подражания в организации сельского хозяйства, мореходства, разных общественных и промышленных учреждений и предприятий нередко называлась Великобритания, которая в данный период была одной из наиболее развитых держав мира. Благодаря информации об англоязычных странах в местных периодических изданиях в латышский язык проникли такие слова, как *billa/bile/bils* (*bill*), *kvakeri/kvekeri* (*Quakers*), *tori/toriji* (*Tories*), *vigi* (*Whigs*), *čartisti* (*Chartists*), *fenieši* (*Fenians*). Постройка первой железной дороги в Латвии, приобретение импортной техники, выдвигание мореплавания на видное место в жизни

⁹ Mājas Viesis, 1861, Nr. 50, 395. lpp.

¹⁰ Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 12. lpp.

латышей явились дополнительной причиной заимствования слов из английского языка, например: *vagons (waggon)*, *lokomotive (locomotive)*, *tenderis (tender)*, *monitors (monitor)*, *kliipers (clipper)*, *šartepartija/čarterpartija (charter-party)*, *ekstirpaters/ekstirpators (extirpator)*. В первом словаре иностранных слов (1878 г.) зарегистрировано только 35 англизмов, хотя в различных текстах XIX века, предшествующих данному словарю, встречается еще примерно 50 английских заимствований. Необходимо отметить, что языковая ситуация в течение 1856—1917 гг. существенно изменилась — доминирование немецкого языка перестало быть абсолютным, увеличилась роль латышского языка, посредником заимствования из западно-европейских языков выступал уже не только немецкий язык, но и государственный язык — русский, влияние которого в рассматриваемый период все возрастало. Посредничество русского языка довольно очевидно при заимствовании англизмов *mičmans (мичман)*, *relse (пельс)*, *kerosins (керосин)*, *pidžaks (пиджак)* и др. Возможно, что некоторые морские термины были заимствованы прямо из английского языка или из так называемого международного морского жаргона (атлантического бассейна), о чем можно судить как по формальным признакам, так и по наличию/неналичию фиксаций в русских и немецких лексикографических источниках, ср.: *beme (beam)*, *šivi (sheaves)*, *kaile (coil)*. Информация о жизни американских индейцев, которая появилась в 70-е годы прошлого столетия, а также перевод произведений Дж. Ф. Купера и Т. Майна Рида пополнили латышскую лексику словами «индейского колорита», например: *skalps, tomahāks/tomagavks/tomahauks, vigvams, mokasini*.

В конце XIX—начале XX века значительно увеличилось число английских заимствований — накануне 1-й мировой войны в латышском языке (литературно-письменном и разговорном) насчитывалось примерно 500 лексических единиц. Проникновение англизмов распространилось на новые сферы словаря, например на спортивную лексику: *rekords (record)*, *trainers/treneris (trainer)*, *boksētājs/bokseris (boxer)*, *starts (start)*, *čempijs/čempions (champion)*; названия пород домашних животных: *šorthorņi/šorthorni (short-horns)*, *jorkširs (Yorkshire)*, *ponters/pointers (pointer)*, *foķsterjers (foxterrier)*; терминологию металлургии: *pudelešana (puddling)*, *babits (babbit)*, *kompaund [brūņas] (compound)*; медицинскую терминологию: *krūps/krups (croup)*, *ketguts (catgut)*; военную лексику: *šrapnelis (shrapnel)*. В конце XIX столетия появились первые учебники английского языка для латышей, а в начале нашего века английский язык можно было освоить на различных курсах иностранных языков. Кроме того, английский язык изучали курсанты некоторых морских училищ.

Третий период заимствования охватывает 20—30-е гг. XX столетия. В сложной военной и политической обстановке на этнической территории латышского населения национальной буржуазии при содействии некоторых западных держав удалось основать буржуазную республику. В социолингвистическом аспекте это вызвало довольно большие изменения. Латышский язык стал официальным государственным языком, а также языком образования на всех ступенях (начальной, средней, высшей). Появилась необходимость расширить недоразвитые отрасли терминологии и разработать новые, в том числе те, которые испытывали влияние английского языка (радиотехника, автомобилизм и др.). Наряду с опосредованными заимствованиями все чаще стали появляться прямые заимствования, что, очевидно, объясняется прямыми контактами с англоязычными странами и активизацией изучения английского языка: в 1922 году был основан «Английский институт», в Риге и других городах организовались многочисленные курсы английского языка, распространялись периодические издания Великобритании и США, в 1924—1940 гг. вышло 14 англо-латышских и латышско-английских словарей. Вполне вероятно, что в распространении влияния английского языка известную роль сыграли местные иностранцы¹¹. В прессе и других источниках 20—30-х гг. зафиксировано примерно 200 новых англизмов. Среди них можно выделить слова, связанные с едой и напитками: *bekons (bacon), kokteilis (cocktail)*; одеждой: *tvids (tweed), pulovers (pullover)*; названия модных танцев: *fokstrots (foxtrott), onesteps/uansteps/vansteps (onestep), šimmi/šimmijs (shimmy)*. С внедрением новых видов спорта латышский язык пополнился многими английскими спортивными терминами, например: *basketbols (basketball), volejbols/volibols (volleyball), dribls (dribble), serve (serve)*. Английское влияние было также заметно в терминологии скаутизма: *gaida (girl-guide), rovers (rover), skautmasters (scoutmaster), džambori/džamboreja (jamboree)*. В быстро развивающихся отраслях промышленности, например радиотехнической и автомобильной, нужные латышские термины создавались не сразу, что облегчало проникновение иноязычных, в том числе и английских, терминов: *karters (carter), rodsters (roadster), kikstarters (kickstarter), sailentbloks (silentblock), fedings/feidings (fading), geters (getter)*. Статьи и книги, посвященные данным темам, пестрели английскими вкраплениями, ср.: *Sis safety fuel ir savā ziņā ķīmijas brinums...*¹²

¹¹ В 1925 году в Риге проживало примерно 500 англичан и американцев. См.: *Latvis*, 1925, Nr. 1071, 4. lpp.

¹² *Motors*, 1933, Nr. 1, 6. lpp.

...motoros eļļošana notiek pēc «dry sump» sistēmas...¹³ ...maz redz tā saucamās «road-racing» mašīnas.¹⁴ Telefona un kvēles ieslēgšanai izlietoju «jack» un «plug» metodi¹⁵. Push-pull shēma var dot kā stiprāku, tā arī tirāku skaņu¹⁶. Šis uztvērājs domāts «broadcasting» viļņiem (350—550 metriem)¹⁷. В предыдущем периоде подобное явление можно было наблюдать преимущественно в текстах, связанных с внешней (морской) торговлей, ср.: *Clearing house*, aprēķināšanas nodaļa pie vietējās [Liepājas] kroņa bankas...¹⁸. Mums ziņo, ka ...par *china clay* (māla lādiņš) maksāts 4 šil. par tonu¹⁹. Иногда к вкраплению добавляется нужная флексия, например: *knock-out's*, *knock-out'u*. Во многом благодаря произведениям известного латышского писателя В. Лациса сохранились сведения об английских заимствованиях в сленге моряков, портовых рабочих и низших слоев населения Риги 20—30-х годов. Морские сленгизмы английского происхождения зафиксированы уже на страницах газеты «Юрниекс» («Jūrnieks») в начале XX столетия, например *džeks* (*Jack [tar]*), *čoms* (*chum*), которые употребляются и в наши дни не только в морском, но и в общем сленге. Латышские лексикографы 30-х годов пытались «исправить» некоторые заимствования, приблизить их форму к английскому произношению, например *blefs* — *blafs*, *sviteris* — *sveters*, но без особого успеха.

Четвертый период заимствования начался после Великой Отечественной войны и продолжается по сей день. По сравнению с предыдущим периодом в Латвии изменились многие внутренние и внешние политические факторы, в результате чего западно-европейское влияние в сфере языка уменьшилось. Как отмечают некоторые советские языковеды²⁰, в послевоенные годы существовало отрицательное отношение ко всему западному. Немногие заимствования обычно имели отрицательно-сниженную экспрессивность, например: *kongresmenis*, *supermenis*, *komiksi*. Некоторые англизмы были перезаимствованы из русского языка (в русском языке они появились гораздо раньше): например, *leiboristi* (*лейбористы*), *inbridings* (*инбридинг*), *fidērs* (*фидер*). Процесс заимство-

¹³ *Motors*, 1934, Nr. 1, 12. lpp.

¹⁴ *Motors*, 1934, Nr. 5, 12. lpp.

¹⁵ *Radio*, 1927, Nr. 2, 65. lpp.

¹⁶ Frīdrihsons J. Rokasgrāmata radioamatieriem un radioabonentiem. R., 1929, 31. lpp.

¹⁷ *Laiks*, 1924, Nr. 10/11, 156. lpp.

¹⁸ *Liepājas Atbalss*, 1909, Nr. 92.

¹⁹ *Jūrnieks*, 1906, Nr. 2.

²⁰ Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968, с. 126.

вания стал более активным в 50-е годы, очевидно, благодаря расширению контактов СССР с западными странами. За 35 послевоенных лет латышский язык пополнился примерно 400 англизмами. Особенно ярко влияние английского языка заметно в терминологии генетики, радиоэлектроники, спорта, джаза и поп-музыки. В современных условиях англизмы проникают в латышский язык через русский язык, а иногда прямым путем. Влияние языка-посредника в основном касается набора лексем. В формальном аспекте влияние посредника проявляется эпизодически, например в колебаниях долготы гласных: *spidvejs* — *spidvejs* (основная форма), *puls* — *pūls*; в употреблении нехарактерных окончаний: *baggi* — *bagijs*.

Историко-хронологическую характеристику англизмов в латышском языке можно резюмировать в виде следующих выводов: 1) англизмы проникли в латышский язык в результате сравнительно недавних языковых контактов, преимущественно при посредничестве немецкого и русского языков; 2) судя по появлению англизмов в книжно-письменных источниках латышского языка, наиболее активными периодами заимствования являются: а) последняя четверть XIX и начало XX столетий; б) 20—30-е годы; в) 60—70-е годы; 3) большинство англизмов пополнили (и продолжают пополнять) различные отрасли латышской терминологии — из общего числа англизмов (более 1100) почти половина — термины; словами общеупотребительной лексики являются примерно 300 англизмов.

А. Банкав

СЛОВА ФРАНЦУЗСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ

В ходе исторического развития латышский язык пополнил свою лексику многими словами, словосочетаниями и фразеологизмами французского происхождения, т.е. галлицизмами. В лингвистической литературе под термином галлицизм понимаются:

1) изречения, конструкции, свойственные только французскому языку¹;

2) заимствованные из французского языка слова, словосочетания и фразеологизмы.

¹ См. Vidriņš J. Sweschwahrdu grahmata. R., 1911, 122. lpp.; Dravnieks J. Sweschwahrdu grahmata. Jelgawa, 1914, 109. lpp.; Großes Fremdwörterbuch. Leipzig, 1977, S. 263; Petit Larousse. Paris, 1981, p. 444.

В первом случае галлицизмы интересуют только романистов, во втором — исследователей заимствованной лексики разных языков. При этом различают галлицизмы как слова, обороты речи, конструкции, которые заимствованы из французского языка вообще², или же только те слова, обороты речи, конструкции французского происхождения, которые в языке-реципиенте являются чужими элементами³. С этой точки зрения галлицизмы приравниваются к варваризмам. Таких слов в латышском языке немного, напр.: *mersi* (франц. *merci*), *pardon* (франц. *pardon*), *antreja* (франц. *entrée*) и некоторые другие.

Особенностью практически всех галлицизмов латышского языка является тот факт, что они проникли в язык-реципиент не прямым путем, а через языки-посредники, в частности через немецкий или русский, а нередко через оба языка.

Интенсивность проникновения слов французского происхождения в латышский язык была различной. Они зафиксированы уже в ранних лексикографических источниках старолатышского письменного языка и обозначали в основном слова, относящиеся к обиходной лексике (*kanelis, kastrolis, krelles, lampa, rozīne, tupēle*) или к военной терминологии (*dragūns, kapteinis, leitnants*).

Наибольшее количество галлицизмов проникли в латышский язык в конце XIX и в первой половине XX века. Словари иностранных слов, изданные в начале XX века, регистрируют свыше 500 слов французского происхождения, а словари последних изданий (1969, 1978 гг.) уже свыше 2000 цельнооформленных лексических единиц, не считая раздельнооформленных, т.е. фразеологизмов (*būt zobam iz ko* — русск. *иметь зуб против кого-то*, нем. *er hat einen Zahn auf* от франц. *avoir un dent contre*; *nosist laiku* — русск. *убить время*, нем. *die Zeit totschiagen* от франц. *tuer le temps*; *apetite rodas ēdot* — русск. *аппетит приходит во время еды* от франц. *l'appétit vient en mangeant*) и аналитизмов (*darīt godu* — русск. *делать честь*, нем. *die Ehre machen* от франц. *faire honneur*; *pieņemt lēmumu* — русск. *принять решение*, нем. *eine Resolution annehmen* от франц. *prendre la résolution* и др.).

² См.: Svešvārdu vārdnīca. R., 1979, 245. lpp.; Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1975, 3. seji., 48. lpp.; Dictionnaire du français vivant. Paris, 1978, p. 565; Lexis. Dictionnaire de la langue française. Paris, 1975, p. 775; Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1973, с. 117.

³ См.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 95; Розенталь Д., Теленкова М. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976, с. 70; Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris, 1978, p. 845.

В современном латышском языке представлены все типы иноязычных слов, а именно: иноязычные вкрапления, экзотическая лексика и заимствованные слова. Вкрапления по своей форме полностью соответствуют своим иноязычным прототипам и делятся на две подгруппы: окказиональные и интернациональные. К окказиональным вкраплениям относятся слова, словосочетания, отрывки фраз и т.п. «для создания определенного колорита, для выделения какой-нибудь черты, специфика которой в значительной мере утратится, если соответствующее слово заменить его переводом»⁴. Например, чешский путешественник М. Стингл, описывая судьбу французских заключенных в Новой Каледонии, в конце прошлого века пишет (перевод с чешского): *Jau Francijā tie, kuriem bija piespriesti spaidu darbi Jaunkaledonijā, tika sadalīti trijās dažādās kategorijās. ... pirmās kategorijas forčats varēja izciest sodu, strādājot pie eiropiešu iecelotājiem. ... Un ja nelaimīgais bija notiesāts uz vairāk kā astoņiem gadiem spaidu darbos, viņš nekad vairs nevarēja atstāt Jaunkaledoniju. Sos bijušos, tagad jau personīgi brīvos arestantus dēvēja par libērēs. Bez forčats un libērēs šeit ieradās vēl nelabojami recīdisti, no kuriem Francija gribēja atbrīvoties...*⁵

Вкрапления интернационального характера представляют собой, по существу, межъязыковой словесно-фразеологический фонд и регистрируются обычно в словарях иностранных слов. Например, словарь иностранных слов (1978 г. изд.) из 750 иноязычных вкраплений, встечающихся в художественной литературе, фиксирует 90 (т.е. 12%) вкраплений французского происхождения, напр.: *à la carte, à propos, au revoir, cherchez la femme, enfant terrible, idée fixe*.

Второй тип заимствованной лексики — экзотизмы — является семантически полностью освоенным и обозначает специфические явления, которые характерны только для жизни Франции или франкоязычных стран. Большинству экзотизмов в латышском языке не соответствует цельнооформленный смысловой эквивалент, и для пояснения их значения в словарях даются лишь описательные обороты.

Экзотизмы французского происхождения могут быть распределены по следующим тематическим группам:

- названия денежных единиц (*denjē, eki — ekijs, franks, luidors*);
- названия месяцев французского революционного календаря,

⁴ Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке, с. 49.

⁵ Stingls M. *Melnās salas*. R., 1979, 55. lpp.

существовавшего во Франции с 1793 по 1806 г. (*brimērs, termidors, žermināls*);

— названия лиц по различным профессиональным, социальным и родственным признакам (*boši, kirē, mētrs, rantjē, senešals, truveri*);

— названия исторических событий или участников этих событий (*franktireri, hugenoti, jakobiņi, montaņāri, žakērija*);

— названия мер длины и веса (*livrs, ljē, tuāze*).

Экзотизмы имеют часто ограниченную сферу употребления и встречаются, как правило, в переводах художественной литературы, в публицистике и в оригинальных произведениях о Франции и франкоязычных странах, с тем чтобы придать повествованию своеобразную национально-историческую окраску.

Основную группу составляют заимствованные слова французского происхождения. По сравнению с предыдущими группами эта часть заимствований уже не находится на периферии заимствованной лексики, а активно пополняет словарный состав латышского языка по различным тематическим группам. Сюда относятся, например:

— слова, обозначающие общественно-политические явления (*alianse, antante, atašejs, diplomātija, duaļēns, kliķe, komunikē, šovinisms*);

— экономические термины (*avuāri, finanses, franšize, kapitāls, komersants, kupira, kurtjē, rente*);

— термины военного дела (*arjergards, armija, avangards, bajonete, bombarde, kokarde, leitnants, parole, seržants*);

— термины авиационной промышленности (*aviācija, aviete, aeroplāns, biplāns, dirižablis, elerons, fizelāža, glisāde*);

— термины машиностроения (*frēze, karosērija, mašete, žiklers*);

— термины технологии (*eguters, ežektors, inžektors, linete, puansons, relejs, kalandrs, tamponāža*);

— термины геологии, геодезии, гидрологии и минералогии (*avanturins, azurits, barbotins, biotits, boksīts, ekers, garnjerits, kaptāža, pikets, plato, svīta, šarjāža, voklizes*);

— термины мореходства (*abandons, abordāža, brize, korvete*);

— медицинские термины (*bandāža, gripa, hloroforms, karantina, komprese, longete*);

— спортивные термины (*barjera, batuts, brass, kurbete, lonža, traverss, riposts*);

— юридические термины (*arbitrāža, asizes, dezavuēt*);

— термины литературоведения и языкознания (*argo, intriga, farss, kalambūrs, kalka, rondo, sižets, žanrs, žargons*);

— термины архитектуры (*antablements, bareljejs, donžons, fasāde, kolonāde, statuete, terase*);

— термины искусства (*dadaisms, impresionisms, fovisms, modernisms, kubisms, peizāža, simbolisms, sirreālisms*);

— термины театрального искусства (*debija, antreprenieris, galā, kuluāri, kordebalets, konferansjē, mizanscēna*);

— термины моды (*bižutērija, bluzons, dekoltē, frizūra, garde-robe, krēms*);

— наименования пищи и напитков (*antrekots, biskvīts, buljons, deserts, eskalops, fileja, karbonāde, kotlete*);

— названия изделий текстильной промышленности (*balists, kreps, mulinē, velūrs*);

— наименования отдельных растений и животных (*liāna, lev-rete, krevete, gepards*);

— обозначения абстрактных понятий (*ģinese, ilūzija, iniciatīva, naivitāte*).

Несмотря на то что вышеприведенное распределение не является исчерпывающим, фактический материал показал, что систематизация по тематическим группам очень удобна при исследовании языковых контактов, так как она показывает основные сферы воздействия языка-источника на язык-реципиент, а также выявляет характер и области употребления слов французского происхождения.

При систематизации следует также учесть, что многие галлицизмы, обладающие несколькими значениями, могут быть отнесены к различным тематическим группам. Например, слово *linete*, восходящее к французскому *lunette*, относится к терминам машиностроения (в первом значении: «устройство в металлорежущих машинах») и к терминам архитектуры (во втором значении: «ограниченная площадь стены, которую покрывает арка»).

Сходное положение наблюдается также у существительного *reprīze*, восходящего к французскому *reprise*, значения которого одновременно относятся к терминам спорта (фехтование, конный спорт), музыки и театрального искусства.

В свою очередь, сопоставление слов французского происхождения двух синхронных срезов (начало XX века и 60—70 годы XX века) свидетельствует о наличии количественных и качественных (морфологических и лексико-семантических) изменений.

Параллельно с неуклонным ростом общего количества галлицизмов в лексике латышского языка в течение XX века часть галлицизмов (свыше 100 единиц) вышла из употребления. Это касается в первую очередь слов обиходной лексики (*anonse, bagatele, barbirs, bordira, bruljons, domestikī, etaža, ņoteljs, gazete, lakejs, marijāža, paraplījs, tabatjera, tresors* и др.), некоторых слов, принадлежащих к театральной лексике (*antrakts, klakieris, pjesa*);

военной терминологии (*ataka, alarms, basteja, detašēt, montura*); к политической лексике (*komplots, revolte*).

За последние 70 лет в латышском языке отдельные галлицизмы стали несклоняемыми (*foajē, frikasē, krupjē, protežē, renomē*), часть галлицизмов изменила свои родовые формы или основы (*avanss, diližanss, debija, eskorts, emalja, fasons, žakete, želeja, binoklis, akvarelis, ansamblis, hotelis, modelis*).

Многие галлицизмы подверглись семантическим изменениям: произошла утрата значений или же их расширение, сужение, специализация и демотивация, напр., *ansamblis, balons, bandāža, baterija, bišete, forsēt, kabinets, svita*.

В течение XX века изменился также удельный вес каждого языка-посредника в отдельности. Если до XX века галлицизмы проникали чаще всего через немецкий язык, то в последнее время галлицизмы заимствуются непосредственно из языка-оригинала.

Слова французского происхождения в латышском языке представляют собой неоднородную группу. Одни из них ассимилировались быстро, другие остаются почти не освоенными, имеют низкую частоту употребления (Частотный словарь латышского языка, т. 1—3, регистрирует лишь одну треть (~800) общего количества галлицизмов, половина которых имеет частотность употребления от 3 до 1).

Тем не менее среди процессов, связанных с пополнением словаря латышского языка XX века при активном содействии языков-посредников, определенное место занимает заимствование слов французского происхождения как один из способов номинации новых явлений (в особенности в научно-технических областях).

В. Скуиня

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ

1. Наряду с интернационализмами словарный состав латышского языка непрерывно пополняется целым рядом национальных заимствований, т.е. иноязычными словами, которые по происхождению относятся к конкретному национальному языку. Национальные заимствования — переходная категория, так как часть из них со временем, проникая в три и более мировых языка, могут стать и становятся интернационализмами. Категориальная подвижность национальных заимствований усложняет их четкое разграничение; может быть, поэтому в лингвистической литературе мало исследований по этой теме. Но фундаментальное исследование националь-

ных заимствований необходимо, так как они являются носителями фонетических, морфологических, семантических и других особенностей языка-оригинала и могут принести заимствующему языку не только пользу, но и вред, постепенно разрушая фонетическую, морфологическую и даже синтаксическую структуру отдельного национального языка и внести семантическую путаницу¹.

В данной статье основные заключения сделаны на базе материалов Терминологической комиссии АН Латвийской ССР и заимствований, помещенных с пометой, указывающей на конкретный современный национальный язык, в Словаре иностранных слов² (всего около 4000 слов). При анализе основное внимание обращено на заимствования, в большей степени сохранившие особенности языка-оригинала, и, хотя большая часть этих национальных по происхождению заимствований в настоящее время являются интернационализмами, исследование их имеет непосредственное значение в определении и характеристике национальных заимствований и дает возможность сделать некоторые общие заключения в отношении рассматриваемого в данной статье вопроса.

2. В наши дни источниками национальных заимствований латышского языка являются различные языки. Особенно большое разнообразие языков — источников заимствований находим в географической терминологии (*baiū, habubs, harmatāns, hamsins, južaks, padduns, polje, poloņina, selje*), в биологии (*durra, harmala, karagačs, lufa, mohārs, skumpija*), в истории (*altins, fārtings, hidžra, jeļimoks*). Самые разнообразные языки представлены в названиях монет, денежных единиц: кипрская *mile*, кампучийская *riels*, ирано-иракская *riāls*, гватемальская *ketsals*, бразильская *kruzeiro*, монгольская *munga*, корейская *vona*, болгарская *stotinka*, ганская *sedi*, китайская *fiņa*, панамская *balboa* и т.д.

В общеупотребительном латышском языке, а также в специальной технической терминологии — как и в других языках, и в частности также в русском, — среди новых национальных заимствований преобладают англизмы: *babīts, baits, bits, bits, bigbits, displejs, dizainers, dizains, džinsi, fails, fedings, forvarders, harvesters, hepenings, hols, kaijs, krosingovers, listings, moldings, parkings, serviss, slaidis, speisistors, stabistors, šorti, šovs, vesterns* и т.д. Под влиянием английского языка не только пополняется лексический состав латышского языка англизмами, но и меняется

¹ Об этом подробнее см.: Скворцов Л. И. Сокровищница языковой культуры. — Русская речь, 1976, № 4, с. 19.

² Svešvārdu vārdnīca. R., 1978.

форма некоторых прежних интернациональных заимствований, например, вместо *spirituālis* под влиянием английского языка распространилась форма *spirīcuels*, вместо *aerolifts* — *ērlifts*, вместо *mūzikls* — *mjūzikls*. Не всегда форму распространенного интернационализма целесообразно перестраивать на лад отдельного национального языка. Языковеды критикуют нежелательные отклонения и рекомендуют для употребления форму, более подходящую для общей лексической системы языка; например, в латышском языке из словоформ *mūzikls* и *mjūzikls* рекомендуемой является уже ранее в словарях зафиксированная форма *mūzikls*, так как она входит в семейство слов того же корня: *mūzika*, *muzikāls*, *muzikants*, *muzicēt* и т.д. (а слово *mjūzikls* — изолированная единица, так как в корне имеются несистемные — с позиций фонетической системы латышского языка — изменения звуков).

По данным Словаря иностранных слов, из заимствований с пометой, указывающей на конкретный национальный язык (1/5 всех иностранных слов словаря), большинство — 43,7% — из французского языка (1706 единиц). На втором месте заимствования из английского языка — 15,6% (608 единиц), на третьем — из немецкого — 12,1% (470 единиц), затем — из итальянского, испанского, арабского, а седьмое-восьмое места разделяют заимствования из русского и голландского языков — по 2,2% (86 единиц). (Заметим, что из остальных национальных языков Советского Союза всего заимствовано только 0,5%.) Допуская возможность погрешностей в констатации языка-оригинала отдельных иностранных слов, в целом можно довериться данным словаря, так как англизмы более активно заимствуются в последние годы и пока не все достигли уровня фиксации в словаре, а большая часть слов немецкого происхождения в латышском языке уже настолько ассимилировались, что их не относят к иностранным словам, например слова: *ārsts* (врач), *baļķis* (бревно), *būvēt* (строить), *dēlis* (доска).

Чем объясняется очевидное преобладание в словаре заимствований из французского, английского, немецкого и даже итальянского и испанского языков над заимствованиями из русского, с которым латышский язык имеет продолжительные связи? Ответ найти нетрудно, так как среди слов, помещенных в словаре с пометой конкретного западного национального языка, много интернационализмов, созданных на латино-греческой основе с использованием интернациональных словообразовательных элементов *-ist-*, *-ism-*, *-[āc]ija*, *-[ist]ika-*, *-āl-*, *-ār-*, *-it-*, *-or-* и др. Эти слова — независимо от того, в каком языке они созданы, — широко распространены во многих языках, в том числе в русском и латышском.

Что касается русского языка как языка самого близкого контакта, то он имеет огромное значение в том смысле, что наличие

заимствования в русском языке в большой степени влияет на заимствование соответствующего слова и в латышском языке, даже в тех случаях, когда в латышском языке для понятия уже имеется свое название, например: *факел* — *Ķākela (lāpa)*, *фонтан* — *fontāns (strūkla; strūklaka)*, *рапорт* — *raports (ziņojums)*, *штора* — *štora (aizkars)*.

Кроме того, русский язык, так же как английский, влияет и на форму заимствований. Так, под влиянием русского языка в латышском языке вместо заимствования *atlants* появляется «atlass» (*атлас* — географический), вместо *rullis* — «gulons» (*рулон*), вместо *sortiments* — «asortiments» (*ассортимент*), вместо *stafete* — «estafete» (*эстафета*). (Нормативными в подобных случаях обычно являются те формы, которые в латышском языке уже имеют прочную традицию.)

Иногда под влиянием русского языка меняется значение и употребление интернационализмов, например расширяется значение слов *etaps*, *epoha*, а слово *personāžs* приобретает значение отдельного действующего лица литературного произведения вместо ранее употребляемого значения совокупности действующих лиц.

3. Характер заимствованного из отдельных языков материала неоднородный.

В выборках из Словаря иностранных слов с пометой, обозначающей конкретный национальный язык, дано большое количество слов с латино-греческими корнями и аффиксальными элементами. Так, с пометой *fr.* (франц.) даны слова *akcionārs*, *dekāde*, *egoisms*, *enciklopēdija*, *festivāls*, *fiktīvs*, *instalācija*, *intensitāte*, *intīms*, *kontrasts*, *lingvistika*, *nacionālists*, *nivozs*, с пометой *angļu* (англ.) — *aktuārs*, *aligators*, *detektīvs*, *eskalācija*, *holisms*, *metodists*, с пометой *vācu* (нем.) — немецкие *akreditīvs*, *akurāts*, *diriģents*, *formulārs*, *jurists*, *kamerālistika*, *klaviatūra*, *prioritāte*, *signāls*, с пометой *it.* (ит.) — *improvizācija*, *pedantisms*, *podests*, *solists*, с пометой *kr.* (русс.) — *lekāls*, *tehnicisms*. Независимо от языка-оригинала эти слова в современном понимании являются интернационализмами, так как они обычно распространены во многих мировых языках, и интернациональными являются также их аффиксальные элементы: постфиксальные *-āls*³, *-ārs*, *-[āc]ija*, *-[at]ors*, *-isms*, *-ists*, *-[ist]ika*, *-[it]āte*, *-ivs*, *-ozs*, *-ūra* и др., префиксальные *a-*, *en-*, *im-*, *in-*, *kon-* и др. Кроме того, интернациональными стали также некоторые аффиксальные элементы отдельных национальных языков, например

³ Постфиксальные элементы даны в латышском варианте с окончанием, которое при склонении меняется.

французские по происхождению *-āža, dez-* (*metrāža* — метраж, *dezorganizācija* — дезорганизация).

По образцу подобных интернационализмов появляется целый ряд новых образований с интернациональными корневыми и аффиксальными элементами и — независимо от того, в каком языке они создаются, — они обычно ничем не отличаются от других интернационализмов. Их легко заимствуют из языка в язык, и они также становятся интернационалистами; например, среди самых новых интернационализмов можно назвать слова *diskopublika, kinonovītāte, reanimobilis, velomobilis, kriminogēns, rezonansīvs*.

Другая же часть иноязычных слов имеют более выраженные фонетико-морфологические особенности языка-оригинала. Необыкновенное для латышского языка сочетание звуков, например в арабских заимствованиях *ibn, kaaba, muedzins, šīiti*, в немецких — *štābs, štance, šurfs*, во французских — *bjefs, žeoda*. Не характерны для латышского языка и по звуковому составу, и по акцентуации такие слова, как французские *ateljē, dosjē, rantjē, šansonjē*, испанские *bolero, kaudiljo, pampēro*. Такие слова, как арабские несклоняемые заимствования *gazi, hadži, kadi, vali*, увеличивают число исключений в латышском языке, так как это несклоняемые слова, а в латышском языке имена существительные с окончанием *-i* — обычно склоняемые слова мужского рода (в именительном падеже множественного числа). Типично английский облик сохраняют заимствования на *-ings* (*dansings, fedings, listings, moldings*), испанский — на *-ento, -ero* или *-ēro* (*pronunsjamento; bolero, sombrero*), итальянский — на *-ino* (*neitrino*), арабский — на *-ahs, -abs, -ebs* (*allahs; mektebs*).

В различных языках имеются различные законы написания и произношения звуков. Кроме того, не все звуки одного языка точно соответствуют звукам другого языка. Иногда свое влияние оказывают языки-посредники. Поэтому в некоторых случаях при заимствовании наблюдается вариантность форм: *ketguts* — *katguts, demeredžs* — *demuredžs* (из английского); *kamile* — *kamula, karantēna* — *karantina* (из французского); *kasiks* — *kaciks, kebraho* — *kebračo* (из испанского); *ramadans* — *ramazans* (из арабского).

Один и тот же элемент в различных языках нередко имеет различное написание и произношение. Кроме того, в этих языках могут быть свои национальные элементы слов, омонимичные интернациональным. Заимствуя слова с этими элементами из различных языков, появляются варианты одного и того же элемента. Например, в латышском языке наряду с интернациональными исходами *-āls, -ārs, -āts, -its* (*-īte*), *-ūts*, которые обычно имеют долгий гласный в суффиксе, в заимствованиях из отдельных национальных

языков употребляется короткий гласный в исходах *-als, -aars, -ats, -its (-ite), -uts*: *festivāls, signāls, termināls* — но *maršals, senešals, sizals*; *dolārs, formulārs, kalmārs* — но *alkazars, bekars, šveicars*; *brokāts, rezultāts, tomāts* — но *muskats, mulats, šariats*; *boksīts, monaciĥs, apetite* — но *elite, soĥite*; *salūts* — но *bismuts, mamuts*. В связи с вариантностью элементов неустойчива и форма отдельных слов: *sombrero* — *sombrĥero, šampanietis* — *šampānietis*.

Один и тот же элемент может иметь различную форму из-за неустойчивости принципов и законов заимствования в различные периоды. Так, слова романо-германского происхождения на *-er, -ier*, часть которых интернационализмы, а часть сохранила характер национальных заимствований, в латышском языке ранее приобретали исход *-eris (kuteris, polderis, šoneris)* или *-ieris (kasieris, pasažieris)*, а в последнее время в большинстве случаев к заимствуемой форме добавляется только латышское окончание *-s*, образуя исход *-ers (broilers, šeikers, tumblers)*. По несогласованности принципов и законов заимствования отдельные слова имеют параллельную форму: *staiĥeris* — *staiĥers, kikstarteris* — *kikstarters, funikulieris* — *funikulers*.

Вариантность форм может иметь и другие причины: например, заимствование одного и того же слова в одном и том же значении, но в различных грамматических формах: *amba, beloks, goĥcs* (от единственного числа слов *амба, белок, голец*) и *ambi, belki, goĥci* (от множественного числа этих же слов *амбы, белки, голцы*). В латышском языке каждая из заимствованных форм (единственного и множественного числа) *amba* — *ambi* имеет свой грамматический род и, следовательно, эти формы относятся к различным склонениям. Заимствования *beloks* — *belki, goĥcs* — *goĥci*, хотя и являются в латышском языке словами одного и того же рода (мужского) и declinacii, но в единственном и во множественном числе имеют различные основы (в единственном числе: *beloks, beloka, belokam* и т.д., во множественном числе: *belki, belku, belkiem* и т.д.), что не характерно для склонения в латышском языке.

Вариантность форм, так же как различные исключения, усложняют систему языка.

При заимствовании слов из других языков важным аспектом является их семантическая специфичность: эти слова обычно обозначают новые понятия или объекты или различные разновидности уже ранее известных понятий. В таких случаях заимствования служат источником необходимых наименований и обогащают лексику заимствующего языка.

Но с притоком слов из различных языков иногда появляются некоторые семантические неудобства. Наиболее наглядные из них следующие.

Во-первых, когда национальное заимствование — омоним другого слова в заимствующем языке или когда одно и то же слово заимствуется из различных языков в различных значениях: *džins* — напиток (из английского) и дух (в арабских сказках), *ergs* — единица труда и энергии и пустыня, *raports* — рисунок и сообщение, *stāpelis* — вид поклажи и платформа.

Во-вторых, когда для одного и того же понятия заимствуются различные лексемы или радикально отличающиеся словоформы (при этом семантические неудобства тесно связаны с формальными): *грек* — по-латышски *griekis*, а в деривативных образованиях использована заимствованная форма *grēc-: grēcisms, grēcists*; *волокно* — *šķiedra*, а дериват — *volokniti*, *камыш* — *niedre*, а дериват — *kamišits*. В научной терминологии подобные нарушения лексической системы иногда устраняются: вместо «*feldšpatīdi*» утвержден термин *laukšpatīdi*, так как *фельшпат* (*полевой шпат*) по-латышски *lauku špats*. Интересно заметить, что и некоторые другие языки при заимствовании слов национальные элементы языка-оригинала заменяют своими, например русское *декабрист* — английское *the Decembrist*.

4. Так как слова различных языков имеют свои фонетико-морфолого-семантические особенности, при их заимствовании и при выборе формы национального заимствования соблюдаются определенные критерии.

Слово заимствуется обычно тогда, когда в заимствующем языке нет своего слова для обозначения данного понятия, причем слово обычно заимствуется одновременно с понятием. Свое место имеет также тесная связь данного понятия с территорией — носителем языка, из которого слово заимствуется. Это общеизвестные критерии заимствования.

Кроме того, можно дополнительно выделить еще некоторые немаловажные аспекты.

Во-первых, лексическая ситуация в общей системе заимствующего языка и в системе научной терминологии. Так, если в латышском языке слово «*štoks*» — варваризм и жаргонизм, то в геологической научной терминологии вместо него предпочтение отдается другому термину — *stumbenis*. Именно системные причины послужили поводом отрицания заимствований «*kompjūters*», «*šlifs*», «*reiters*», «*rīgelis*» и утверждения терминов *skaitļotājs*, *pieslipnis*, *sprauds*, *spraislis*. По этой же причине вместо «*funduks*» термином зафиксировано словосочетание *dižlāzdu rieksti*.

При заимствовании по системному критерию оцениваются отдельные национальные аффиксальные и корневые элементы. Например, в латышском языке никогда не заимствуются русские суффиксальные элементы *-ость*, *-ство* и соответствующие по значению

английские элементы *-ness, -ship*. В латышском языке вместо них имеются исходы слов *-iba, -ums* или другие элементы с абстрактным значением: *адресность — adresiba; авторство — autoriba; methodicalness — metodiskums*. Обычно заменяется в латышском языке и англо-голландский элемент *-ing: peiling — peilējums*.

В аспекте лексической ситуации в латышском языке предпочтение отдается системным образованиям, таким, как *laukšpatīdi* — от *lauku špats* (ср. — в русском языке *фельдшпатиды — фельдшпат*), *inženierija* — от *inženieris*, *pionierija* — от *pionieris* (ср. — в русском языке *инженерия — инженер, пионерия — пионер*). По этой же причине в латышской научной терминологии вместо «*keramfors*» (ср. — русское *керамфор — керамика дорожная*) более подходящим является термин *ceļkeramika* или *ceļkeramīts* (латышское *ceļš* 'дорога'), вместо «*svetofors*» (русское *светофор*) — *luksofors* (из интернациональных элементов).

Во-вторых, при заимствовании свою роль играет межъязыковое распространение заимствуемой лексемы, ее возможность стать интернационализмом. Если заимствование из одного национального языка уже употребляется в нескольких неблизкородственных языках и даже в трех и более мировых языках, то заимствование этой лексемы может способствовать межнациональной коммуникации. Такое заимствование целесообразно. Причем иноязычное слово заимствуется даже в качестве синонима к существующему наименованию, например: *orkāns — viesuļvētra* (*оркан*), *aisbergs — leduskalns* (*айсберг*), *staiēris — gargabaliņeks* (*стайер*).

В-третьих, заимствуемая лексема должна иметь точное значение в языке-оригинале и заимствоваться с этим определенным значением. Если значение заимствований неточное, то они могут внести в научную терминологию путаницу, например: все еще не уточнено различие в значении терминов *tornado, trombs, smerčs* в метеорологии, что создает излишнюю неясность в употреблении этих терминов. Прежде чем заимствовать термин нумизматики *aurihalks* (*аурихалк*), необходимо точно определить его значение в отличие от термина *misīņš* (*латунь*).

В-четвертых, необходимость спецификации значения заимствуемого слова. Этот аспект актуален в тех случаях, когда из различных языков заимствуются названия сходных, но не идентичных объектов. Например, в латышском языке есть название струнного инструмента *kokle*. Подобный инструмент в литовском языке называется *kankle*. Слово *kankle* все-таки заимствуется в латышском языке, так как в литовском варианте самого объекта имеются некоторые особенности. Заимствуется также название

подобного инструмента из русского языка *gusli*, из эстонского — *kannele*, из карело-финского *kantele*.

И, наконец, проблема формы заимствуемого слова. При заимствовании собственных имен основной критерий — соответствие слова произношению его в языке-оригинале. При заимствовании нарицательных обозначений на современном этапе развития латышского языка действуют две основные тенденции:

1) по возможности больше приближать форму слова к его произношению в языке-оригинале, например: *skijorings*, *spidvejs*, *spiričuels*, *vindsērfjngs*;

2) оформлять заимствование по аналогии с группой подобных наименований в заимствующем языке, например: *serāls* (русское *сераль*) — по аналогии с другими образованиями на *-āls*, *staiēris* (а не «*staiers*»; русское *стайер*) — по аналогии с уже распространенной формой *sprinteris*.

Системным требованиям заимствующего языка более соответствует вторая тенденция, поэтому в большинстве случаев она оказывается сильнее. Например, несклоняемые заимствования из французского языка *atašē*, *kanapē*, *relē*, *filē*, *želē* и т.п., а также другие несклоняемые формы, такие, как *kolibri* и др., с течением времени приобрели склоняемые формы *atašejs*, *kanapejs*, *relejs*, *fileja*, *zeleja*, *kolibrs* (вариант *kolibrijs*), которые все чаще утверждаются как нормативные.

5. В данной статье коротко затронуты некоторые аспекты большой и сложной проблемы о национальных заимствованиях. Целью статьи не ставилось четкое разграничение национальных заимствований и интернационализмов. Хотелось только охарактеризовать некоторые особенности заимствований из отдельных национальных языков и подчеркнуть необходимость дифференциального подхода к ним. При соблюдении необходимых критериев национальное заимствование служит хорошим источником обогащения лексики любого национального языка.

A. Reķēna

MŪSDIENU LAUKSAIMNIECĪBAS LEKSIKAS ATTĪSTĪBAS GALVENĀS TENDENCES LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS

Pēdējos trīsdesmit gados sakarā ar sociālistiskās lauksaimniecības un kultūras attīstību dzīve Latvijas laukos ir būtiski pārmainījusies. Izlokšņu leksikā rodas simtiem vārdu, kas apzīmē jaunās reālijas, jaunus jēdzienus. Pašreizējam izlokšņu attīstības posmam

raksturīga sevišķi spilgta valodisko procesu aktivitāte. Vārdu krājums ne tikai kvantitatīvi papildinās ar jauniem vārdiem, bet ir arī pakļauts dialektiskās attīstības likumiem, it īpaši valodisko procesu pretrunām, kas rada kvalitatīvas pārmaiņas izlokšņu leksiskajā un semantiskajā struktūrā. Kā norāda F. Fiļins, dzīvā valoda ir pilna ar pretrunām, bez to pārvarēšanas valoda nevar attīstīties, nevar progresēt.¹ Mūsdienu izlokšņu leksiskās sistēmas pretrunas rodas tāpēc, ka izloksnē nepārtraukti ieplūst un saskaras dažādu valodu elementi. Saskaras latviešu valodas izlokšņu, latviešu literārās valodas un krievu valodas fakti. No vienas puses, ir radies izloksnes un literārās valodas duālisms, no otras puses, aktīvi izpaužas izloksnes un krievu valodas bilingvisma situācija. Izlokšņu leksikas attīstību lielā mērā nosaka ārējie faktori — latviešu literārās valodas un krievu valodas rakstveida ietekme.

Šī raksta galvenais mērķis — noteikt mūsdienu lauksaimniecības leksikas attīstības galvenās tendences, fiksēt, reģistrēt valodisko procesu pretrunu izpausmi, konstatēt, cik lielā mērā darbojas izloksnes (izlokšņu) attīstības intralingvistiskie faktori, kā cilvēks ietekmē valodu un kāda savukārt ir sabiedrības ietekme valodā kopumā. Viens no dialektālās leksikoloģijas aktuālākajiem uzdevumiem ir izpētīt izlokšņu leksiku no pārmaiņu un attīstības viedokļa jaunos sociālajos apstākļos, no latviešu valodas izlokšņu un latviešu literārās valodas, kā arī krievu valodas saskares viedokļa, raksturot izlokšņu īpatnību statiku un dinamiku.

Lai atbildētu uz jautājumiem, kas risināmi mūsdienu izlokšņu sinhroniskajā izpētē, salīdzināmi vairāku latviešu valodas izlokšņu fakti.

Mūsdienu izlokšņu lauksaimniecības leksikas materiāla ieguve saistīta ar vairākām problēmām un grūtībām. Tā krasi atšķiras no izloksnes materiāla tradicionālās ieguves, kā arī no izloksnes apraksta. Iepriekšējos izlokšņu leksikas izpētes posmos materiāls tika iegūts no tādiem izlokšņu pārstāvjiem, kas paši bija darinājuši vai labojuši lielu vairumu zemkopības, amatniecības un citu nozaru darbarīkus un darba pieredzi mantojuši no iepriekšējām paaudzēm — parasti mutvārdu formā. Tie bija cilvēki, kas varēja detalizēti aprakstīt darbarīku uzbūvi, parādīt to funkcijas un nosaukt katras detaļas un daļas apzīmējumu. Viņi darināja jaunus vārdus un vārdu savienojumus pēc valodā esošajiem modeļiem, kā arī radīja vārdiem jaunas nozīmes uz dažādu asociāciju pamata. Iepriekšējie vārdu un

¹ Филлин Ф. П. Противоречия и развитие языка. — Вopr. языкознания, 1980, № 2, с. 18.

nozīmju pētījumi spilgti atklāja katras etniskās grupas savdabību un psihisko struktūru zināmā laika posmā.

Tagad lauksaimniecības darbinieki visā Latvijā izmanto rūpniecās ražotos darbarikus, kam nāk līdzī nosaukums latviešu literārajā valodā vai arī tikai krievu valodā. Lai iegūtu izloksnes materiālu, kas raksturotu mūsdienu lauksaimniecības dabarikus, tika izjautāti mehanizatori un lopkopji. Aptaujā galvenokārt tika iegūts darbarīka vai detaļas nosaukums, bet nevis plašāks teksts, kurā vārds parādītos dažādos saistījumos ar citiem vārdiem.

Mūsdienu lauksaimniecībai atbilstošie nosaukumi aptaujas veidā iegūti no Liksnas un Kalupes izloksnes Dienvidlatgalē. Salīdzinājumam izmantoti arī V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskā institūta studentu vākumi Stirnienē (Latgalē), Sinolē (Vidzemē), Laidzē (Kurzemes nedziļo libisko izlokšņu apvidū) un Rucavā (kursisko izlokšņu novadā).

Konstatēts, ka pētījumās izloksnēs lauksaimniecības leksiku veido dažādas cilmes vārdi nevienādā noslāņojumā.

1. Saglabāti visā kopvalodā lietojamie vārdi, seno darbarīku un ierīču nosaukumi, kuri pēc funkciju līdzības attiecināti uz mūsdienu reālajām lauksaimniecībām, piemēram, *arkls*², *ass*, *ecēšas*, *izkopts*, *lemesis*, *šķūce*, *vārpsta*.

2. Izmantoti izlokšņu sistēmā ietilpstošie dialektālie vārdi jauno reāliju apzīmēšanai. Dialektālo vārdu cilme var būt dažāda: iespējami mantoti vārdi, uz mantoto vārdu bāzes veidoti derivāti, tāpat aizguvumi un hibrīdi. Piemēri: *ciči*, arī *ciču gumija* (Kalupē) «slaukšanas aparāta ietvere, kurā ievieto govju pupu», *āizdārs*. (Liksnā, Kalupē) «aizgalds teļu sprostā».

Tā kā šajā gadījumā tiek izmantoti dialektālie vārdi, dažādos Latvijas novados vienu un to pašu jauno reāliju vai jauno jēdzienu apzīmē dažādi. Tā, piemēram, automātiskā dzirdne Rucavā tiek apzīmēta ar vārdu *kaūss*, Liksnā — *ūdiņa bļūodeņa*, Kalupē — *dziirdināmā bļūodeņa*, Stirnienē — *bļūodiņa*. Teļu sprostus, kurā ievieto teļus līdz 20 dienu vecumam, Liksnā apzīmē ar vārdu *katuks*, bet Rucavā tiek lietoti paralēlnosaukumi *ķists//gārdš*, Stirnienē — *āizgaldš//būrītis*. Betona tvertne piena dzesēšanai Rucavā tiek apzīmēta ar vārdu *dzešētājs*, Stirnienē — *dzešētava//bāka*, Kalupē — *kala-dzilnikš//saldētājs*, Liksnā — *kolo-dzilnikš//dzesētājs*.

3. Literārās valodas ietekmē radušies jauni lauksaimniecības tehnikai atbilstoši nosaukumi.³ Te saskatāmas vairākas vārdu grupas.

² Izlokšņu leksikas piemēri atveidoti uz literāras valodas skaņu sistēmas pamata.

³ Lielāka daļa no tiem reģistrēti Lauksaimniecības tehnikas terminu vārdnīcā. R., 1974, 421. lpp.

3.1. Līdzās izloknes vārdam tiek lietots literārās valodas ietekmē radies nosaukums, piemēram, *teļatniks//teļu tēlpa* «atsevišķa tēlpa govju fermā, kur novieto janpiedzimušos teļus», *āizdārs//āizgalds* «aizgalds» (Liksnā), *ciču gumija//pupu gumija, greblis//skrāpis* «skrāpis» (Kalupē), *dārzs//aplūoks, kļēvs//fērma* (Stirniēnē).

3.2. Ir arī tādi literārās valodas vārdi, kam līdzās parasti nav atbilstošā ekvivalenta izloksnē. Šajā grupā ietilpst ar izskaņām *-tājs, -ājs, -ēja* atvasinātie vārdi dažādu darbarīku, ierīču, mehānismu un to daļu, kā arī detaļu apzīmējumiem⁴, piemēram, *skaitītājs, sildītājs, gubuoatājs, šķiruotājs, tiritājs, padevējs, rausējs*.⁵

Minētie vārdi kā neatkarīgie komponenti var ietilpt vārdkopās, kuru atkarīgais komponents ir dialektāls vārds, piemēram: *cisu gubātājs, būvu* (arī *kārtupeļu*) *šķirātājs* (Kalupē). Vārdkopnosaukumus šajā gadījumā veido dažādu valodisko sistēmu elementi. Konstatēti arī gadījumi, kad izlokšņu sistēmā tiek pārņemta no literārās valodas vārdkopa kā viena leksiska vienība, piemēram, *slaušanas aparāts, piena vads*.

3.3. Pa lielākajai daļai ar literārās valodas starpniecību izlokšņu leksiskajā sistēmā ieplūst vesela virkne internacionālismu⁶ un hibridu, piemēram, *ežektuōrs, kultivatuōrs, kolektuōrs, variātuōrs, pulsatuōrs* (Rucavā), *kūltivatōrs, pulsatōrs, reduktōrs, kolektōrs* (Kalupē, Liksnā, Stirniēnē), *mehanizatōrs* (Ergēmē), *traņspoitiēris* (Laidzē, Rucavā), *aparats, trānspōrteris, maģistrāle* (Kalupē, Liksnā).

Vērojama atšķirīga dažu internacionālismu adaptācija leļzemnieku un augšzemnieku izloksnēs.

Leļzemnieku izloksnēs internacionālajos aizguvumos sastopama izskaņa *-uors* vai *-ors*, augšzemnieku izloksnēs — *-ors*. Iso skaņu izskaņā *-ors* augšzemnieku izlokšņu runātāji varbūt lieto krievu valodas ietekmē, jo daži internacionālismi šajās iizloksnēs ienāk arī ar krievu valodas starpniecību, piemēram, *vēntiļatōrs* < kr. *вентилятор*, *kūltivatōrs* < kr. *культуратор* (Kalupē, Liksnā).

Vārdā *vakums* «vakuums» visās pētījamās izloksnēs zudis viens *u*.

⁴ Sastopami visās apskatāmajās izloksnes.

⁵ Latviešu valodas attīstības iepriekšējos posmos minētās izskaņas izmantotas galvenokārt darītāju (personu) nosaukumu atvasināšanai, taču pēdējā laikā, kā liecina dotie piemēri, ieguvušas citu funkciju, par to sk. arī: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959, I. sēj., 78. lpp.

⁶ Par internacionālismu īpatnībām latviešu valodā sastatījumā ar krievu valodu sk.: Skujņņa V. Internacionālismi un internacionālie elementi latviešu valodas zinātniskajā terminoloģijā (sastatījumā ar krievu valodu). — Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelinam. 1873—1973. R., 1972, 331.—346. lpp.

Lai gan internacionālismi pētījamo izlokšņu leksikā ienāk ar literārās valodas starpniecību (pa lielākajai daļai rakstveida komunikācijas procesā), tie tiek adaptēti atšķirīgi katrā izlokšnē vai izlokšņu grupā.

4. Pārņemti jauni aizguvumi no krievu valodas, īpaši lauksaimniecības mašīnu un to sastāvdaļu apzīmējumos. Mazāk tie rodami lopkopju leksikā. Visvairāk rusicismu konstatēts Austrumlatvijas izlokšnēs — Kalupē, Liksnā, Sinolē, Stirnienē. Piemēri: *stogumetacelis* <kr. *стогометатель* «kaudžu krāvējs», *a-kučniks* <kr. *окучник* (dla kartofeļa) «kartupeļu vagotājs, aprausējs» (Kalupē), *valakuša* <kr. *волокуша* «šļūce» (Kalupē, Liksnā, Rucavā), *revers* <kr. *реверс* «reverss — pārnesums traktora atpakaļgaitai», *pavarots* <kr. *поворот* «pagrieziens, traktora virziena rādītājs», *glušaks* — saistāms ar kr. *глушитель* «trokšņa slāpētājs» (Sinolē), *teļatniks* <kr. *телятник* «teļu telpa» (Liksnā).

Minētie un vēl citi aizguvumi vairāk vai mazāk iekļāvušies izlokšņu leksiskajā sistēmā. Tie satopami dažādās vārdkopās, piemēram, *navesnāis* (<kr. *навесной*) *kūltivatōrs* «uzkarināmais kultivators», *grūdu* (cukurbiešu, kukuruzas) *sejālka* (<kr. *сеялка*) «graudu (cukurbiešu, kukurūzas) sējmašīna» (Kalupē).

Krievisko aizguvumu lietojumā konstatēti dažādi ierobežojumi. Vairākos gadījumos paralēli rusicismiem tiek lietoti literārās valodas ietekmē radušies nosaukumi, piemēram: *akučniks*//*vagātājs* «vagotājs» (Kalupē); vai arī izlokšņu sistēmā ietilpstošie vārdi, piemēram: *valakuša*//*šļūce* «šļūce» (Rucavā), *šatūns*//*madaleņa*//*kucīte*//*kazeņa* «kļanis» (Kalupē).

Pašreizējā pētījuma posmā ir grūti precīzi noteikt paralēlo nosaukumu lietojuma biežumu. Vērojams, ka, piemēram, latgalisko izlokšņu informatori (mehanizatori) aptaujā vispirms min krievisko apzīmējumu vai hibrīdu un, lai tas būtu saprotams, nosauc arī literārās valodas terminu vai hibrīdu. Piemēri reģistrēti Liksnā: *sālniks* (<kr. *сальник*) — *blivslēdzējs* «blivslēgs», *kapnicelis* (<kr. *копнитель*) — *salmu gubātājs* «salmu gubotājs», *klaviši* (<kr. *клавиши*) — *cisu kratītājs* «salmu kratītājs», *navesnā pluška* — *piekarināmā pluška* «piekarināmais arklis».

Rusicismu izplatība vienas un tās pašas ierīces, tās daļas vai detaļas apzīmēšanai nav vienāda pat kaimiņu izlokšnēs. Tā, piemēram, Liksnā reģistrēti šādi rusicismi: *matavīlas* <kr. *мотовило* «grābekļu aparāts (plaujmašīnai)», *žatka* <kr. *жатка* «labības plāvējs», *naklōnnāis* (*trānsportēris*) <kr. *наклонный* «ieslīps, slīps». Kalupē šie rusicismi nav konstatēti.

5. Līdzās aizguvumiem no krievu valodas un vārdiem, kas ienāk no latviešu literārās valodas, daļa lauksaimniecības nosaukumu veidojas pašā izlokšnes sistēmā. Te vērojami divi galvenie procesi.

Pirmkārt, tiek darināti jauni vārdi, izmantojot sufiksāciju vai citus vārddarināšanas paņēmienus. Otrkārt, tiek lietots leksiski semantiskais paņēmiens.

5.1. Dažādu marku traktoru nosaukumi darināti ar izskaņu *-nieks*, piemēram, *ritēņnieks* «riteņtraktors», *kāpurnieks* «kāpurķēžu traktors», *di`udesmitnieks* «traktors DT-20», *četrīdesmitnieks*/*čīesnieks* «traktors T-40» (Sinolē).

Tāpat vārddarināšanā tiek izmantotas izskaņas *-eklis*, *-ene*, *-ējs*, piemēram, *spārdeklis* «agregāts, ko piestiprina traktoram, atarot kartupeļus» (Sinolē), *šķīvenes* «šķīvju ecēšas» (Rucavā), (*konusu*) *apmetējs* «stirpu aprausējs, apmetējs» (Kalupē).

Jauni nosaukumi tiek veidoti arī pēc lauksaimniecības mašīnas vai cita mehānisma izgatavošanas vietas, piemēram: *belaruss* «traktors ar marku MT3-50, MT3-52». Tiek ievērota arī traktora marka, piemēram: *detīks* «traktors ar marku DT» (Sinolē).

5.2. Ar lauksaimniecību saistītu nosaukumu radīšanā aktīvi tiek izmantots leksiski semantiskais paņēmiens. Analogiska parādība sastopama arī latviešu literārajā valodā: «Vispārlietojamās leksikas terminoloģizācija ar semantikas diferenciaciju vai specializāciju latviešu literārajā valodā vērojama ļoti bieži.»⁷

Jauno lauksaimniecības mehānismu, ierīču, darbarīku, it īpaši to daļu un detaļu apzīmēšanai tiek pārņemts nosaukums (dialektāls vārds) no citas tematiskās vārdu grupas uz dažādu asociatīvu sakaru pamata. Minami daži piemēri, kur nosaukums radies uz izmantotā materiāla pamata: *stikls*, parasti deminutīvs *stiklēņš* (Liksnā), *stikliņš* (Rucavā) «slaukšanas aparāta sastāvdaļa — kontrolstikliņš». Nosaukums var rasties uz izmantojuma pamata, piemēram: *piena ustuba* «telpa fermā, kurā atrodas piena tvertne, piena saldētava» (Liksnā), *mīltu kāmbaris* «koncentrētās, kombinētās lopbarības novietne (parasti ferma)» (Rucavā), *piena mašīna* «cisternautomobilis piena pārvadāšanai» (Stirniēnē). Tāpat tiek ievērota ārējā līdzība, piemēram: *mēle* «dzirdnes svira, ko dzīvnieks spiež ar purnu, lai izplūstu ūdens» (Kalupē, Liksnā, Rucavā), *ķepa* «kultivatora lemesis» (Sinolē).

Nosaukuma pamatā var būt arī ārējā un funkcionālā līdzība, piemēram, *sienakazas kāja* «kombaina sastāvdaļa — salmu atsitēja ierīce» (*sienakaza* «sienāzis»), *kazas kāja* «kombaina sastāvdaļa — salmu turētājs», *rāgi* «ierīce skābbarības un skābsiena vienmērīgai izklāšanai» (Kalupē), *nāgi* «kombaina sastāvdaļa — salmu atrausēja ierīce, salmu blīvētāja ierīce» (Liksnā), *īela* «ēja starp govju

⁷ Blinkena A. Terminoloģizācijas un determinoloģizācijas procesi mūsdienu latviešu valodā. — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vestis, 1973, Nr. 2, 104. lpp.

stāvvietu rindām» (Kalupē, Stirnienē). Diferencēšanas nolūkā veidoti arī tādi paši vārdkopnosaukumi kā *lielā iela* «ēja govju stāvvietu rindu ārpusē», *mazā iela* «ēja govju stāvvietu rindu iekšpusē».

No piemēriem redzams, ka būtiskas pārmaiņas notiek izlokšņu vārdu semantiskajā struktūrā sakarā ar jaunu leksiski semantisko variantu rašanos.

Minētie piemēri liecina (aplūkoti tikai daži gadījumi), ka visās izlokšnēs, tāpat kā literārajā valodā⁸, aktīvi tiek darināti jauni nosaukumi, attiecinot cilvēka vai dzīvnieka ķermeņa daļas apzīmējumu uz darbarīku vai arī tā daļu vai detaļu. Taču pa lielākajai daļai kopīgs te ir tikai nosaukumu darināšanas paņēmiena izmantojums. Konkrētu vārdu semantika rāda, ka viena un tā paša priekšmeta vai detaļas apzīmējumu motivācijas pamatā dažādās valodās vai vienas valodas dažādās izlokšnēs var būt psiholoģiska, vēsturiska, nacionāla vai sociāla tipa opozīcija.

6. Sakarā ar to, ka mūsdienu lauksaimniecības leksiku pētījumās izlokšnēs veido dažādas cilmes vārdi, ir radušās leksisko variantu virknes vienas un tās pašas reālijas apzīmēšanai. Leksiskie paralēlnosaukumi radušies kā valodas iekšējo, tā ārējo cēloņu ietekmē. Iekšējās leksiskās paralēles rodas nominācijas procesā attiecīgās izlokšnes leksiskajā sistēmā, kad ar diviem vai vairākiem apzīmējumiem tiek nosaukta viena un tā pati reālija, tādā kārtā atsedzot dažādas attiecīgā priekšmeta īpašības. Mūsdienu lauksaimniecības leksikā ir samērā maz tādu paralēlnosaukumu, kas radušies kā leksikas iekšējās sistēmas vienības. Vairāku vārdu izvēli šajā gadījumā nosaka dažādas motivācijas pazīmes. Tā, piemēram, Kalupēē kombaina klanis apzīmēts ar trim vārdiem: *madaleņa*//*kucīte*//*kazeņa*.

Ārējās leksiskās paralēles izlokšnē rodas no citām valodu sistēmām — no literārās valodas un no kaimiņtautu valodām. Tās atspoguļo dažādu valodu sistēmu attieksmes. Mūsdienu lauksaimniecības leksikā paralēlos nosaukumus var veidot adaptēts literārās valodas vārds vai vairāki vārdi un aizguvums no krievu valodas, kā arī otrādi, piemēram, *titavas*//*matavilas* «kombaina titavas», *kederis*//*žatka* «heders» (Līksnā), *barības galds*//*kār muška* «barības galds» (Kalupē, Laidzē), *saŕgs*//*skotņiks* «fermas apkopējs, sargs» (Stirnienē). Var būt arī izlokšnes vārds un tāds vārds, kas ienācis no literārās valodas vai krievu valodas, kā arī otrādi, piemēram, *tačka* (sens aizguvums)//*vago netka* (jaunākā laika aizguvums) «ķerra» (Stirnienē), *tīlts*//*rāmps* «rampa» (Līksnā), *šneks*//*grūdu padevējs*

⁸ Lauksaimniecības tehnikas terminu vārdnicā (R., 1974) reģistrēts vārds *pirksts* (138. lpp.) kā vārdkopas neatkarīgais komponents dažādu priekšmetu detaļu apzīmējumos.

«kombaina sastāvdaļa — padevējgliemezis», *šūpulis//siētu turētājs* «kombaina sastāvdaļa — siētu turētāja ierice» (Kalupē). Citus paralēlnosaukumu piemērus sk. 2., 3. l.

Leksiskie varianti, kas radušies aplūkoto faktoru ietekmē, tagad vēl nav nostabilizējušies. Viena vai otra paralēlnosaukuma lietojumu nosaka attiecīgā valodas situācija.

7. Latvijas lauku iedzīvotāju vidū izveidojusies cieša latviešu valodas izlokšņu un literārās valodas saskare, radies latviešu valodas izlokšņu un krievu valodas bilingvisms kā mutvārdu, tā rakstveida komunikācijas aspektā. Šis apstāklis sekmē jaunu leksisku vienību aizgūšanu. Taču konstatējamas arī iekšējās tendences izlokšņu leksikā. No vienas puses, tiek saglabāti dialektālie vārdi, no otras puses — ar afiksācijas palīdzību tiek darināti jauni derivāti, kā arī daļa mūsdienu lauksaimniecības nosaukumu, tiek veidota ar leksiski semantiskā pārnese paņēmieni. Te liela loma atsevišķam indivīdam, bezvārda autoram.

Mūsdienu latviešu valodas izlokšņu lauksaimniecības leksikas attīstība izpaužas vairākos veidos: literārās valodas leksikas apguvē, krievisko un internacionālo aizguvumu pārņemšanā, jaunu nominācijas vienību izveidē, vārdu variantu un paralēlnosaukumu lietojuma nemitīgā paplašināšanā. Iegūtais izlokšņu materiāls liecina, ka attīstības tendences mūsdienu lauksaimniecības leksikā pamatos ir kopīgas visām latviešu valodas izloksnēm. Tāpēc vairums mūsdienu lauksaimniecībai atbilstošu nosaukumu kopīgs visām latviešu valodas izloksnēm. Tomēr terminu *pusdialekts*⁹ attiecināt uz latviešu valodas dialektiem tagadējā laikposmā būtu pārāgri. Bieži vien literārās valodas ietekmē radies nosaukums izloksnē tiek adaptēts, iekļauts izloksnes fonētiskajā un morfoloģiskajā sistēmā. It īpaši tas notiek Austrumlatvijas latgaliskajās izloksnēs. Tā, piemēram, vārds *kolhozs* vēcākās un vidējās paaudzes pārstāvju runā skan *kàukass* (sal. *galva* < *golva* < *goūva*).

Jauni vārdi arvien biežāk ieplūst dialektālajā leksikā sakarā ar nepārtrauktu lauksaimniecības mehanizācijas attīstību. Tie var nostiprināties, bet nevar izspiest dialektālās leksikas pamatfondu. Nostiprinās galvenokārt tie literārās valodas ietekmē radušies vārdi, kam līdzās nav atbilstošu ekvivalentu izloksnēs.

⁹ Padomju valodnieki, piemēram, F. Filjins, T. Kogotkova, lietojot vācu dialektu terminu, mūsdienu krievu valodas dialektus atzīst par pusdialektiem (*полудialeкт*). Pusedialekts — tāds valodas struktūras veidojums, kurā saplūduši dialekta un literārās valodas elementi. Sk.: Коготкова Т. С. Русская диалектная лексикология (состояние и перспективы). М., 1979, с. 6.

VISPĀRĪGS IESKATS LATVIEŠU PRIEVĀRDU VĒSTURĒ

Prievārdu lietojums latviešu rakstu valodā pamatos veidojies pēc vidusdialekta izlokšņu tradīcijām. Vecākajos rakstu avotos izpaužas Kurzemes, Zemgales, mazāk Vidzemes vidusizlokšņu, kā arī lībisko izlokšņu īpatnības. Tā, tekstiem līdz 19. gs. vidum raksturīgs ir prievārda *apakš* lietojums, jo vecajos rakstos, tāpat kā Zemgales, Kurzemes un atsevišķās Vidzemes izlokšnēs, prievārds *zem* atrodams tikai retumis.

16.—17. gs. tekstos rakstījumos *aes*, *ahs* fiksēta prievārdforma *āz*, kuraa paralēli vecākajai *az* literārās formas *aiz* vietā sastopama Kurzemē (Lp. 1905, 10—12; Lgr. 1951, 635). Forma *āz* 16. gs. rakstu pieminekļos konstatēta gan tikai savienojumos *aesto*, *esto*, *aesto* «tāpēc, tāpēc ka, jo», kurus lieto adverbā vai saikļa funkcijā: *Juus Bherne esset pakloußige yuusims Whetczakims exkan to Kunge/aesto tas peklayas*. Enh. 1586, 60. 16. gs. tekstos koprakstījumos ar citiem vārdiem, starp citu, fiksēti arī prievārdi *pēc*, *iz* (raksta *is*) «līdz», *ar*, *pa*, piem., *vs to arwuesse speeke palouyames* UP 1587, 1a; *kas thew nhe gir papratan* UP 1587, 39b.

Kurzemes un Zemgales vidusizlokšņu, kā arī lībisko izlokšņu tradīcijas rakstu avotos izpaužas gan atsevišķu prievārdformu izmantojumā, gan arī prievārdu rekcijā. Dažas īpatnības, kuras mūsdienās raksturīgas lībiskajām izlokšnēm, 16.—17. gs., iespējams, bija sastopamas arī tagadējo kursisko un zemgalisko vidusizlokšņu teritorijā. Par to 16. gs. un vēl 17. gs., it īpaši G. Manceļa darbos, piemēram, liecina prievārdforma *pi* (kas literārās formas *pie* vietā fiksēta rakstījumos *py*, retumis *pi*: *exkan to Nackte / Vnde atkal py to Ryte* UP 1587, 43b; *sced pi to labberoke* Kat. 1585, 251), 16. gs. arī *cour* un *caur*, retumis *nu* un *no*.

Prievārdforma *ūz* paralēli *uz* veco rakstu rašanās laikā savukārt, iespējams, tikusi lietota ne vien Kurzemē un Zemgalē, bet arī Vidzemē, jo samērā bieži tā atrodama, piemēram, J. Reitera bībeles tulkojuma paraugā (1675), K. Firekera garīgajās dziesmās (1685) un bībeles tulkojuma pirmizdevumā (1689). 16. gs. tekstos prievārds *uz* fiksēts rakstījumā *vs* (*Mans sweetz werdtz buus vs to louke* UP 1587, 41a), tāpēc šajos materiālos nav iespējams spriest par formu *uz* un *ūz* paralēlismu.

Rakstījumi *is*, *js*, *ys* 16. gs. rakstu pieminekļos tiek lietoti senā prievārda *iz* (17. gs. raksta — *ihß*, *ihš*) «līdz» nozīmē: *is tan nawan* Kat. 1585, 268 «līdz nāvei». *Ta Meß gull js to pastare Dene* UP 1587, 63. Prievārds *is*, resp., *iz*, «no» 16. gs. materiālos nav konstatēts. 16. gs.

rakstos senais prievārds *iz* atrodams biežāk nekā prievārds *lidz* — vienam prievārda *lidz* lietojumam vidēji atbilst 7 prievārda *iz* «*lidz*» lietojumi. Taču 17. gs., piemēram, G. Manceļa darbos, prievārds *iz* jau attiecas pret *lidz* kā 1 pret 5.

16. gs. tekstos nav fiksēti arī prievārdi *ap*, *gar*, *labad*, *zem*, *pirms*, *kopš*, kā arī saliktie prievārdi ar *-pus* otrajā daļā, toties sastopamas tādas prievārda funkcijā lietotas formas, kas jau 18.—19. gs. uzskatāmas par novecojušām. Tā, 16. gs. rakstos prievārda funkcijā lieto illatīva formas *iekšan*, *āran*, *priekšan*, *virson(-an)*, *apakšan*, *starpan*, piem., *Lab tam / katters wuerβon to czerre* UP 1587, 31a. *Mehβ ghribbam aran scho Ewangelio mahciteeβ / ko ick-kattram Cillwākam zinnaht und ticeht buhβ no to pastaru Deenu*. Manc. I 1654, 14.

Izņemot prievārdu *ār* (paralēli «no, ārā no, ārpus» rakstījums *ahr* reizēm atrodams arī prievārda *ar* nozīmē, sal.: *Ahr tho luckschen* Kat. 1585, 253 «no lūgšanas» un *Droudzibe turret ahr themslabbems / vnde leenpratigems cilwekems*. Kat. 1585, 275), atbilstošie prievārdi *iekš*, *priekš*, *virš*, *apakš*, *starp* 16. gs. tekstos tikpat kā nav konstatējami. 16. gs. rakstu pieminekļos parasti nelieto arī prievārdu *pret* un tā vietā sastopama prievārdforma *pretib(e)*: *prettibe wuesse bresmibe passarge* Ehn. 1586, 25.

Atšķirībā no 16. gs. rakstu pieminekļiem 17. gs. tekstos lieto prievārdus *priekš*, *virš*, *apakš*, *starp*, turklāt, piemēram, jau G. Manceļa darbos, tie sastopami biežāk nekā atbilstošās illatīva formas. Kopš 17. gs. otrās puses prievārdus *ār*, *iz*, kā arī formas *iekšan*, *priekšan*, *virson*, *apakšan*, *starpan*, *pretib(e)* rakstu valodā prievārdu funkcijā parasti vairs nelieto. Vēl 18. gs., piemēram, Vecā Stendera darbos, retumis atrodams prievārdisks *āran*: *ahran prahta palikt* Stend. 1789, 8.

17. gs., retumis 18. un pat 19. gs. rakstu valodā prievārdu funkcijā sastopamas vārdformas *kārt*, *sānis*, *klāt*, *sec(en)*, piem., *Betas Œehniņsch cehlehs agri / un wedde to Lehģeri ar sawu Breesmibu sec Betcakarijus Ceļļu* Bib. 1689, Mak. 6, 33. *Un sahnis wiņņu strahdaja tee wihri* Bib. 1739, Neēm. 3, 2; *sahka ilgotees pehc «palihga, kas kahrt wiņa buhtu»*. Aps. 1897, 4 (Apsīšu Jēkabs izmatojis bībeles teicienu, kas likts pēdiņās). 16. gs. rakstu pieminekļos minēto vārdu prievārdisks lietojums nav konstatēts. Šā laikposma rakstos, piemēram, formas *kārt* nozīmē lietots prievārdisks *apkārt*: *es grib tham wene Pallige darryth / katteers apkert to gir*. Enh. 1586, 64.

Izņemot vārdu *apkārt*, kurš prievārda nozīmē atrodams jau 16. gs. tekstos, kopš 17. gs. līdz 19. gs. beigām, tāpat kā tautasdziesmās, rakstu valodā prievārda funkcijā reizēm sastopami adverbji, piemēram, *preti*, *pretin*, *pretim*, *garām*, *pakaļ* u.c.: *kurrneja tee prettie to Nammatāhwu* Manc. III 1654, 240; *pretti to taps weens bahrgs Wehstnessis suhtihts* Bib. 1689, Zāl. sak. 17, 11; *tuhliht pakkaļ wiņņa*

nahk wihri ar apbruņnoteem zirgeem PA 1862, 1, 7. Kundziņš jāja raudādams Garām manu rudzu lauku Lt. 1727.

Adverbu *apkārt, pāri, vidū* u.c. prievārdisks lietojums dažkārt konstatējams arī mūsdienu latviešu literārajā valodā, parasti dzejā, kur tas laikam skaidrojams ar tautasdziesmu ietekmi, piemēram, Raiņa 20. gadu dzejā: *Bezdelīgu jaunā audze Četrās nedēļās jau laižas Pāri jūru tālu zemi Saules g., 25. Tu man esi skaistu jostu Apkārt mani apjuzusi Mēnesm., 65.* Prievārdisks *vidū* atrodams gan vecākajos tekstos, gan tautasdziesmās un jaunākajā dzejā: *Widdū pilsata us weenas sallas tahs Newas uppes irr weena ceeta muhru pils Stend. 1796, 69. Vidū brāļu vien stāvēju LD. 3575. Es ieraugu viņu vidū pļavas (M. Misiņa) LM 1980, 6.*

Sākot ar 17.—18. gs., rakstu valodā konstatēti saliktie prievārdi ar *-pus* otrajā daļā (sal.: *Woi tee ne irr wiņņpuss Jardaņas Bib. 1689, V Moz. 11, 30; seschas juhdesz schein puse Rihges Stend. 1796, 55; wiņņusse Bauskes Stend. 1796, 55*). Tikai kopš 19. gs. īsti nostiprinās prievārdu *zem, labad, pirms* un *kopš* lietojums, vecākos rakstos to nozīmē attiecīgi tiek izmantoti prievārdi *apakš, dēļ, pēc, priekš, no, ar* u.c.

18.—19. gs. tekstiem, tāpat kā Latvijas austrumu izloksnēm, raksturīgs prepozitīvs *dēļ*, piem., *Dehl ugguns dzehschanas waijag wissus spehkus saņemt Stend. 1796, 35.* Pretstatā valodnieku ieteikumiem un literārās valodas normām šāds prievārda *dēļ* novietojums dažkārt sastopams arī mūsdienu rakstu valodā; tas parasti vērtējams negatīvi, piem., *Strids ar Anneli dēļ vēja ir strids starp zemi un debesīm LM 1978, 2. jūn., 6.*

Paralēli prievārdam *no* prievārds *iz*, kuru lieto galvenokārt Latvijas austrumu daļā (Lp. 1905, 99; Lgr. 1951, 657), īpaši izplatīts 19. gs. otrās puses un 20. gs. sākuma rakstu avotos. Mūsdienās, tāpat vecākajos tekstos prievārds *iz* konstatējams tikai retumis.

16. gs. rakstu avotos prievārdi vidēji aizņem 8—9%, 17.—19. gs. — 6,5—7%, 20. gs. — 5%, tautasdziesmās — 2,5—3% no visa vārdu kopskaita 20 000 vārdu izlasē. Turklāt veclatviešu tekstos vārdu skaitu formāli palielina un prievārdlietojumu skaitu līdz ar procentuāli samazina vārdu *tas, tā, viens, viena* izmantojums artikulā funkcijā (16. gs. tie aizņem apmēram 6%, 17. gs. Ģ. Manceļa darbos — 4%, 18. gs. G. Stendera darbos — apmēram 2% no visa vārdu kopskaita), kā arī nevajadzīgs vietniekvārdu lietojums pēc citvalodu parauga aiz refleksīvajiem vārdiem, kas īpaši raksturīgs 16. gs. tekstiem, piem., *Seedes thew py manne labbe Roke UP 1587, 24b «sēdies pie manas labās rokas».*

Retāk nekā citos avotos prievārdi sastopami tautasdziesmās, kam, kā vairākkārt norādīts latviešu valodniecībā (Lp. 1905, 45—50; Lgr. 1951, 643—644; Ozols 1961, 107, 191), raksturīga bezprievārdiska

izteiksme, turklāt pantmērs un ritms balsta arhaiskās bezprievārdu konstrukcijas. Sakarā ar nepieciešamību izteikt arvien jaunas attieksmes un to nianšes mūsdienu latviešu valodā, tāpat kā citās indoeiropiešu valodās, ir attīstījusies bagāta prievārdlietojumu sistēma.

Vecākajos tekstos prievārdu skaits procentuāli ir lielāks nekā mūsdienās tāpēc, ka veclatviešu rakstu valodā atsevišķu prievārdu lietojums ir plašānājs citvalodu prievārdisko konstrukciju, it sevišķi vācu, latīņu valodas, ietekmē. Tā, 16. gs. prievārdisks *iekšan* aizņem 24% no visiem prievārdlietošanas gadījumiem, 17. gs. *iekšan* vai *iekš* — 6,3%, 18. gs. *iekš* — 3,8%, 19. gs. — 2,4%, 20. gs. — apmēram 0,6%, turklāt prievārds *iekš* atrodams galvenokārt mūsu gadsimta sākuma tekstos. Jaunākajai rakstu valodai, tāpat kā tautasdziesmām, tas nav raksturīgs un retumis konstatējams vienīgi kādos noteiktos stilistiskos vai semantiski gramatiskos nosacījumos: *Tas dzejniekam būšanas veids diemžēl pastāv reāli iekš kādas miesas un asinim* (O. Vācietis) K 1980, I, 7.

Vēl tekstos līdz 19. gs. vidum ap 80—90% no visiem prievārda *caur* lietojumiem ir konstrukcijas, kas citvalodu, ipaši vācu prievārda *durch*, ietekmē izsaka darbības veicinātāju, sekmētāju un norāda tās realizēšanās līdzekli, iemeslu vai veidu. Tā, Vecā Stendera pasaku (resp., stāstu un fabulu) 1789. gada izdevumā no 24 prievārda *caur* lietojumiem 21 reizi tas konstatēts gadījumos (*caur nelaimi gudrs top, caur avim turīgs tapis, caur gudribu izdibināt, caur uguni postā iet* u.tml.), kad mūsdienās parasti lieto citu izteiksmi.

Savukārt daudzi mūdienām raksturīgi prievārda *caur* lietojumi, it sevišķi vārdu savienojumi, kas izteic «iešanu» cauri telpai un laikam, cauri dažādām dzīves situācijām, cauri dažādiem psiholoģiskiem stāvokļiem, noskaņām, veco rakstu valodā nav atrodami: *un es braucu caur šo miglas rītu, uzmodināts nelaikā un negaidīti* Vāc. 1978, 116.

Citvalodu ietekme vecajos rakstos nereti vērojama prievārdu *pie, no, priekš, apakš, uz* u.c. lietošanā. Tā, Vecā Stendera darbos mūsdienu literārās valodas normām neatbilst ap 34% no visiem prievārda *pie* lietojumiem un ap 25% no visām prievārda *no* konstrukcijām, piem., tādas konstrukcijas kā *Uhdens irr no gaisa pilns*. Stend. 1796, 15. *Sneegs arridzan pee zeemas-sehjuma, pee cella un pee gaismas eeksch garrahm un tumschahm naktim, daudz palihdz*. Stend. 1796, 28. *Krussa pee deenas, retti pee nakts kriht*. Stend. 1796, 26. Apmēram 10% gadījumu prievārds *no* Vecā Stendera darbos lietots pasīva konstrukcijās (piem., *Zakķis tohp no ehrgļa sa-grahbts* Stend. 1789, 13), pēc mūsdienu latviešu literārās valodas normas tām atbilst bezprievārdiska izteiksme.

Veco rakstu valodā atrodamas gan senas, novecojušas, gan arī tādas izlokšņu formas, kuras nav kļuvušas par literārās valodas

piederumu. Literārajā valodā nav nostiprinājušās daudzas pēc citvalodu parauga, it īpaši vācu (vecākajos reliģiskajos tekstos arī latīņu, iespējams, pat grieķu vai senebreju valodas), kopš 17.—18. gs. un sevišķi 19. gs. krievu, retāk lietuviešu vai libiešu valodas ietekmē, radušās prievārdu konstrukcijas.

Līdzīgi lietuvieši valodas prievārda ūž vai slāvu *na* lietojumam (par to arī Lp. 1905, 117; Lgr. 1951, 692) 17.—19. gs. rakstos prievārds *uz* konstatēts, piemēram, kopā ar verbu *gādāt*: *Kamehr was-sara, tamehr gahda us zeemu un pawassaru, un kamehr jaunums un spehks irr, tamehr gahda us weccumu un wahjibu, kur ne warr wairak pelnitees*. Stend. 1789, 27.

Ar libiešu valodas ietekmi M. Rudzīte skaidro lībiskajās izloksnēs sastopamo prievārda *pēc* lietojumu *dativus finalis* un *dativus comodi* vietā (Rudz. 1964, 252; Rudz. 1970). Šādas konstrukcijas atrodamas 18.—19. gs. tekstos: *Rahpehji, kam tschetras kahjas pehc eeschanas un peldeschanas*. Lggr. 1797, 61.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā prievārdi tiek lietoti daudzās tādās nozīmēs un kontekstos, kādi vecākajos rakstu avotos nav atrodami vai satopami tikai retumis. Lai izteiktu noteiktas attieksmes, dažādu laikposmu tekstos mainās prievārdisko un bezprievārdisko konstrukciju sadalījums, kā arī tiek izmantoti dažādi prievārdi. Tā, biežāk nekā vecajos rakstu pieminekļos mūsdienās un arī tautasdziesmās atrodams prievārds *pa*: uz 20 000 vārdu 16.—17. gs. konstatēti vidēji 8, 18. gs. — 22, 19. gs. — 39, 20. gs. — 74, tautasdziesmās — 56 lietojumi.

Vecajos tekstos mūsdienu prievārda *pa* nozīmē sastopami prievārdi *caur, par, pār, iekš, uz, pie*, piem., *iet uz ceļa, iziet caur durvīm, pie dienas* u.tml. konstrukcijas: *Caur wizsu Juddo-Zemmes staighadams wings strahdaja* Manc. III 1654, 261. *Warrig kahds wihrs us deggoschahm ohglehm staigaht* Bib. 1739, Zāl. sak. 6, 28; *augļi... tohp pehc caur wehjeem par wissu pasauli dzihti* Stend. 1796, 20.

Veco rakstu valodā prievārds *pa* savukārt konstatēts gadījumos (piem., *Zirgam dzimtene irr pa Mongolijas tuksnescheem Azijā*. SDP 1860, 7, 29), kad pēc latviešu valodas likumiem jālieto bezprievārdiska izteiksme. Vecajos rakstu avotos retumis atrodams senais prievārda *pa* «zem» lietojums (par to izloksnēs un folklorā Lp. 1905, 141; Lgr. 1951, 665.—666): *Pee-ehdusi Dwehsele ir tihru Meddu min pa Kahjahm* Bib. 1689, Zāl. sak. 27, 7. Uz senu prievārda *pa* lietojumu mūsdienās norāda vārdu savienojums *maisīties (būt) pa kājām*. Apakšēja novietojuma attieksmes nozīme spilgtāk nekā prievārda *pa* konstrukcijās līdz mūsdienām saglabājusies vārdos, kuri atvasināti ar priedēkli *pa-*, kā *pagalde, patilte, pazemee, pasaule, pabāzt, palīst* u.tml.

Saisinājumi

- Enh. 1586 — Enchiridion. Der kleine Catechismus. Königsberg, 1586. 74 lpp.
K 1980 — žurnāls Karogs. R., 1980, Nr. 1.
Kat. 1585 — Catechismus Catholicorum. Iscige pammacischen / no themis Papreksche Galwe Gabbles Christites macibes. Prekskan themis nemacigems vnd ionems bernems. Cour Kungam Petrum Canizium... Vilne Pille... 1585. 243.—312. lpp.
Ld. — Latvju dainas. Kr. Barona un H. Visendorfa izdotas, Jelgava—Pēterburga, 1894—1915, 1.—5. sēj.
Lggr. 1797 — Latviska gadagrāmata. Pirmais gadagājums, 1 ceturksnis. Jelgava, 1797.
Lgr. 1951 — Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951. 1100 lpp.
LM 1978/1980 — laikraksts Literatūra un Māksla. R., 1978, 1980.
Lp. 1905 — Эндзелин Я. М. Латышские предлоги. Юрьев, 1905, ч. 1. 219 c.
Lt. — Latviešu tautasdziesmas. R., 1955, 1. sēj., 436 lpp.
Manc. I—III 1654 — Lang-gewünschte Lettische Postill... In Lettischer Sprache verfertigt durch Georgium Mancelium Semgallum... R., 1654, Bd. 1.—3., 10, 558, 414, 218 lpp.
Mēnesm. 1925 — Rainis J. Mēness meitiņa. R., 1925. 172 lpp.
Ozols 1961 — Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961. 435 lpp.
PA 1862 — laikraksts Pēterburgas Avizes. Pēterburga, 1862, Nr. 1.
Rudz. 1964 — Rudzīte M. latviešu dialektoloģija. R., 1964, 431 lpp.
Rudz. 1970 — Рудзите М. Об одной особенности употребления предлога *pēs* в ливонских говорах. — В кн.: Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов. 1970, с. 165—170.
Saules g. — Rainis J. Saules gadi. R., 1970. 69 lpp.
SDP 1860 — Sēta, daba un pasaule. Terbata, 1860., Nr. 7.
Stend. 1789 — Pasakas un stāsti, tiem latviešiem par izlustēšanu un gudru macību sarakstīti. No jauna pārlūkoti un vairoti no tā vecā Sērpils un Sunākstes baznīckunga Stendera. Jelgava, 1789. 16, 383 lpp.
Stend. 1796 — Tā vecā Stendera Augstas gudribas grāmata no pasaules un dabas... Jelgava, 1796. 288 lpp.
UP 1587 — Vndeutsche Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge... Königsberg, 1587. XXXIV, 85 lpp.
Vāc. 1978 — Vācietis O. Antracīts. R., 1978. 200 lpp.

V. Dambe

VALODU KONTAKTI LATVIJAS PSR TOPONĪMIJĀ

Šis pētījums galvenokārt balstīts uz mikrotoponīmiju, t.i., bijušo muižu u.c. apdzīvotu vietu nosaukumiem, ņemot vērā arī toponīmus — pilsētu nosaukumus, kā arī dažu citu ģeogrāfisku reāliju vārdus.

Pirmie rakstu dati par Latvijas toponīmiju atrodami tikai kopš 13. gadsimta latīņu un viduslejasvācu (reti senkrievu) valodā rakstītajos tekstos — Bunges senrakstu krājumā Liv-, Esth- und Curlän-

disches Urkundenbuch nebst Regesten 1¹, kā arī Indriķa², Atskaņu³ u.c. hronikās⁴. 13. gadsimtā minētie vietvārdi aptver gandrīz visu Latvijas PSR teritoriju, izņemot pašu austrumdaļu. Latvijas austrumdaļā, atskaitot Rietumvidzemi un Daugavas labo krastu, vietvārdu ļoti maz. Pedējās minētās vietas austrumos ir *Alūksne* (*Aluiste* Pleskavas annāļos par 1285. g. — Biel. Grenzen 98), *Cesvaine* (*Ses-sove* U 23 (31) 1212. g.), *Mārciena* (*Marxne* U 38 (44) 1213) un *Jersika* (*Gerzika* urbs U 15 (21) 1209). Vēl tālāk uz dienvidaustrumiem minēta *Nicgale* (*Nitczegale* U 269 (351) 1254), *Daugavpils* [Duneburg Atsk. hr. 8180], upīte *Liksna* (*Lixna* rivus kādā 1230. g. senrakstā — pēc Biel. Grenzen 419) un *Naujene* (*Nowenene* U 363 (461) 1261). Visvairāk šie senrakstu vietvārdi lokalizējas Latvijas rietumdaļā, īpaši Kurzemē, un Rietumvidzemē, kā arī gar Daugavu.

Vietvārdu rakstījums, kas bieži arī variējas, šais tekstos neļauj droši spriest par vietvārda izrunu un formu, jo rakstījis tos latviešu valodas nepratējs, turklāt ne katreiz saklausījis īsto izrunu. Ja arī vietvārdu izdodas uzminēt, tad, tāpat kā mūsdienu toponīmijā, bieži nevar atklāt tā īsto etimoloģiju un semantiku, bet parasti tikai hipotētisko jeb iespējamo. Kaut arī tā, toponīmijas pētījumiem ir vērtīga nozīme it īpaši vēstures un etnoģenēzes problēmu risināšanā. Latviešu izcilākais valodnieks Jānis Endzelīns 1935. g. ir rakstījis: «Vietvārdi ir it kā kāds zemes arhīvs, kas līdzīgi dokumentu arhīviem var sniegt ziņas par bijušiem laikiem.»⁵ Tā arī vietvārdi, etimoloģiski noskaidroti, stāsta par tiem, kas šos vārdus devuši, kādā valodā tie runājuši.

Latvijas PSR teritorija ir maza, tikai 63 700 km² (zeme ne visai auglīga)⁶, bet, atrazdamās jūras krastos un lielāku upju šķērsota, tā veicinājusi dažādu tautību apmešanos un iedzīvotāju migrāciju. Tāpēc arī vietvārdos parādās dažādu valodu pēdas, vērojami valodu kontakti.

Raksta ierobežotā apjoma dēļ nav iespējams sniegt pilnīgu pārskatu par šo valodu pēdām. Kā referāta tēzes minētas tikai attiecīgās

¹ Herausgegeben von Bunge Fr. G. von Reval, 1853.

² Henrici chronicon Livoniae jeb Origines Livoniae sacrae et civilis (par laiku apm. no 1180. līdz 1227. g.), vairākos izdevumos.

³ Livländische Reimchronik.

⁴ Šai rakstā minētie avoti pēc Bilēnšteina, sk. Bielenstein A. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892 (turpmāk: Biel. Gr(enzen)), bet visi minētie senraksti (turpmāk: U) pārbaudīt pēc Bunges Urkundenbuch.

⁵ Rakstu krājumā «Talsu novads», 1. sēj., 162 (Endzelīns J. Darbu izlase (turpmāk: DI). 3. sēj., 2. daļa, 254).

⁶ LME 2. sēj., 278.

valodas, kurās sakņojas toponīmi, un ilustrētas tās ar dažiem vietvārdu piemēriem, tā arī šai rakstā apskats ir tikai izvērstāks par 13. gs. vietvārdiem.

I. 13. gs. toponīmija

No aptuveni 360 vietvārdiem izraudzīti ap 230, kas ir puslīdz lokalizējami vai arī etimoloģiski skaidrāki, t.i., ap 64%. Visbiežāk tie 1) sakņojas baltu, līdz ar to bieži indoeiropiešu, reizēm baltu un slāvu valodās. Teritoriāli vērojama šāda aina: Ziemeļkurzemes lielākajā, resp. austrumdaļā, kas 13. gadsimtā dēvēta *Vredecuronia*⁷, kur ziemeļdaļā dzīvojuši arī libieši, ap 47%⁸ vietvārdu saskatāma baltiska cilme. Daži piemēri: stagnum *Angere* U 248 (325) 1253 = *Engures* ezers; pr. *angurgis* «zutis» Lvv.⁹ I 274 un *Cersangere* ibid. (321): pr. *kērschan* «über (šķērss)» Lvv. I 164 s.v. *cērsupji*² + *Angere* = *Engure*¹⁰. *Donedange* U 198 (258) 1248 = *Dunda(n)ga* < **duondanga*: *duonis* «Binsen» + *danga* I 4) «Ecke», 5) «Stück Land, das von drei Seiten von Morast oder Wasser umgeben ist», 8) «Bucht eines Sees», III «kotige Pfütze; weiches, morastiges Land» ME I 437 vai «freie (waldlose) Fläche, solche Wiese» EH I 307, Lvv. I 238 (= Kip. 192). *Pyrre//Pure* U 105 (137) 1230 = *Pûre*²: *pûri*² «Winterweizen» ME III 449 sk., skat. arī DI¹¹ III 2, 257 (= Kip. 143). *Pope* U 104 (136) 1230, *Popen* U 248 (321) = *Puope* (senāk, laikam, *Puopene*): *poupis*, *puope* 2) «moosiger Hügel in Morast und feuchten Wiesen, Morast mit Hümpeln, Wiese ohne festen Untergrund über Seerändern», kas laikam rada ar *piepe* ME III 457 (= Kip. 141 sk.). *Ugenesse* U 105 (137) (šeit iespiests: *Ugesse*), v. *Ugen* U 248 (324) = *Ugūnciems* Upesgrīvā: *uguns* «Feuer» ME IV 294 sk.¹². *Upseten*

⁷ T.i., *miera* resp. *pakļautā Kurzeme*. Tās robežas aptuveni veido rietumos tagad Miķeļbāka, Pope, dienvidos Lutriņi, Jaunpils, Lielupe pie Babītes ezera, ziemeļos un austrumos Rīgas jūras līcis.

⁸ Sai lielajā novadā ir ap 23% Baltijas jūras somu (turpmāk: bjs.) cilmes vietvārdu, ap 13% tādu, ko var skaidrot gan ar baltu, gan bjs. valodām, ap 7% germāniskas cilmes un ap 10% tādu vietvārdu, kā cilmi pagaidām neizdevās noskaidrot. Visumā ap 36% senrakstu vietvārdu nepakļaujas etimoloģizēšanai, jo ir pārāk neskaidri.

⁹ Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi. R., 1, 1956; 2, 1961.

¹⁰ Kiparsky V. Die Kurenfrage — Annales academiae scientiarum Fennicae B., Helsinki, tom. 42, 1939 (turpmāk: Kip.) 206 min sakaru ar zuša libiešu vārdu *angêrz* (rakstība šeit vienkāršota) un ig. *anger(as)*, kaut arī tas var būt pavisam sans aizguvums no baltiem.

¹¹ Endzelīns J. Darbu izlase. R., 1971, 1. sēj., 1974, 2. sēj., 1979, 3. sēj., 1. daļa, 1980; 3. sēj., 2. daļa.

¹² Kip. 239 domā, ka istā forma *Ugesse*, kam atbilst ig. *Uga-metsa*, *Uga-vere*. *Ugesse* varētu būt bjs. illatīvs, kam atbilst lib. un ig. -s, somu -ssā, -ssa. *Ugenesse* esot kļūdaini rakstījums.

U 247 (320) 1253 = *Up(es)sētas* vai *Upsēži?*: *upe* «Fluss» + *sēta* 2) «Bauernhaus» ME III 833 vai + *sēži* < *sēdēt* «sitzen». *Vietsede* U 248 (321) = *Viecītes* z *Puzē*?: *vieta* «Stelle, Ort» ME IV 672 + *sēdēt* (= Kip. 183 sk.) u.c.

Baltiskas resp. indoeiropiskas cilmes var būt arī šādi vietvārdi: *Amulle* U 248 (321) = *Amula*// -e, ja rada ar lat. *amnis* «upe», la. *Abava*, bet ar deminutivo jeb pejorativo sufiksu -ul-, vai, kā Kip. 78, saistāms ar la. *amuols*, *amuls* «Mistel, Klee» ME I 70 sk.; castellatura *Lodgīae* U 136 (175) 1234 = pilsnovads, tagad *Ladzas* z *Libagos*? — sal. *Lāgiai* vs Lietuvā Lvv. II 245, *Lāgi* z Penkulē, Zālītē, *Lāgiene* me Sesavā u.c. Lvv. II 247, *ladzes* pļava «feuchte, an Hümpeln reiche Wiese mit langem» Gras ME II 3399; *Talsen* U 248 (321) = *Talsi*, sal. liet. *Telšiai*, u.c.

Daļa vietvārdu, ap 13%, ir tāda, ka to cilmi var meklēt kā baltu, tā bjs. valodās. Par to skat. raksta beigās piezīmi par etimologizēšanu.

*Vindā*¹³, kur, kā zināms, it īpaši ziemeļdaļā, dzīvojuši arī lībieši, ap 55%¹⁴ vietvārdu pamatā saskatāma baltu resp. ide. valodu cilme. Daži piemēri: *Appussen* U 248 (323) = *Apuze* Lvv. I 41, kur salīdzināts ar liet. *apušē* «apse» un pr. *Apposyn*, kam Kip. 79 pievienota G. Geruļa etimoloģija Apr. 10: *ape* «Fluss» + sufikss -už-. *Cervigal*// -kal ibid. (321) = *Cirkale* Zlēkās?: *cir(v)-kalis*?; sal. arī liet. *Kirkaliū* viensēdis Lvv. I 167 (ar la. valodu to saista arī Kip. 160). *Laydze* ibid. = *Laidze* — sal. liet. *Laigē* c, vs, ka, *Laiga* u, *Laigiai* c, pr. *Layge* un *Laigekaim* Apr. 80 sk. Lvv. II 248; sal. arī liet. *laigyti* «lēkāt, draiskuloties» Llv. 347 (tā arī Kip. 116). *Langis* U 103 (135), *Lanze* U 248 (323) = *Landze* Zūrās?: *langa* la. vietvārdos, pr. vv *Langene* u.c. Apr. 82 Lvv. II 256 (Kip. 194 to pareizi saista ar la. *luogs* «Loch, Öffnung, Fenster», po. *lag*, *lęg* «sumpfiges Wiesenland»). *Lancseden* U 536 (667) 1290 = *Lanksēži* Vārvē u.c.: *lanka* I 1) «upes līcis», 2) «niedrige, langgestreckte Ebene, grosse, niedrige Wiese namentlich an Flussufern» u.c. līdz ar liet. *lanka* «Tal», sl. *lōka* «Tal, Wiese» zu le. *liekt* ME II 420 (arī Kip. 194 sk.).

Baltiskas resp. ide. cilmes ir arī, piem., *Saggara* U 103 (135) — apvidus Ventas lejgalā: *žagars* «Rute, Ast, Reisig, Strauch(werk)» ME IV 785 sk.; *Sirien* U 248 (321) = *Dziņa*, *Ziņa*: *dziņa* I «Wald», apr. *garian* «Baum», bulg. *zopa* «Berg, Wald» u.c. ME I 555 sk.

¹³ Tās robežas tagad aptuveni veido ziemeļos un rietumos Baltijas jūra, sākot ar Lūžņu, dienvidos Edole un Abavas upe, austrumos Lūžņa, Elkšņene, Piltene, Usmas ezera rietumu krasts.

¹⁴ Bjs. valodu cilme vērojama ap 4% vietvārdos, ap 25% ir tādu vietvārdu, ko var skaidrot kā baltu, tā bjs. valodās, bet ap 16% ir pagaidām nenoskaidrotu vietvārdu. Ģermāniski vietvārdi nav konstatēti.

(= Kip. 162); *Udren* ibid. (323) = *Ūdrande Zūrās* E II 155?: *ūdr(i)s* «Fischotter» ME IV 406, u.c.

Bandavā¹⁵ saskatāmi aptuveni 75% baltiskas resp. ide. cilmes vietvārdu, ¹⁶ piemēram, 248. senrakstā atrodam šādus: *Alswanghen* (323, *Aliswangis* U 103 (135)) = *Alsunga* pēc Endzelina, kaut gan Šōgrens un Kiparskis 204 sk. to saista ar bjs. valodām; *Baten* (321) = *Bāta* Lvv. 93; *Elkene* ibid. = *Elkuzeme* Vaiņodē Lvv. I 269; *Ywande* (323) = *Ivande* Lvv. I 372 (tā arī Kip. 106); *Calvien* ibid. = *Kalve(ne)* — s.v. *kalva* Lvv. I 27 — 29 ļoti daudz vietvārdu; *Lippeten* ibid. = *Lipaiķi*¹⁷ Lvv. II 310; stagnum *Nabba* ibid. = *Nabas* ez. *Padurē* — s.v. *naba* ap 20 vietvārdu Lvv. II 464 sk.; *Wyllegale* ibid.//v. *Villegallen* (324) = *Vilgāle*, ja < *vilks* + *gale(ne)* *Turlavā*; *Welse* (323) = *Veldži* Kuldīgā E II 94, par ko arī K. Būga RR III 547, u.c. Baltiskas cilmes var būt arī citi šai senrakstā minētie vietvārdi: *Assiten* (321) = *Asite*, *Zameten* (323) = *Jāmaiķi* Kloistere Lvv. I 388, *Turlowe* ibid. = *Turlava*, *Walteten* ibid. = *Valtaiķi* u.c.

Teritorijā ap Liepāju — *Bihavelanc*¹⁸ atrodam ap 80%¹⁹ baltiskas cilmes vietvārdu, piemēram, *Alostanotachos* U 103 (135), t.i., *Aluosta nuotaks* = *Aluokste* *u* > *Tebrā* Lvv. I 24 sk. s.v. *alūksne*; *Byrsegalewe* U 248 (325) = ?; *Boynseme* ibid. = *Buoju* mu Lažā, *Kalvene*: liet. *buojis* «bala» Lvv. 153, Būga RR I 523; *Donen* ibid. (323) = *Paduone* Durbē: *pa* + *duoņi*?; *Duvenekke* ibid.//v. *Duvenelliken* (324) = *Dunalka* < *dugnalka* < *dubnalka* Lvv. I 238; *Gerwe* ibid. (325) = *Dzērve*, s.v. *dzērve* Lvv. I 255 ļoti daudz vietvārdu; *Ylse* ibid. (323) = *Iļģi* Grobiņā, s.v. *ildziš* daudz vietvārdu Lvv. I 358; *Lypa* ibid. = *Lipa* vai *Lipa*? kur? (*Libben* ibid. Bandavā laikam = *Lipa* Lažā Lvv. II 323); villa, quae dicitur *Lyva* ibid. (325) = *Liepāja*?, ja *p* vietā (kā, laikam, vv *Libben*) būtu ieradies *b*, kas viduslejasvācu rakstībā var parādīties kā *v* (Lasch Mnd. Gr. § 290, Anm. 2); *Medda* ibid. = *Meženieks* Pērkonē, Rucavā?: *mežs* Lvv. II 426, sal. liet. *medžias* «Wald, Baum», spr. *median* «Wald» ME II 611; *Perkunencalve* ibid. (323) = *Pērkuona galva* (varbūt *kalva*) — sala

¹⁵ *Bandava* (*Bandowe*) atradusies dienvidos no Vindas, rietumos no Vredekuroņijas dienviddaļas un tālāk gar Ventas kreiso krastu; tas rietumu robežas Rivas upe, dienvidos *Asite*, *Bāta*.

¹⁶ Ap 20% vietvārdu ir pagaidām nenoskaidroti. Pa kādam vietvardam ir ģermaniskas un bjs. cilmes.

¹⁷ Šā vietvarda pamatā laikam kadreizejais kursiskais liepas vārds — *lipa* vai *lipa*. Tam atbilstu mūsdienu *Liepaiši*.

¹⁸ < *bi* "tuvu pie" + *have, hab* "joma" + *lanc* "gar". Tas austrumu robeža aptuveni bijusi Rivas un Tebras upes, Vecpils, Krote, dienvidos Purmsāti un Bartas un Vārtājas upes, rietumos — Baltijas jūra.

¹⁹ Pa kādam vietvardam ir ģermaniskas un bjs. cilmes, paris saistami ar slavu valodām, bet daži pagaidām neatšifrojami.

Liepājas ezerā?; *Sintere* ibid. = *Dzintare* Apriķos Lvv. I 259; *dzintars*; *Warta* ibid. = *Vārtāja*: *vārti* «Pforte»: *vērt* ME IV 567, u.c.

Duizarē jeb *Duozarē*²⁰ atrodam maz vietvārdu. Analīzei izraudzīti 6, starp tiem 5, t.i. ap 83%, ir baltiskas resp. ide. cilmes, piem., *Birstele* U 249 (327) 1253 = *Birkstala*//*Birstala* u > *Vārtājā* Lvv. I 111: *birzs* «Birkenhain» ME I 299 sk. *bērzs* «Birke» ibid. 292; *Damis*//*-es* ibid. (328) = *Diž-dāma*² Aizviķos?, sal. liet. *Domēikai* c un *Domēnai* c Lvv. I 201, kā atzīst arī Būga RR III 625, Kip. 89; *Po-pissen* ibid. (327) = *Papes* muiža un ezers: *papis*, *paps* «schwarzes Wasserhuhn, Blässhuhn (Fulica atra)» ME III 81 vai *paps* II = *pups* < liet. *papas* EH II 164? «krūts» Lkž. IX 350 (ezeram tiešām ļoti daudz šauru liču, īpaši austrumdaļā); *Rutzowe* ibid. = *Rucava*: *rukt* «brausen, sausen, rauschen...»? , liet. *Rukiava* Kip. 148 sk. u.c.

Novadā starp Skrundu un Zemgali reģistrēts maz vietvārdu. Starp tiem ir ap 70% baltisku, piem., *Celme* U 249 (327) 1253 = *Celmi* Ezerē? Lvv. I 158 [s.v. *celms* ļoti daudz vietvārdu]: *celms* «Baumstumpf» ME I 369; *Sacsile* ibid. (328) = *Sesile*, ja, kā Kip. 151.; la. izl. *sakas* I, *saki* «Harz» ME III 645, 648, vai arī: liet. *šaka* «zars, atzarojums» + *sils* 1) «Wald», 2) «Heide; Heidekraut» [īpaši Kurzemē un Zemgalē = *virši*] ME III 839, vaai arī: *silis* I «Eichelkräher» ME III 854; *Salden* ibid. (327) = *Saldus*, ja < *sala* I 1) «Insel, Höhe» vai 3) «Dorf» ME III 664 + *-d-* varbūt kāda ģeogrāfiska jēdziena apzīmēšanai²¹, u.c.

Zemgalē, 13. gadsimtā: *Semigallia* [piem., U. 264 (346)], ko autore atzīst par radušos no *zemais* + *gals* vai *zemes*, t.i., treknās jeb auglīgās zemes²², + *gals*²³ vai pat sākotnēji, spriežot pēc skan-

²⁰ *Duizare* U 248 (323), *Dovzare* U 249 (327) resp. *Duvezere* bijusi starp Liepājas un Papes ezeriem — dienvidos no Bihavelanc, starp Baltijas jūru un Sventājas upi.

²¹ Populārs ir *Saldus* vārda saistījums ar sieviešu klostera "saldo dzīvi" (*v. Frauenburg*) un "Saldo dievmāti". To neatzīst ne E. Blese FBR XIII 112, ne J. Endzelins turpat, 157 sk. (DI III 2, 117 sk.), tāpēc ka vv *Salden* minēts jau 1253., bet *Saldus* pils celta, kā noskaidrojais E. Blese, tikai 1341. g. Iespējams, ka *Saldus* vārda pamatā ir tiešam adjektīvs *salds* "Süss" ME III 669, liet. *saldus* "süss; lieblich, angenehm" Fraenkel E. LEW 759 izdevīgas, tikamas, labas vietas apzīmēšanai kā, piem., *Saldā* pļaviņa Jaunlaicene [tur augusi lābaka zāle] VLI, *Saldanais* līcis Akniste Fil. mat. 38, *Saldenie* z Vecumniekos E II 37, *Saldumi* z Ūņos E I 96, *Saldes* c Dagdā E II 161 u.c.

²² Pretstatā mežu un neauglīgai zemei.

²³ Autore nepievienojas J. Endzelina DI III 1, 419 sk. un K. Būgas RR II 106, kā arī citu atziņai, ka *Zemgales* vārds sākotnēji radies no *ziemas* resp. ziemeļu gala, par argumentu minot kaut vai to, ka ne Zemgalē, ne Kurzemē nav dzirdēts vārds *ziema* ar *ziemeļu* nozīmi. Turklāt krievu hronista *Зимгола* un skandināvu *Seimgala* var skaidrot arī citādi.

dināvu sāgu *seimgal-*, no *zaimju* + *gals*, vietvārdu nav tik daudz kā Kurzemē, tomēr to baltiskā cilme tāpat atrodama. Tā Rietumzemgalē pēc iepriekš minētajiem principiem izraudzītie vietvārdi visi 100% ir baltiski, piem., *Aren* U 432 (545) 1272 = *Āri* Stūros resp. Blidenē, *Arine* ibid. = *Āriši* Zebrenē?: *āra*, *āre*, *ārs* «das Freie, Ackerfeld» ME I 239 sk., sal. s.v. *ārabirži* Lvv. I 68 sk.; stagnum *Autzil* ibid. = *Lielauces* ezers?, skat. s.v. *auce* Lvv. I 49; *Bersenene* ibid. = *Bēr-ze(ne)*: *bērzs*, skat. s.v. Lvv. I 103—107; *Dubelone* U 264 (I 346) = *Duobele* un castrum *Dubene* ibid. // *Dobene* U 432 (545) = bij. z. Lielaucē?: *duobe* «Höhlung, Gruft, Grube» ME I 531, sal. s.v. *duobais-* Lvv. I 245 skk.; *Eglonene* U 432 (545) — vietvārds laikam saglabājies strauta vārdā *Egluone* Zaļeniekos —: *egle* «Fichte» Lvv. I 264 sk.; *Cacten* ibid.: *kakts* «Ecke, Winkel» ME II 139, Lvv. II 7 sk.; *Pelkua* ibid.: *peļķe* «Wasserpflütze» ME III 198, liet. *pelkē* «purvs»; castrum *Sparnene* U 264 (346) = *Spārnes* ezers un *Spārnu* kalns Ilē?: *spārns* «Flügel» ME III 987 sk., u.c.

Austrumzemgalē vietvārdu reģistrēts daudz mazāk nekā Rietumzemgales teritorijā. Arī tanīs gandrīz visos saskatāma baltiskā cilme, piem., *Ecowe* U 431 (544) = *Iecava*, sal. Lvv. I 372; *Missa* Indr. hron. XXIII 8, *Meisse* U 78 (91) = *Misa*: *misa* II «aus Malz, Hopfen und heissem Wasser gewonnene Flüssigkeit, die man zu Bier gären lässt»: la. *maisit* «mischen»? ME II 635; *Saulen* Atsk. hr. 1906 = *Vecsaule*?: *saule* «Sonne» ME III 772 sk.; *Opemele* U 265 (347) // *Upemolle* U 282 (365) = *Upmale* < *upe* «Fluss» ME IV 300 + *mala* 1) «Rand», 3) «Ort, Gegend» ME II 55 sk., u.c.

Pavisam maz vietvārdu ir reģistrēts 13. gs. sēļu teritorijā. Tie visi, kas atšifrējami, atzīstami par baltiskiem, piem., castrum *Calve* U 269 (351) = *Kalve* Lielzāvē? Lvv. II 27: *kalva* I, *kalve* II «Schmiede», *kalvis* I «Schmied» ME II 146, liet. *kalva* «uzkalns, paugurs» (Llv. 285; = la. *kalva* II ME), *Kalva* c u.c. vietvārdi Lvv. II 27—29; castrum *Medene* U 265 (347) = *Medumi* Kurcumā? Lvv. II 401: *medus* «Honig» ME II 591 vai rada ar la. *mežs*, liet. *medis* «koks» Llv. 382; *Towraxe* U 286 (371) // *Thowraggen* U 363 (463) = Liet. vv *Tauragē*?: *taurs* «Auerochse» + *rags* «Horn», u.c.

Baltiski ir arī Latgales teritorijā minētie daži vietvārdi: rivus *Lixna* Reg. Nr. 117a 1230. g. senrakstā Biel. Grenzen 474: *liksnis* I «Wiese, die sich in einen Wald hineinbiegt» ME II 486, *likšņa* I «moorige, schwankende Sumpfstelle, sumpfiger, schwankender Seerand» ME II 487, 486: *liguoties* «sich schaukeln» ME II 484; *Nitczegale* U 269 (351) = *Nicgale*: *ni^{ca}*² «der Ort stromabwärts» ME II 745 sk. + *gals*; *Nowenene* U 363 (461) = *Naujene*?: liet. *naujas* «jauns» Lvv. II 471, kur ar *nauj-* arī 2 citi vietvārdi (Laucienē — Ziemeļkurzemē un Ogrē — Vidzemē).

Par dažiem baltismiem kādreizējās libiešu teritorijās skat. turpmāk bjs. valodu apskatā.

Ziemeļos no Daugavas, neņemot vērā libiskās teritorijas, ir ap 57% baltiskas resp. ide. [reizēm arī rada ar slāvu valodām] cilmes vietvārdu, piem., castrum *Alene* U 23 (31) = *Aduliena?* — s.v. *adula* Lvv. I 5 J. Endzelīns norāda uz Pokornija «Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier» 70 minēto sakaru ar av. *adu-* «upite; ūdens» un liguriešu Po sānupi *Addua*; *Marxne* U 38 (44) = *Mārciena?*: *mārks* I «kleiner Teich in Wiesen» ME II 584; *Prebalge* U 70 (75) 1224 = *Piebalga*: *prie* = *pie* + *Balga* u; *Sotecl* Indr. hr. XII 6 = *Sateklas* pils vieta Raiskuma apvidū pretim Amatas ietekai: *sateka* «Stelle, wo 2 Flüsse zusammenfließen» ME III 761 + -/-; *Viwa* ibid. = *Vijciems*, *Vija* u?: *vija* «Gewinde» ME IV 582; *vīt* I «winden» ME IV 645, u.c.

2) Baltijas jūras somu valodu pēdas. 13. gs. senrakstos to apbrīnojami maz. Tā Vredecuronia teritorijā ir ap 23% tādu vietvārdu, kas sakņojas bjs. valodās, piem., *Arowelle* U 104 (136), *Areval* U 248 (321) = *Ārlava*: ig. *Arovalla* c Lvv. I 70, s. *aro*, ig. *aru* «[sausā] ppļava» Ilv. 51 + lib. *vell* «Feld, Hofplatz» Kip. 207, Ket. 477a; stagnum *Canygerwe* U 248 (325) = *Kaņieris* [ez]: lib. *kana* «Huhn» Ket. 104b + lib. *jōra*, ig. *jārv* «Landsee» Ket. 93b; *Matekule* U 105 (137) = *Matkule* Lvv. II 383: lib. *madal* «niedrig, klein» vai *mat̄t̄* «beerdigen, begraben»? + lib. *kūla*, *kila* «Dorf» Kip. 222; *Puse* U 248 (321) = *Puze*: lib. *pēz̄z̄?* «Strauch, Busch» Kip. 231 [pē- vietā senāk pū- Ket. 285a]; *Pidewalle* U 105 (137) = *Piduole* Matkulē? — bjs. valodās dažādi skaidrojams, varbūt: lib. *pid̄z̄* «vorbei, längs, durch» Ket. 285b + lib. *val* «Wall» Ket. 467a u.c.

Vindā ir tikai ap 4% bjs. cilmes vietvārdu. Drošs tāds ir *Norme* U 248 (323) (ab utraque parte Winda («Ventas abās pusēs»)) = ?: lib., ig. *nurm* «Feld, Acker» Ket. 257b. Arī *Bandavā* varbūt ir tikai kāda l bjs. cilmes vietvārda sakne — *Kiemala* U 103 (135) = *Ķimale* Padurē?, kam pirmajā daļā lib. *kļuv* «Stein» Ket. 131a, bet otrā daļā pieņemamāka liekas latviešu *mala* nekā lib. *mō* «Land; Reich; Erde; Acker» Ket. 228b.

Nav vairāk bjs. cilmes vietvārdu arī Bihavelanc teritorijā. Tāds varētu būt *Ylmede* U 248 (325) = *Ilmade?* u > Durbē un citi nedrošāki citur Lvv. I 359, ko Endzelīns salīdzina ar liet. *Ilmedas* ez vai ig. *Ilma-soo*, *Ilmat-salu* u.c. vietvārdiem, bet Būga atzist par iespējami somiskiem RR III 622, 644. Nav neviena droša piemēra ne Duvzarē, ne arī teritorijā starp Skrundu un Zemgali. Arī pašā Zemgalē, kaut ir ap 12% pagaidām nenoskaidrotu vietvārdu, pie bjs. grupas var pievienot tikai l — Austrumzemgalē — silva, quae *Vere* dicitur U 265 (347) = *Vēre* vai *Vēris* [kur?]; par atbilstošo apellatīvu Endzelīns saka: «Unklar ist das Verhältnis zu ähnlich lautenden fin-

nischen Wörtern mit der Bedeutung «Uferwiese». Vielleicht aus est. *veer* «Ufer» ME IV 561 sk.; sal. ig. *veer* a) «mala», b) «nogāze, nokalne, slipums» Ilv. 483. Neredz bjs. cilmes vietvārdus arī Sēlijas un Latgales teritorijās. Turpretim tādi ir sastopami Rīgas apkaimē un Vidzemē ziemeļos no Daugavas, it īpaši ziemeļrietumu daļā — kādreizējos Metsepoles, Toreidas un Idumā novados. Daži piemēri:

Rīgas un Daugavas lībiešu apvidū: castrum *Ikescule* U 84 (101) 1226 = *Ikšķile*: lib. *ikš [ükš]* «eins» Ket. 69b + *kila (kūla)* «Dorf»; *Pictorga* U 93 (112) 1226 = *Piķurga*: lib. *pitka*, ig. *pikk* «lang» Ket. 293? + lib. *ūrga* «kleiner Bach» Ket. 461a²⁴; *Rodenpoys* Indr. hr. IX 3 (Biel. Grenzen 45), *Rodepois* U 53 (57) 1221 = *Ropaži*: lib. *roudi* «eisern» Ket. 343b + lib. *puoi* «Grund, Boden»? Ket. 316a u.c.

Turaidas apvidū: *Gerwikule* U 168 (217) 1240 = *Jērkule* Biriņos: ig. *jārv* un ig. *kūla* Lvv. I 399; *Cubbesele* Indr. hr. X 14 [Biel. Gr. 48], *Cubesille* U 198 (257) — Krimuldā Lvv. II 159: lib. *kub* «Haufen, Gemeinschaft, Versammlung» Ket. 159a?; *Cursicule* U 198 (257): etnonīms *kurši*? + lib., ig. *kūla*; *Lethegore* Indr. hr. XV 1, *Ledegore* ibid. XXI 7 (Biel. Gr. 53): ig. *leede, leete* «sēklis» Ilv. 206 + ig. *kore* «irdens» Ilv. 162? u.c.

Metsepolē — Vidzemes ziemeļrietumos: *Adia flumen* Indr. hr. XIV 5, *Adya* ibid. XVIII 8 (Biel. Gr. 62) = *Age* > jūrā: lib. *aiga (ada)* «Ufer, Rand, Gegend; Seite» vai *aig* «Hecht»? Ket. 2, Lvv. I 6; *Astigerwe lacus* Indr. hr. XII 6 [Biel. Gr. 63] = *Burtnieku* ezers: lib. *astē* «treten, schreiten» Ket. 15? + ig. *jārv*; *Mezepol castrum* U 84 (101) = ? : lib. *metsa* «Wald» Ket. 221b + *puol* «Hälfte; Gegend; Seite»? Ket. 316b; *Saletsa flumen* Indr. hr. XVIII 5 (Biel. Gr. 63) = *Salaca*: lib. *salattā* «verstecken» (nach dem fin. *salata* gebildet) Ket. 354a, ig. vv. *Salatsi* J. Endzelina Lvv. III manuskriptā — esot somiskas cilmes²⁵ (par iespējami somisku arī K. Būga RR III 648), u.c.

Idumā — nelielā teritorijā starp Lēdurgu un Cēsīm: in *Ydumeam* Indr. hr. XV 7 (Biel. Gr. 64): lib. *ida* «Nordosten» Ket. 65, ig. *ida* «austrumi» Ilv. 92 + lib. *mō* «Land Reich; Erde Acker» Ket. 228b, ig.

²⁴ Tā kā ig. valodā *urg*, *uru* "ala, midzenis", *urgas*, *urka* "zaņķis", *urge*, *urke* "ala, dobums; caurums" Ilv. 465, vedas domāt, ka lib. *ūrga* ir aizgūvums no la. *urga*., kam paraleli *urdze* "Bach", *urdzēt* "rieselnd leise rauschen, murmeln", liet. *urgēti* ("knurren, brummen"; *urgzti* "rauschen (vom Wasser)" LEW 1170), *urdzuona* "Rauschen vom fließendem Wasser" ME IV 304, kas var būt onomatopoētiski vārdi, ka l.c. atzinis arī E. Frenkelis.

²⁵ E. Frenkelis LEW 759 la. upes vārdu *Salace* līdz ar liet. *Salakas* (pec Bugas) dod kā baltisku s.v. *saldus*. 758. lpp. s.v. *sala* 1 viņš aizrada, ka no baltu *sala* esot aizgūts somu *salo* "waldiger Ort", "Einöde", ig. *salu* "Morastinsel, Hügel im Morast", lib. *sala* "Insel".

maa «zeme» Ilv. 234; *Urele castrum* Indr. hr. XXII 4 [Biel. Gr. 70] =?: ig. *org, oru* «ieleja, leja» Ilv. 296? Ide. valodām svešs izliekas *Ropa, Raupa* Indr. hr. X 15 (Biel. Gr. 69), *Raupena* U 53 (57) 1221 = *Straupe*, bet tas laikam baltiskas cilmes, ko Bilenšteins Gr. 69 domā par radušos no *Straujupe*.

3) Reti, vecākajos senrakstos pat ļoti reti, sastopami ģermāniskas cilmes vietvārdi, kas reizēm var būt arī kalkas, piem., *Bekemünde* U 466 (582) 1280 = *Minde* Sakā (Kurzemē); *Holme* insula U 27 (34) 1213 un *Stenholm* U 288 (374) 1256 = *Akmeņsala*, kas latīņu valodā *insula Lapidea* U 168 (218), Rīgas apvidū. Kurzemē ģermāniskas cilmes, domājams, ir *Anzes* U 104 (136) = «*Ansi*» z 1835. g. r.l. Vandzenē? un *Anzina* U 249 (327) — varbūt atskaņas pļavas vārdā Gaiķos *Ančene* Lvv. I 32: v. pv *Hans* = la *Ansis*; *Steden* U 248 (323) = *Šķēde* Laidzē?: vlv. *stede* «*Stelle, Platz*»? Tāpat sākotnējais *Usmas* rakstījums *Husman* (villa U 248 (323) un stagnum (325)): vlv. *hūsman* I «*Hausmann, Bezeichnung eines Landmannes, Bauern*»²⁶. Vēlākos dokumentos, piem., U 534 (665) 1290 rakstīts: *duas villas Usmede*, ko Bilenšteins Gr. 187 atzīst par iespieduma kļūdu *Usmeseden* vietā, et stagnum, quod *Usme* dicitur. Rakstījumi ar *Usm-* var būt pirmatnējā *Husman* pārveidojumi. Tikai pa kādam ģermāniskas cilmes vietvārdam atrodam Vidzemē, piem., *Verskendorp* Lēdurgas apvidū U 168 (217) un Latgalē — *Duneburc* Atsk. hr. 8180, 8211 (Biel. Gr. 101) = *Daugavpils*.

4) Kurzemē 13. gs. atrodam 2 vietvārdus, kas var būt saistāmi ar slāvu valodām: *Duppele* U 248 (325) = *Dupļi* z Dzērvē vai Vecpili?: *duplis* «*Gefäss*» — wohl zu ksl. *dupľ* «*hohl*» ME I 518, Lvv. I 240 un *Grobyn* ibid. = *Gruobiņa*, par ko J. Endzelīns DI III 2,88 izsakās: «Dieser Name erinnert nun mit seinem Suffix an li. Wälder-namen wie *beržynas, eglynas, pušynas*... und daher scheint es mir verlockend zu sein, den wurzelhaften Teil *Gruob-* zum slavischen Namen der Weissbuche (kr. *граб*, serb. *gràb*, sloven. *gràb* usw.) zu stellen.» Tā arī Fasmers ЭСР I 449 s.v. *граб, грабина*, kaut arī *Gruobiņas* pamatā varetu būt la. *gruoba* «*Grube, ausgefahrenes Wagengeleise*» ME I 670.

II. Mūsdienu toponīmija

Vietvārdos blakus tradicionālajai latviešu valodai saskatāmas arī citu valodu pēdas. 1) Atskaņas no kādreizējo baltu cilšu valodām. Pēc J. Endzelina konstatētām pazīmēm atrodam kuršu valodas pēdas

²⁶ Schiller K., Lübben H. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*..., Bremen, 1876, Bd. 2, S.341. Par vietvarda *Usma* cilmi sk. tomēr Buga K. *Rinkiniai raštai*. Vilnius, 1961, t.3, p. 618.

ipaši Kurzemē, piem., vietvārdos: *Engure, Skrunda, Cēre, Dzirciems, Aizviķi, Lipaiķi*, reizēm arī Zemgalē, piem., *Auce, Iecava*, un pat Rietumvidzemē, piem., *Sventes kalns* (Ikšķilē), *Ventas* (Siguldā).

Hipotētiskas zemgaļu valodas pēdas, ja par tās ipatnību pieņem palatālo *k, g > ķ, ģ*, tautosillabiskā *n* saglabāšanos, izskaņas *-ene, -aiši*, saskatām Zemgalē, kas it kā izplesta trisstūra veidā, ziemeļos nesusniedzot jūru un Daugavu, plešas aptuveni no Ezeres dienvidrietumos līdz Iecavai, Bauskai un Ceraukstei dienvidaustrumos. Daži piemēri: *Duņķi, Kaņķi, Ieķeve//Ieķava//e//Iecava, Reņģe* [izloksnē apellatīvs ar nozīmi «likloču grava»], *Svenķi, Zebrene, Bitaiši, Bukaiši* u.c. Pa daļai tāda veida vietvārdi sastopami arī Rietumvidzemes vidienē un ap Gauju, piem., *Ķentes kalns, Ķenteni, Ģērbumi* u.c. Raksturīgākā zemgalisko izlokšņu pazīme — vokaļu īsums tautosillabiskā *r* priekšā un anaptikse tagad vietvārdos pavisam reti sastopama, piem., *Ģer'vis = Dzērvīs* (diķis) Vecaucē (varbūt lietuvju valodas ietekmē). Hipotētiska anaptikse varbūt ir vietvārdā *Vireši* Ziemeļvidzemē Gaujas tuvumā. Par kursiskām un zemgaliskām ipatnībām toponimijā var atgādināt V. Dambes rakstu krājumā Lietuvių kalbotyros klausimai VI 1963 «Daži vērojumi Latvijas PSR dienvidrietumdaļas toponimikā» (ar karti).

Augškurzemes jeb Augšzemgales, resp., Sēlijas toponimijā raksturīgas izskaņas ir *-ine, -ini, -āni, -išķi*, kas jāuzskata par sēļu valodas ipatnību, piem., *Bebrine, Rubini, Landzāni, Lazdāni, Zilāni, Kalnišķi, Lejišķi, Purvinišķi, Skudrišķi* u.tml.

Vidzemē, kur, domājams, galvenokārt dzīvojuši letgaļi — latviešu tiešie priekšteči, fonētiski un morfoloģiski raksturīgie vietvārdi ir, piem., *Cēsis, Dzērbene, Kocēni, Lazduona* u.c. Latvieši, kā izteicies J. Endzelins DI III 1, 420, ir laikam arī apmetušies Zemgales vidienē — ap Dobeli — pēc zemgaļu sakāves, par ko liecina, piem., izbijušu māju vārds *Latvieši* Bērzē un arī tas, ka Jelgavas apkārtnē (Svirlaukā, Ozolniekos u.c.) tautosillabiskos *-ār-* un *-ā-* ne vienmēr runājuši ar zemgaļiem parasto īso *a*, bet ar garo patskani kā Vidzemē un Sēlijā.

2) Ir daudz vietvārdu, kas sakņojas bjs. valodās, piem., bez 13. gs. minētajiem: *Idus* (lib. *ida* «Nordosten» Ket. 65), *Kaive* (ig. *kaev* «aka») Lvv. II 6], *Ninieris* (lib. *nin* «Schloss, Burg») Ket. 249) u.c. ar *-ieris* < ig. *jārv*, lib. *jora* «ezers», *Luode* [lib. *luoD* «Nordwest» Ket. 206b], *Ādaži, Allaži, Limbaži* u.c. ar *-ži*, kam 13. gs. senrakstos ir izskaņa *-sile* vai *-sele*, domājams no kāda libiešu locījuma, varbūt illatīva vai inesīva, kā izsakās J. Endzelins DI III2, 93 sk., bet par to lai izlemjot finnologi, *Ruoja* (lib. *ruoi* «Gras» Ket. 348a), *Lilaste* [lib. *lil, lilād* «Schilfrohr» Ket. 194a] u.c. ar *-ast-*, kas, laikam, no libiešu locījuma — elatīva. Jāpievienojas J. Endzelina atziņai DI II 457, ka Kurzemē un Zemgalē bjs. cilmes vietvārdi var būt adstrāts,

ka arī Ziemeļkurzemē pirmie ir laikam ienākuši kurši un tikai vēlāk starp viņiem vispirms jūrmalā, vēlāk arī gar upēm apmetušies libieši vai arī citi to radi. Turpretim Vidzemes rietumos un ziemeļos iespējams substrāts, citur, piem., Latgales dienvidaustrumdaļā — adstrāts.

Kaut gan šā raksta autore nav speciāliste bjs. valodās, kaut Ketunena libiešu valodas vārdnīca nav tezaurs, tomēr pretēji vispārējai tendencei visur meklēt libismus izvirzās problēma, kāpēc tieši sagaidāmā libiskā vidē ne visos toponīmos atrodama tieši libiskā cilme, bet reizēm igauņu vai pat somu un baltu. Daži piemēri bez jau iepriekš minētajiem skaidrojumiem igauņu un somu valodās: leksēma *lān/i/s* vietvārdos *Lānmuīža* (Rietumvidzemē), *Lān-dārzs* [la] Ziemeļkurzemē (Dundagā), *Lānes* mežs (Zentenē) u.c. šķiet saistāma ar ig. *laas*, *laane* «liels, biezs mežs, biezoknis» Ilv. 196, «dichter Laubwald» ME II 438 sk., jo libiešu vārdnīcā tāda nav. Izbijušas muižas, tagad perspektīva centra vārds Pūrē (Ziemeļkurzemē) *Viļjete*, ko tautas etimoloģijā skaidro ar muižnieku bērnu vārdiem *Vilis* un *Jete*, liekas saistāms ar ig. adjektīvu *viljatu* «neauglīgs» Ilv. 490, kas daļēji var atbilst turienes augsnei. Toponomam *Kolka* raga, bākas un bijušās muižas nosaukumā atbilst somu *kolkka* «Ecke, Winkel» un arī igauņu *kolgas*, *kolka* «nomale, nomaļa vieta, nostūris» Ilv. 152, bet libiešu valodā pēc Ket. 164a *Kuolkka* ir tikai Latvijas toponīms. Tāpat *Vidriži* Rietumvidzemē < ig. *vid/e/rik* «kleines dūnnes Gebüsch» DI III 2, 93, Būga RR III 620. Pat *Turaidas* vārdu (13. gs. castrum *Thoreidensium* Indr. hr. XVI 3 (Biel. Grenzen 50)) piemērotāk skaidrot ar ig., ne lib. cilmi, jo ig. *tore* «jauks, lielisks, krāšņs» Ilv. 441, *aed*, *aia* «dārzs; sēta» Ilv. 39, *toredus* «jaukums, krāšņums» Ilv. 441, bet libiešu kaut cik fonētiski atbilstošie vārdi semantiski ir nepiemēroti, jo *tor*, *torud* «Eiszapfen», *tori*, *torid* «Rohr, Tüte» Ket. 427b, *turdā* «faulen» Ket. 441b.

Arī Rietumvidzemē, kur 13. gadsimtā minēti novadi, kuru nosaukumi sakņojas libiešu valodā un kur, kā zināms, dzīvojuši libieši, piem., Metsepolē, Idumā, jau 13. gs. vietvārdos daži šķiet baltiski, kā jau minētā *Raupena*, *Asigale*, *Laugule* U 198 (257), castrum *Kauponis* Indr. hr. IX 3 [Biel. Gr. 49; sal. *Kaupiņš* z Krimuldā un daudz Latvijas, Lietuvas un senprūšu vietvārdus s.v. *kaupe*- Lvv. II 67] — Toreidā. Pat ciema vārds *Cursicule* U 198 (257) Krimuldā liecina, ka tur dzīvojuši kurši. Divaini, ka Turaidas provinces daļas [pars Dabrelis] libiešu Sateseles pils valdnieka [senior terrae] vārds *Dabrelis* [castrum *Dabrelis* Indr. hr. X 10 Biel. Gr. 51] neskan ne libiski, ne igauniski, bet baltiski, jo Lvv. I 188 s.v. *dabras* ir ap 10 vietvārdi, ko J. Endzelīns sastata ar *dabravecis* «tüchtiger, vernünftiger Mensch» — zu *daba*, *dabšs* ME I 428 un Lietuvas *Dabrupis* u.

No vietvārdu viedokļa vedas secināt, ka libieši nav bijuši kom-

pakta etniska vienība, bet ka starp viņiem bijuši arī citi bjs. u.c. valodu runātāji.

3) Vēl mūsdienās ir atrodami ģermāniskas cilmes vietvārdi, piem., *Bānūži* Lvv. I 91, *Brammaņi* 123, *Brenderi* 127, *Deičmaņi* 207, *Emburga* 272, *Engēlārte*//*Englārte* 274, *Ķinderes*, *Ķinderēni* Lvv. II 222, *Rundāle* (<*Ruhental*), *Sapa* (<*Sophienhof*), *Valdeķi*, *Veisi* u.d.c. visā Latvijas teritorijā, protams, adstrāts. Tiem nav paralēli latviski nosaukumi. Turpretim lielam vairumam Latvijas būtiskāko vietvārdu bija paralēli vāciskie toponimi; kaut gan latviešiem bija savām vietām savi nosaukumi, tos kopš 13. gs. oficiāli nelietoja. Vācu ienācēji vietējos vietvārdus pielāgoja savai mēlei, jo, kā 1932. g. izteicies J. Endzelīns: «...vācieši te Baltijā pa lielākai daļai ir pārjēmuši iedzimto valodu vietvārdus un diezgan reti darinājuši nosaukumu kādai vietai» DI III2, 49, pareti varbūt arī tulkojuši. XIX gs. beigās šos vāciskos vietvārdus pielāgoja krievu valodai, piem., *Libau* — *Лубава*, *Mitau* — *Муравя*, *Dünaburg* — *Двинск* u.tml. Vāciskoti ir pilsētu, muižu, pusmuižu, ezeru un upju vārdi, pat lielāku māju vārdi. 1938. g. izdotajā H. Feldmann «Verzeichnis lettländischer Ortsnamen» ir ap 4500 tādu vāciskotu vietvārdu, piem., *Bächhof* = *Baloži* Livbērzē, *Zenne* = *Cena* Ozolniekos, *Dannenberg* = *Juški* Ezerē, *Kupferhammer* = *Āmuri* Allažos, *Maslau* = *Mislavas* Valgundē, *Mühlenhof* = *Vecsudmaži* Virbos, *Taubenkapelle* = *Baloži* Svētē, *Witterbeck* = *Vitrupe* [pag.], *Witterbach* = *Vitrupe* [upe] u.tml. Vietvārdu vēsturei vāciskie vietvārdi ir reizēm noderīgi, jo šād tad tie saglabā vietvārda vecākas formas, piem., *Bartau* = *Bārtava*, tagad *Bārta*, *Iwanden* — domājams, *Īvandene*, tagad *Īvande* u.c. Trīsdesmitajos gados daļa vācisko vietvārdu tika latviskota, piem., *Dünamünde*, *Dinaminde* > *Daugavgrīva*, *Normhusen*, *Nurmuiža* > *Lauciene*, *Schönberg*, *Šēnberga* > *Skaistkalne* u.tml.

Ierobežotā apjoma dēļ šeit nav pārskata par slaviskas cilmes vietvārdiem, piem., *Borisova*, *Domopole* (Latgalē), *Pruode* (Sēlijā) u.c. Par tādiem Maskavā PSRS ZA Slavistikas un balkānistikas institūta rīkotajā konferencē 1978. g. 11. XII nolasīts īss referāts «Славянские следы в Латвийской гидронимии и микропонимии», kas publicēts krājumā *Балто-славянские исследования* (Москва, 1980, с. 157—162). Nav šeit iztirzāti arī lietuviskas cilmes vietvārdi, piem., *Bičuļi* Lvv. I 108: liet. *bičiulis* 1) «bitenieks», 2) «draugs, biedrs» Llv. 93, *Geistauti* (Rucavā) — sal. liet. uzv. *Geistautas* Būga RR I 265, *Vaiķi* (Remtē, Svētē), *Vaiķi* (Medzē), *Vaiķelis* (me Bruknā): liet. *vaīkas* «bērns», *vaikēlis* «bērniņš» Llv. 792 u.c., kas uzskatāmi par adstrātu.

Piezīme par etimoloģizēšanu. Valodās skaņu bagātība nav liela. Tāpēc vienādas skaņu kopas var nejauši gadīties pat neradnieciskās un sakaros neesošās valodās. Atzīstam par pareizu J. Endzelina

vairākkārt teikto, ka neskaidrs vārds vispirms jāmēģina skaidrot ar tās valodas vai valodu grupas līdzekļiem, kur tie eksistē, turklāt ievērojot reālijas atrašanās vietu un raksturu. Bet, ja reizēm tieši tānī valodā nav atbilstošas leksēmas, tā var būt arī zudusi, jāmeklē citur, kā, piem., J. Endzelins darījis ar jau pieminēto pilsētas vārdu *Gruobiņa*. Ir arī laba tiesa citu tādu vietvārdu, kā cilmi var skaidrot dažādās valodās. Tā 13. gs. vietvārdos Vredekuronijā ir ap 13%, Vindā ap 25% tādu, kā cilmi var skaidrot kā ar baltu, tā ar bjs. valodām. Daži piemēri: *Matre* U 248 (321) = *Mātarmuiža?* Ugāle u.c., ko J. Endzelins Lv. II 397 sastata ar *mātara* «mētra» un liet. *Motera* u, bet ko Kip. 223 it kā drošāk saista ar somu *matara*, ig. *madar* «Galium boreale»²⁷, lib. *mattar* «Stock» Ket. 217b; *Rende* U 104 (136) 1230 *Renda: renda* «Niedermoor; zema vieta, dūņu purvs», sal. *randa* I ME III 511 — 1) «niedriger Heuschlag am Meere» aus liv. *rānda* resp. estn. *rand* «Strand», 2) «Vertiefung in Wiese und Wald, wo das Wasser abfließt» — zu li. *nurendusi* «untergegangen» u.a. ibid. 477; *Sarnitus* U 103 (135) 1229, *Sarneke* U 248 (323) = *Sārnote: sārņi* «Schmutz», av. *sairyā* «Schlacken, Mist», kr. *cop* «Kehricht, Unrat» u.c. piemēri, kā arī Būga KSn. I 280 [RR II 305] no *ser-* «laufen, fließen»? ME III 806 sk.; turpretim Kip. 234 tas sastatīts ar ig. *saar* (< **sārn*), somu *saarni* «Esche». Arī Endzelins DI III 2, 184 saka: «wohl finnisch». Arī par vārdu *Venta*²⁸ izteikti atšķirīgi uzskati. J. Endzelins DI II 358, 461, III 2, 173 domā, ka rada ar ssl. *veštijb* < **ventj* — «lielāks». Tā arī M. Fasmeram ЭСР I 378 s.v. *Вячеслав* un, domājams, ka tā pareizi. Turpretim Bilenšteins Grenzen 264 to saista ar lib. *vent* «strecken, dehnen, spannen», kas pēc Kiparska atziņas 250 sk. fonētiski neesot iespējams, bet, ja sākotnējā forma būtu bijusi *Wenda*, varētu to sastatīt ar lib. *vāndā* «wickeln, winden, weifen», ig. *väänama, väändmä*, somu *vääntää* «wenden, biegen, drehen» [bet tie šķiet aizguvumi no ģermāņu valodām].

Arī mūsdienu toponīmijā ir līdzīgi gadījumi. Tā vietvārdu *Kandava* sakne varētu saistīt ar lib. *kand* «Baumstamm» Ket. 104b, bet, tā kā izskaņa *-ava* ir baltiska, arī sakne *kand-* var būt baltiska. J. Endzelins DI III 2,255 to salīdzina ar Lietuvas vietvārdu *Kandžiai* un senprūšu *Candeyn*. Vispār, ja kāds vietvārds atrodams vai nu lietuviešu, vai spr. valodā, Endzelins to uzskatījis par vienu no

²⁷ Tie gan var būt aizguvums no ģermāņiem ME II 547 (varbūt ar baltu starpniecību).

²⁸ Pēc Kip. 250 datiem ap 1100. g. rīnu rakstos *Uindau*, 1229. g. *Winda* U 103 (135), v. *Windau*.

baltiskas cilmes pazīmēm. Arī toponīmu *Tukums* Endzelīns DI III 1,506 vietas kalnainuma dēļ atzīst par baltisku no vārda *tūkt*, kaut arī skaņās atbilstu ig. *tukkuma* «snaust, snauduļot» Ilv. 448 vai *tukk*, *tuka* «cekuls, čuprs», *tukk*, *tuki* «apdegusi pagale» ibid. 447sk. + *maa* «zeme». Libieši pašu Tukuma pilsētu sauc: *Tukka-mō*, *kas* < lib. *tutka* «Ende» + *mō* Ket. 438, 442a.

Ar lietuviešu valodu varam atklāt īsto cilmi un semantiku vienam otram mūsu vietvārdam, kas izklausās gan tīri latviski, bet vietvārdam it kā nepiemēroti, piem., upīšu nosaukumos: *Ilga* Praulienā Lvv. I 358 s.v. *ildzis*²⁹ — sal. liet. *ilgas* l. «garš» Llv. 216, ne la. *ilgs*, *ilgas*; *Skārdups* Aknīstē Pl. II 276 — sal. liet. *skardus* «skaļš; stāvs, kraujš» Llv. 624, ne la. *skārds*; *Trumpvalks* Ugālē, Zlūkās — Ziemeļkurzemē E II 161, kā liekas, < liet. *trumpas* «īss», ne no la. *trumpa* «spēļu kārts» u.c.

Nobeigumā jāsecina, ka valodu kontaktu pamatā arī toponīmijā ir etniskie sakari attiecīgajās teritorijās, kā arī ekonomiskie un sabiedriski politiskie apstākļi.

L. Balode

DAŽU HIPOTĒTISKU ETNONĪMU IZPLATĪBA LATVIJAS PSR TERITORIJĀ

(*zemgaļi, sudavi, sembi*)

Strādājot ar Latvijas PSR vietvārdu materiālu, kā toponīmiskās leksēmas tika reģistrēti arī dažādi etnonīmi. Tā kā dati par šādu hipotētisku etnonīmu izplatību var noderēt gan vēsturniekiem, gan etnogrāfiem, gan valodniekiem, tad šajā rakstā tiks skarti daži no tiem; konkrēti — varbūtēja etnonīma *zemgaļi* izplatība toponīmos, kā arī senprūšu cilšu nosaukumi — *sudavi*, *sembi*, kas sastopami LPSR vietvārdos.

1.0.0. *zemgaļi, zemgalieši; zaimji, zaimji*.

1.1.0. Leksēmas *zemgaļi, zemgalieši* Latvijas PSR teritorijā ir diezgan plaši pazīstamas. Šo leksēmu toponīmiskā nozīme var būt dažāda: pirmkārt, var norādīt uz zemu reljefu (vairumā gadījumā); otrkārt — sekundārs atvasinājums no uzvārda *Zemgalis*; treškārt — toponīma etimoloģija saistāma ar etnonīmu.

Taču, kā zināms, sakarā ar pašu etnonīmu ir daudzas neskaidrības un debātes: Nestora (1056—1116) krievu hronikās šīs tautības

²⁹ Tur minēti arī vairāki ezeri, kam saknē *ilgi-*, kā *Ildzis* Ciecērē (Kurzeme), *Krāslavā*, *Skaistā* (Latgale), *Ildziņš* Lazdonā (Vidzeme), *Ildžu ezers* Sēlpilī (Selija) u.c.

vārdu raksta *Зимгола*, citos avotos ir sastopams *Semigalli* (Indriķa hronikā), *Semegallen* (D. Alnpeke Reimchr) vai arī seno skandināvu *Seimgala* (gen. pl)¹. P. Šmits lieto nosaukumu *zemgalieši*² (t.i., zemā gala iedzīvotāji). K. Būga pierāda, ka skandināvu *ei* un krievu *i* liecina, ka šis tautas nosaukums būtu saistāms ar vārdu la. *ziema*, liet. *žiema*, pr. *zeimo*, kr. *зима*. Tātad — la. *Ziemigala*, liet. *Žiemigala* un kuršu *Zeimigala* — zeme, kas ir uz ziemeļiem no lietuvjiem. No latviešu formas būs radusies krievu *Зимгола*, no kuršu-skandināvu forma *Seimgala*³. Šai K. Būgas versijai daļēji piekrīt arī J. Endzelins: «Esmu vienis prātis ar K. Būgu (...), ka zemgaļu senais vārds īsti ir *ziemgaļi*»⁴ (t.i., ziemeļu gala ļaudis). Pie analogiska secinājuma apcerējumā par baltu etnonīmiem nonāk arī A. Vanags⁵.

Blakus *Ziemgales* vārdam vēlāk rodas *Zemgales* (t.i., zemā gala) vārds. 1413. g. franču bruņinieks Žilbērs de Lanua (Gillebert de Lanoy) savā ceļojuma aprakstā jau ziemgaļus sauc «*Zamegaeltz*»⁶. Arī Stendera vārdnicā blakus *augšgaliešiem* (*Oberländer*) ir minēti *zemgalieši* (*Niederländer*) un *Zemgale* (*Niederland*)⁷.

Kā sevi saukuši paši šīs etniskās grupas pārstāvji, nav zināms.⁸

1.2.0. Latvijas PSR teritorijā leksēmas *zemgaļi*, *zemgalieši* sastopamas gan vecsaimniecību, gan jaunsaimniecību (t.i., māju, kas celtas pēc 1920. g. zemes reformas) nosaukumos.

1.2.1. Sevišķu interesi izraisa pētījumi par *zemgaļu*, *zemgaliešu* kā **vecsaimniecību** nosaukumu izplatību.

Šādu vecsaimniecību nosaukumu mūsu republikas teritorijā ir reģistrēts 16.

Nozīmīgi, ka pašā Zemgalē var atrast tikai nedaudzus māju vārdus *zemgaļi* — Dobeles un daļēji Tukuma raj. (bij. Auru, Lestenes un Džūkstes pagastos) (skat. karti). Šo faktu varētu skaidrot ar to, ka pēc krustnešu — zemgaļu kaujām XIII gs. Dobeles apvidus kļuva mazapdzīvots. Uz auglīgo Zemgali pārcēlās iedzīvotāji no citām Latvijas teritorijām — gan sēļi, gan tā saucamie letgaļi — un palikušo vietējo iedzīvotāju mājas nosauca *zemgaļu* vārdā. Arī agrākie iedzīvotāji, palikuši Zemgalē, pēc minētajām varonīgajām kaujām savas

¹ Būga K. Kalba ir senove. Kaunas, 1922, 1 dalis, p. 84.

² Šmits P. Par zemgaliešu un sēļu tautību. — FBR, 1. sēj., 48. lpp.

³ Būga K. Kalba ir senove. Kaunas, 1922, 1 dalis, p. 84.

⁴ Endzelins J. Piezīmes par zemgaļu vārdu un dialektu. — Darbu izlase. R., 1979, 3. sēj., 1. daļa, 419. lpp.

⁵ Vanags A. Baltu etnonīmai. — Mokslas ir gyvenimas, 1979, Nr. 5, p. 17.

⁶ Endzelins J. Turpat, 420. lpp.

⁷ Stender G. F. Lettisches Lexikon... Mitau, 1789, S. 67.

⁸ Vanags A. Baltu etnonīmai. — Mokslas ir gyvenimas, 1979, Nr. 5, p. 17.

saimniecības varēja nosaukt šajā etnonīmā — par zīmi tam, ka viņi paši ir zemgaļi.

Vēsturnieki norāda, ka vāciešu krustnešu izstumtie zemgaļi aizceļojuši uz Kurzemi un Vidzemi⁹.

Par to, ka Kurzemē ir dzīvojuši zemgaļi, liecina arī Žilbēra de Lanua pieraksti: ceļodams no Liepājas caur Grobiņu, Kuldīgu un Kandavu uz Rīgu, ceļā viņš sastapis arī zemgaļus¹⁰.

Vietvārdu materiāls apstiprina to, ka Kurzemes dienvidrietumu daļā — Liepājas un Aizputes raj. ir sastopamas zemgaļu pēdas. Bij. Apriķu, Cīravas, Durbes un Dunikas pag. ir vecsaimniecību vārdi *zemgaļi*. Bez tam ir vispāratzīts, ka Kurzemes dienviddaļā var konstatēt zemgaļu dialekta iezīmes.¹¹

Arī Kurzemes ziemeļos — Talsu un Ventspils raj. (bij. Ārlavas, Lubezeres un Popes pag.) var atrast zemgaļu vārdu toponīmos (skat. karti). Popē ir ne tikai mājas vārds *zemgaļi*, bet arī «*zemgalnieku ciems* E II 151.

Jau minētais ceļotājs de Lanua sakās sastapis zemgaļus arī Vidzemē. Vai viņi tur dzīvojuši jau pirms XIII gs., vai nokļuvuši tur tikai pēc vācu okupācijas, nav zināms.¹² Arī J. Endzelīns ir izteicis vārbūtību, ka kolonisti no Zemgales būtu meklējami arī Vidzemē.¹³

Taču šo faktu, ka zemgaļu izcelotāji būtu apmetušies Vidzemes teritorijā, analizējamais vietvārdu materiāls neapstiprina. Visā Vidzemē nav reģistrēts neviens vecsaimniecību nosaukums *zemgaļi* vai *zemgalieši*. Jau K. Būga atzīmēja, ka Vidzemes vietvārdos neesot zemgaļu vārda.¹⁴

Vecsaimniecību nosaukumi *zemgaļi* norāda vēl vienu Latvijas PSR apvidu — Daugavpils un Jekabpils raj. (bij. Asares, Bebreņes, Dvītes, Sventes(?) un Laucesas pag.) (skat. karti), kur varēja būt apmetušies zemgaļi.

No izanalizētā toponīmiskā materiāla var konstatēt, ka *zemgaļu* kā vecsaimniecību vārds minētajos novados apvienojas kompakti, t.i., sastopams vairākos kaimiņu pagastos; veidojas zināmi nelieli areāli (skat. karti). Tas apliecina, ka šādam teritoriālam izvietojumam var būt arī vēsturisks pamatojums.

⁹ Ancītis K., Jansons A. Vidzemes etniskās vēstures jautājumi. — Arheoloģija un etnogrāfija, 1963, Nr. 5, 51. lpp.

¹⁰ Endzelīns J. Piezīmes par zemgaļu vārdu un dialektu. — Darbu izlase. R., 1979, 3. sēj., 1. daļa, 420. lpp.

¹¹ Endzelīns J. Turpat, 420. lpp.

¹² Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. R., 1964, 25. lpp.

¹³ Endzelīns J. Piezīmes par zemgaļu vārdu un dialektu. — Darbu izlase. R., 1979, 3. sēj., 1. daļa, 421. lpp.

¹⁴ Būga K. Latviešu vietu vārdi. — Tauta ir žodis. Kaunas, 1923, I dalis, p. 387.

1.2.2. Pētot leksēmu *zemgaļi*, *zemgalieši* kā jaunsaimniecību nosaukumu izplatību Latvijas PSR teritorijā, var secināt, ka to skaits ir samērā liels (137 objekti) un tās ir izvietotas pa visu republiku. Visvairāk jaunsaimniecību ar šādu nosaukumu ir Zemgales vidienē (Jelgavas raj.). Nemaz *zemgaļu* leksēma jaunsaimniecību vārdos nav sastopama Kurzemes vidienē (Saldus novadā), Vidzemes vidusdaļā un Latgales dienvidaustrumos (skat. karti).

Ir teritorijas, kur reģistrētas gan vecsaimniecības, gan jaunsaimniecības ar vārdu *zemgaļi*. Piem., bij. Asares, Laucesas, Auru un Lestenes pag. Iespējams, šādu parādību varētu skaidrot kā tradīciju.

Arī pārējo jaunsaimniecību nosaukumu *zemgaļi* rašanās var būt saistāma ar tradīciju, ar zemgaļu varonības piemiņu. Bez tam arī vēlākā laikmeta izcelotāju no Zemgales jaunsaimniecības varēja būt nosauktas šajā etnonīmā. Bet ticamāk, ka šādu vārdu māja iegūst zemas vietas dēļ salīdzinājumā ar pārējo reljefu. Vēl pastāv iespēja, ka saimniecības šajā vārdā iedēvē uz analogijas pamata ar kaimiņpagastu, jo gan jaunsaimniecības, gan vecsaimniecības *zemgaļi*, *zemgalieši* pārsvarā ir sastopamas daudzos pagastos blakus.

1.3.0. Kā atzīst J. Endzelīns, «vecos laikos *zemgaļu* vārds kā cilts nosaukums laikam nav bijis (mazākais, vispāri) pazīstams»¹⁵. *Zemgaļu* vietā sastopam viņu veco nosaukumu *zeīmji* vai arī *zaīmji*.¹⁶

1.3.1. Leksēma *zeīmji* kā toponīms ir reģistrēta tikai Kurzemē, Liepājas raj. (*zeīmji*, z E II 46 bij. Tāšu pag., *zeīmi*, + mz 1964 g. bij. Ziemupes pag.). Arī *zemgaļu* vārds vecsaimniecību nosaukumos parādās tieši šajā apvidū (skat. 1.2.1.).

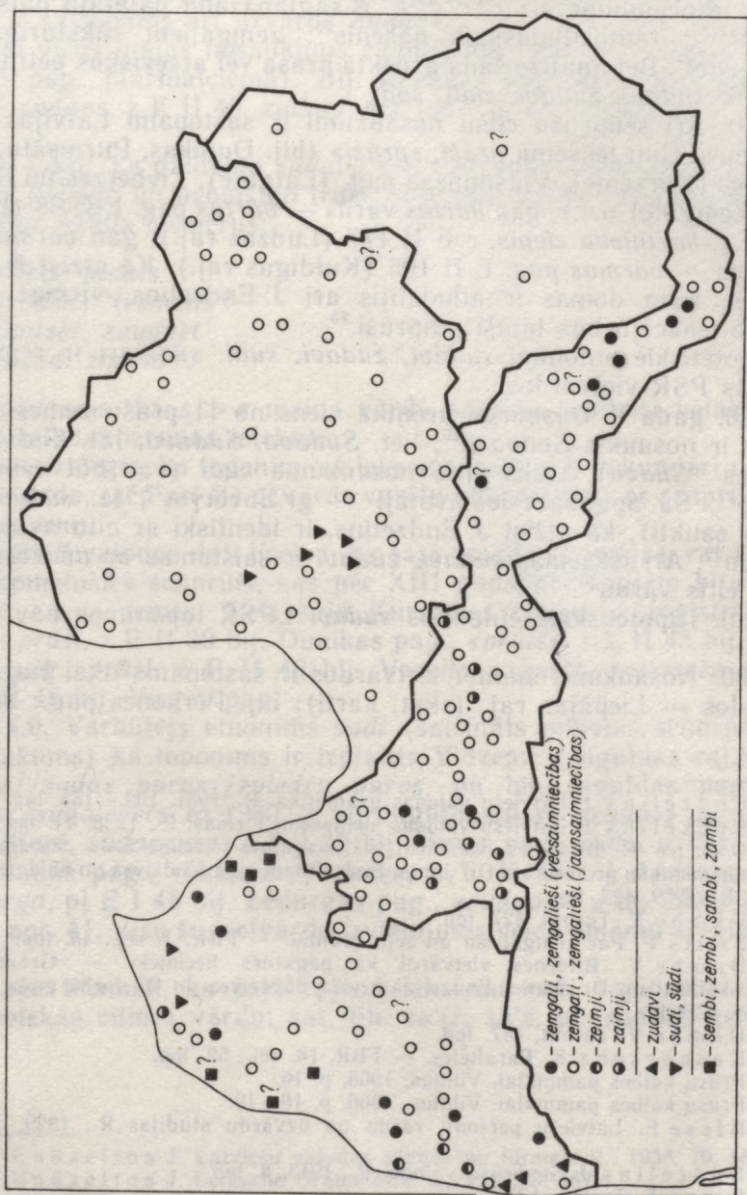
1.3.2. *Zaimju* vārds toponīmos ir sastopams pašā Zemgalē. Ir konstatēti divi vecsaimniecību nosaukumi: viens Dobeles raj. (*zaimji*, z E II 131 bij. Bikstu pag.) un Jelgavas raj. (*zaimji*, z E II 77 bij. Salgales pag.). Leksēma *zaimieši* vietvārdos ir reģistrēta tikai Dobeles raj. (bij. Bēnes pag. un Vecauces pag.). Bez tam ir konstatēti *zaimu kapi*, kapu kalniņš UV 421 bij. Naudītes pag. (Dobeles raj.), *zaimu kapi*, kp UV 243 bij. Iecavas pag. un *zaimu kapi*, ka 1961. g. bij. Vecumnieku pag. (abi objekti Bauskas raj.). Šajā apvidū ir sastopami arī uzvārdi ar šo pašu sakni: «*Seyme* (Svir-laukā) Arb. sen. 168, kas varētu būt arī *zaim(is)*, *Saimis* An³ 1561^{101b}, *Zaymis* An³ 1573^{102b}, *Sayms* An³ 1611^{108a} (...)»¹⁷.

Leksēmas *zaimji* toponīmiskā nozīme varētu būt kā etnonīms, tā arī apelativs 'neticīgi'.

¹⁵ Endzelīns J. Piezīmes par «Latvijas vietu vārdiem». — Darbu izlase. R., 1979, 3. sejm., 1. daļa, 432. lpp.

¹⁶ Endzelīns J. Turpat, 432. lpp.

¹⁷ Blese E. Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. R., 1929, 1. daļa, 131. lpp.

1.4.0. Kā pierādījums zemgaļu apdzīvotajām vietām, protams, var būt arī zemgaļu dialekta īpatnības: anaptikse, t.i., īsas vokāliskas skaņas iespraudums aiz *r*^{18,19,20}, *k*, *g* saglabāšana palatālu patskaņu priekšā^{21,22}; tautosillabiskais nāsenis²³; zemgaļiem raksturīgā izskaņa *-ene*²⁴. Bet analīze šādā aspektā prasa vēl atsevišķus pētījumus.

2.0.0. *sudavi, zudavi, sudi, sūdi*.

2.1.0. Arī senprūšu cilšu nosaukumi ir sastopami Latvijas PSR toponīmos. Gan leksēma *prūši*, «*prūsi*» (bij. Dunikas, Purmsātu, Vecpils pag. (Kurzemē), Vidsmuižas pag. (Latgalē), Livbērzes un Svētes pag. (Zemgalē) u.c.), gan *bārtas* vārds — *bārtas* pag. E II 38 (Liepājas raj.), *bartnieku ciems*, c E II 177 (Ludzas raj.), gan *vārmās* nosaukums — *vārmās* pag. E II 105 (Kuldīgas raj.). Kā atzīst K. Kasparsons, kura domas ir atbalstījis arī J. Endzelīns, vismaz viena daļa šo ienācēju būs bijuši senprūši.²⁵

Hipotētiskie etnonīmi *sudavi, zudavi, sudi, sūdi* arī ir reģistrēti Latvijas PSR vietvārdos.

1326. gada P. Dusburga hronikā viens no 11 prūšu zemes apgabaliem ir nosaukts *Sudowia*²⁶; liet. *Sūdava, Sūduva*; lat. *Zudua* (iespējams **Sūdva*), isāks cilts nosaukums *sudi* (var būt cēlies no **sūdv*)²⁷. Šā apgabala iedzīvotāji — gr. Σοῦδιῶτες²⁸, la. *sūdini* (arī «*sūdi*» saukti), kā atzīst J. Endzelīns, ir identiski ar citu avotu jātvingiem²⁹. Arī leksēmas *sudavi, zudavi* ir saistāmas ar minētās senprūšu cilts vārdu³⁰.

2.2.0. Hipotētiskais etnonīms *sudavi* LPSR toponīmos nav reģistrēts.

2.3.0. Nosaukums *zudavi* vietvārdos ir sastopams tikai Kurzemes dienvidos — Liepājas raj. (skat. karti): bij. Pērkones pag.: *zudava*

¹⁸ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 152.—153. lpp.

¹⁹ Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un formas. R., 1938, 44. lpp.

²⁰ Dambē V. Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. — Gram.: Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. R., 1959, 422. lpp.

²¹ Dambē V. Turpat, 427. lpp.

²² Smits P. Par zemgaļiešu un seļu tautību. — FBR, I. sēj., 48. lpp.

²³ Dambē V. Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. — Gram.: Veltījums akadēmiķim Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. R., 1959, 438. lpp.

²⁴ Dambē V. Turpat, 447. lpp.

²⁵ Kasparsons K. Paralleles. — FBR, 18. sēj., 52. lpp.

²⁶ Prūšu kalbos paminklāi. Vilnius, 1966, p. 16.

²⁷ Prūšu kalbos paminklāi. Vilnius, 1966, p. 18—19.

²⁸ Blesē E. Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas R., 1929, I. daļa, 131. lpp.

²⁹ Endzelīns J. Senprūšu valoda. R., 1943, 8. lpp.

³⁰ Blesē E. Turpat, 131. lpp.

namelis, mz U IV 90, *zudavi*, z 1965. g., *zudavu buks*, z U IV 90, *puōra zudavi*, z E II 42, *zudavu uōrbēni*, z E II 42. Šajā pagastā ir konstatēts bij. zvejas vietas nosaukums *zudavlejas* 1972. g. Šai apvidū ir sastopams arī uzvārds *Zudavs*.

Vēl viens mājas nosaukums *zudavi*, mz 1963. g. ir reģistrēts bij. Nicas pag. (Jūrmalciemā). Bij. Rucavas pag. arī sastopami māju vārdi *zudavs*, z E II 45, *zudavi*, mz 1967. g. un «*zudavine*», ga U IV 100.

To faktu, ka gaidāmu *sudavu* vietā parādās *zudavi*, varētu skaidrot ar balsīgo un nebalsīgo troksneņu miju vārda sākumā. J. Endzelīns min šādus piemērus:

blakts: plakts
*desmens: tescmens*³¹
sāudzēt: zaudzēt
*sipsna: zipsna*³².

Iespējams, ka *s > z* maiņa vārda sākumā notikusi vēlākā laikā vācu valodas izrunas ietekmē.

Nav izslēgts, ka toponīmi ar leksēmu *zudavs* ir sekundāri radušies no uzvārda, taču arī šis uzvārds varētu būt saistāms ar senprūšu cilts nosaukumu.

Arī citi valodas dati liecina, ka šajā apvidū (Liepājas raj.) varēja būt apmetušies senprūši, kas pēc XIII gadsimta kaujām bija spiesti atstāt savas zemes. Tieši šajā Kurzemes rajonā ir reģistrēti vietvārdi *prūši*, z E II 39 bij. Dunikas pag., «*prūsi*», z E II 43 bij. Purmsātu pag., *prūši*, z E II 46 bij. Vecpils pagastā, «*aizmeža-prūsis*», z E II 48 bij. Virgas pag.

2.4.0. Varbūtejs etnonīms *sudi* (saīsināts minētās senprūšu cilts nosaukums) kā toponīms ir izplatīts Vidzemē (Siguldas raj.): *suda purvs*//*sudas purvs*//*zviedru purvs*, pu bij. Siguldas pag., *suta ezers*//*sudā ezers*, ez 1960. g. bij. Siguldas pag., «*sudas*» *purvs*, pu E I 52 Morē, *sudaspurvs* z E I 52 bij. Mores pag., *suda*, u 1937. g. bij. Sidgundas pag., «*sudupe*»//«*sude*», u E II 48 bij. Lēdurgas pag., *sudurga*, pl E I 48 bij. Lēdurgas pag., «*sudupe*», u bij. Mālpils pag., Pag. apr. 41. Visu šo vietvārdu izvietojums veido zināmu areālu (skat. karti).

Taču ticamāk, ka šajā rajonā leksēmu *sudi* vajadzētu skaidrot kā libiskas cilmes vārdu: sal. lib. *su'iz*, *su'ž*, pl. *sudùD*, gen. sing.

³¹ Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un formas. R., 1938, 70. lpp.

³² Endzelīns J. Lettische Grammatik. R., 1922, S. 182.

su'D'wolf (vilks)³³ (tāpat domā arī E. Blese)³⁴ vai lib. *su'D* in druckloser stellung (bezspiediena stāvoklis)³⁵ (mazāk ticams).

Piecpadsmītajā gadsimtā ir reģistrēts arī uzvārds *Margrete Zude* An³ 1461. g.^{55a}. Vai tajā slēpjas aizrādījums uz seno prūšu cilti, nav zināms³⁶.

2.5.0. Lēksēma *sūdi* kā etnonīms ir lietojama tikai Kurzemes ziemeļdaļā (skat. karti): bij. Dundagas pag. (*sūde*, + mu E II 147) un bij. Popes pag. (su:d-bākis//sudbaķplavs pl U IV 277, «*sūdu vade*», me E II 151).

Saknes *u > ū* maiņu varētu skaidrot ar libisko izlokšņu īpatnībām: ar kāpjoši krītošu vai krītošu intonāciju te izrunā tos garumus, kas radušies balsīgu līdzskaņu priekšā, aiz tiem zūdot kādam patskaņim resp. divskaņim.³⁷ *sudi > sudi > su:d > sūd* — apmēram tāds varētu būt *u > ū* pārveidošanās ceļš.

Taču pastāv iespēja, ka arī šajā Kurzemes ziemeļdaļas areālā lēksēma *sūdi* ir libisms (skat. 2.4.0.).

3.0.0. *sambi, zambi; sembi, zembi*.

3.1.0. Arī šis senprūšu cilts nosaukums figurē Latvijas toponīmos.

Prūšu apgabala lat. *Sambia, Zambia, Samia*, vāc.-lat. *Samlandia, Samlandia, Semland* nosaukumam cilme nav īsti skaidra.³⁸ K. Būga to saista ar vairs nelietojamu vietniekvārdu **semba* 'savs': sl. *sebrǫ* 'draugs' un lieto formu *Semba*.³⁹ Analogiska hipotēze ir E. Frenkelim⁴⁰. Arī J. Endzelīns ir pieņēmis šī apgabala latvisko nosaukumu *Seмба* un sastata paralēles ar *Seмбас* vārdu Latvijas toponīmikā⁴¹.

3.2.0. Kuldīgas raj. (bij. Ēdoles pag.) ir reģistrēta *semба*, mu E II 148, *seмбас ezers* p un *seмbenieki*, z E II 148. «Zembas ezers», ez Rkr XXII 82 literārajos avotos parādās arī bijušajā Užavas pag. (Ventspils raj.), bet par to drošu ziņu nav.

3.3.0. Lēksēma *zambe* vietvārdos ir konstatēta Ventspils raj. (bij. Sarkanmuižas pag.): "zambe", + mu E II 152.

Kurzemes ziemeļaustrumos (Talsu raj.) *zambas, zambes* vārdi

³³ Kettunen L. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki, 1938, S. 385b.

³⁴ Blese E. Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. R., 1929, 261. lpp.

³⁵ Kettunen L. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, S. 384a.

³⁶ Blese E. Turpat, 131. lpp.

³⁷ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. R., 1964, 157. lpp.

³⁸ Prūšu kalbos paminklai. Vilnius, 1966, p. 17.

³⁹ Būga K. Kalba ir senove, Kaunas, 1922, 1 dalis, p. 281.

⁴⁰ Fraenkel L. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg-Göttingen, 1962, S. 774.

⁴¹ Endzelīns J. Senprūšu valoda. R., 1943, 8. lpp.

toponimos ir sastopami 3 bij. pagastos: «*sambe*», z U IV 212 Lau-
cienē, *veczāmbji*, + mz 1962. g., *zāmbji*, + js 1962. g. Upesgrīvā
un *zāmbas*, z E II 123 Vandzenē. Uzvārdi ar šo sakni nav reģistrēti.

Sajos vietvārdos s > z maiņu vārda sākumā varētu skaidrot ana-
loģiski kā *sudavi* > *zudavi* (skat. 2.3.0.). Bez tam nav noskaidrots,
vai prūši vārda sākumā izrunāja *s vai *z⁴².

3.4.0. Toponīmisko leksēmu *sambi*, *zambi*; *sembi*, *zembi* cilme va-
rētu būt skaidrojama gan kā minētais etnomīms, gan arī kā somug-
risms: sal. ig. *samb*, *samma* 'store'⁴³ vai *sammās*, *samba* 'stabs'⁴⁴.

4.0.0. Nozīmīgi, ka toponīmi *sudavi*, *zudavi*, *sudi*, *sūdi*, kā arī
sambi, *zambi*, *sembi*, *zembi* sastopami Kurzemē gar jūras piekrasti
(skat. karti) (izņemot *sudu* areālu Siguldas raj., kur droši vien šī
leksēma ir libisms). Kaut arī šie toponīmi ir tikai hipotētiski etno-
nīmi, taču to izplatība Latvijas PSR teritorijā var interesēt daudzus
speciālistus.

Saīsinājumi

An¹, An², An³ — Alusnesēju brālības biedru saraksti (XIV—XVII gs).

Arb. sen. — Anschlag der aus dem Leibgeding (...) der Herzogin Anna von Kurland
zu erwartenden Einkünfte, 1566.

E I — Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. I daļa: Vidzemes vārdi. R., 1922.

E II — Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. II daļa: Kurzemes un Latgales vārdi. R.,
1925.

FBR — Filologu biedrības raksti. R., 1921—1940, 1.—20. sēj.

Pag. apr. — Salnais V. un Maldups A. Pagastu apraksti. R., 1935.

RKr — Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rakstu krājums. I—XXII. Rīga un
Jelgava, 1876. skk.

U IV — Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija.
IV sējums, Nr. 1: Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I daļa.
Kurzemes vārdi. R., 1936.

U V — Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija.
V sējums, Nr. 5: Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. II daļa.
Zemgales vārdi. R., 1939.

⁴² Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1966, p. 17—18.

⁴³ Abens K. Igaunu-latviešu vārdnīca. R., 1967, 376. lpp.

⁴⁴ Abens K. Turpat, 377. lpp.

PAPLAŠINĀTĀ SAKNE *bal-k-*
BALTU VALODU DOTUMOS

Sakni *bal-* ar nozīmi "balts" baltu valodu dotumos rodam ne tikai tirā veidā, kā, piem., liet. adj.-ā *bālas*, -ā "balts", bet arī paplašinātu ar dažādiem sufiksiem. Šai rakstā pievērsīsimies tikai baltu atvasinājumiem no paplaš. saknes *bal-k-*.

1. Lietuviešu valodā. Visnepārprotamāk ar suf. *-k-* paplašinātā sakne *bal-k-* šodien atklājas lietuviešu verbā *bāl-k-ti* "kļūt arvienu baltākam, balot(ies)". Vārdnīcā «Lietuvių kalbos žodynas» (LKŽ) I 598 tam ir dota *-sta-* celma tagadnes forma *bālksta* un pagātnes forma *bālko* un tas minēts tikai no viena avota: Nidermaņa vārdnīcas. — Turpat LKŽ I 598 atrodam arī darinājuma ziņā ne gluži skaidro verbu *bālksti*, *bālksta*. — Domu, ka te no *-sta-* celma tagadnes *bal-k-sta* vēlāk s būs ieviesies arī inifinitīvā **bal-k-ti*, balsta tas apstāklis, ka verbs *bālksti* LKŽ minēts no Lišķavas (*Bālksta rugiai, greit bus rugiapiūtė.*) un Leipaliņģa, kā arī no Vilkavišķa rajona Bartninkiem, t.i., no vietām, kas atrodas pašos Lietuvas dienvidos, Nemunas kreisajā pusē, kur raksturīgi arī vietvārdi un uzvārdi no *bal-k-* (skat. tālāk).

Kā liet. verbam *pīl-k-ti* "kļūt pelēkam" ir blakus pamatvārds adj. *pīl-k-as* "pelēks" (no kā arī subst. *pīl-k-is*, -ē "pelēks dzīvnieks, zvērs, putns") un la. verbam *saŕ-k-t* ir blakus adj. *sar-k-s* "sārts" (no kā subst. *saŕķis*, -e jeb Austrumlatvijā — *saŕcis*, -e), tā arī blakus liet. verbam *bāl-k-ti* "balot" var konstruēt adj. **bal-k-as* "balts", kura pēdas ir atrodamas visās baltu valodās. Bez tam LKŽ I 597 — vienā ligzdā ar par ģermānismu turēto (it kā no vācu *Balken*) *bālkis* 1. "sija, storas raštas [resns baļķis]" (Rietumlietuvā: Ilāķos, Papilē, Krinčinā, Raseiņos, Skirsnemunē, Kvēdarnā un Gargždos; otrpus Nemuna: Vilkavišķa raj. Geistaros un Pilvišķos) un 2. "tokia arklo dalis" (Dienvidlietuvā: Leipaliņģī) — ir ievietots *bālkis* "siauras lauko rēzis" ["šaura lauka strēmele"]. Šis *bālkis* 3. ir minēts no Šeduvā (Radvilišķa raj.): "*Siaurā lauko šniūrā vadindavome* ["(arvienu) saucām"] *bālkiu*". Tādai lauka strēmelei nav nekādas līdzības ar Lietuvas rietumu daļā (no ziemeļiem līdz pat dienvidiem) šur tur pazīstamo *bālkis* "storas raštas", bet šaurajā lauciņā gan, kļūdamā arvienu bālganāka, gatavojas iesētā labība (sal. *bālksta rugiai!*), un līdz ar to viss lauciņš arvienu vairāk balo (*bālksta*). Tātad subst. *bālkis* "siauras lauko rēzis" nozīmes ziņā ("tas, kas kļūst arvienu bālganāks", liet. "tas, kuris b a l k s t a") ciešāk pat saistās ar liet. verbu *bālkti* "balot (kļūt arvienu bālganākam)" nekā ar adj. **balkas* "balts

(bālgans)“. — Pamazām zaudēt savu sākotnējo zaļumu, balot, tā ir katra graudzāļu dzimtas auga raksturīga īpašība, tāpēc ir saprotams, ka lietuviešu valodā sakne *bal-k-* atrodama arī kādas graudzāles nosaukumā: *balkuotė* "kiškio ašarėlė"¹ LKŽ I 598 (no botānikas vārdnīcas).

Beidzot jāpiemin kāds no saknes *bal-(k)-* ar piedēkli atvasināts lietuviešu adjektīvs. — LKŽ atrodam ne tikai adj-a formu *bāl-svas* "bālgans", bet arī ar *-k-*: *bal-k-svas* un *bāl-k-švas*. Ja *k* te nav vēlāks iespraudums sekojoša *s* priekšā, tad liet. adj. *bal-k-svas* ir atvasinājums ar piedēkli *-sva-* no paplaš. saknes *bal-k-*. Par tādu atvasinājumu to ir turējis Pr. Skardžus (Skardžius). Savas grāmatas "Lietuvių kalbos žodžių daryba" (Vilnius, 1943) 377. lpp. viņš adj-u *bālkšvas* < **bal-k-švas* sastatījis ar Sirvida vārdnīcas tg. 1. ps. *bal-k-stu* "baļu" ("bāļu") no verba *balkti*² (skat. arī vārdu reģistru minētās grāmatas beigās 638. lpp.), kamēr citiem tai pašā rindkopā nosauktajiem adjektīviskajiem darinājumiem ar *-sva-* kā pamatvārdi blakus ir doti attiecīgie adjektīvi. No tiem īpaši jāpiemin adj. *pīlkšvas* [< **pīl-k-svas*] "pelēcīgs" blakus adj-am *pīl-k-as* "pelēks". Tad nav neiespējams, ka tāpat arī Austrumlietuvās adj. *bal-k-svas* (Anīkšu raj. Debeiķos un Rōķišķa raj. Jūžintos) jeb *bal-k-švas* (Pānevēžā, Kupišķi, Svēdasos, Anīkšos) kādreiz darināts blakus tagad jau zudušam adj. **bal-k-as* "balts (bālgans)".

Arī īpašvārdu no paplaš. saknes *bal-k-* lietuviešu valodā nav daudz. Tā adj. **balkas* "balts (bālgans)" ir pamatā ciemu vārdiem *balka-sodis*, *balkūnai* (3 ×) un *bālkaičiai* Adm.-ter. susk. II³ 25, tāpat uzvārdam *balkus* Mlte.⁴ I 155. Bez tam vārdnīcā «Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas» (Vilnius, 1963) minēts upes vārds *bālkis*. A. Vanags (Vanagas) šo vienīgo hidronīmu, kas sākas ar *balk-*, savas grāmatas «Lietuvos TSR hidronimų daryba» (Vilnius, 1970) 64. lpp. sastatījis ar verbu *bālkti* un ievietojis starp galotnes *-is* atvasinājumiem no vārdiem, gan tā kā šaubīdamies. Taču gan vārdam *bāl-k-ti*, gan hidronīmam *bāl-k-is* pamatā ir adj. **bal-k-as*. Atceroties jau apskatīto sugas vārdu *bālkis*, kas nozīmē arvienu bālganāku topošu vai bālganu labības lauciņu, liekas, ka arī īpašvārds *bālkis* apzīmē upi, kurai raksturīgs bālganums. Tādu nokrāsu upei varētu

¹ *kiškio ašarėlės* "varpinių šeimos augalas" (Briza media) LKŽ V 887; sal. arī: *balta* [ar sakni *bal-t-!*] "varpinių šeimos augalas; vilnūnė" (Holcus). (Retinājumi piemēros un citātos te un citur ir mani. — M. Br.)

² LKŽ I 598 tā pati Sirvida vārdnīcas 5. izdevuma vieta atzīmēta pie verba *balksti*, *bālksta*.

³ = Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. Vilnius, 1976, 2 dalis.

⁴ = Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vilnius, 1966—1971, t. 1—3.

piešķirt kādi ūdenī šķīstoši ieži (sal. tālāk latviešu Austrumzemgales vietvārdus).

2. (Sen)prūšu valodā. No senprūšu valodas var atzīmēt 1922. gadā publicētās Ģeruļa (G. Gerullis) grāmatas "Die alt-preussischen Ortsnamen" (AO) 15. lappusē no Austrumprūsijas minēto XIV gadsimta vietvārdu salikteni *Balkom-brastum*, brasls Alnas upē. Salikteņa otrais komponents jau pašā sākumā bija pavisam skaidrs, un tas sastatīts ar liet. *brastā* "brasls". Turpretim pirmais komponents *Balkom-* toreiz, kad to vēl nebalstīja citu baltu valodu dotumi, Ģerulim licies nepaticams. Var vērot, ka apmēram līdz «Latvijas PSR vietvārdu» manuskripta tapšanai to tāpat par pavisam nedrošu atzinis Endzelins. Bet tagad arī krievu valodnieks Toporovs savas vārdnīcas «Русский язык» I sējumā (1975. g.) izsakās, ka prūšu *Balkom* — visdrīzāk būs atvasinājums no paplaš. saknes *bal-k-* ar noz. "balts". Tātad atkal ir jādomā par seno adj. **bal-k-as* (vai arī par tā substantivējumu). Droši upei pāri iet var tur, kur apakšā redzama balta (bālgana) smilts, grants vai oļi. Darinājuma ziņā tad, liekas, salikteni *Balkom-brastum*, kura pirmais komponents laikam ir dzsk. ģen. formā, varētu salīdzināt ar la. *bāltu*⁵-pļava⁵ Lubānā Lvv I (1) 81 (sub "bōltani²⁴").

Kā Ģeruļa, tā Toporova darbā *Balkom-brastum* ir vienīgais senpr. vārds, kas sākas ar *balk-*. Taču tas nenozīmē, ka piemēru skaits te nevarētu vēl palielināties, it īpaši vietvārdu un personvārdu novadā. Tā valodnieka E. Bleses nevalodnieciskajā «Pārskatā par studijām Prūsijas valsts arhīvā 1929. g. vasaras komandējuma laikā»⁶, kur apskatīti XVI gadsimta beigu Kurzemes dienvidriet. apgabala (Grobiņas jeb Liepājas, kā arī Piltenes novada)⁷ dokumenti, 41. lappusē minēts no Prūsijas hercogvalsts ieradies ierēdnis: "toreizējais [Grobiņas] apgabala kancelejas priekšnieks — *Ambtschreiber* — Kristaps *Balks* (*Christoff Balcke*)" (ap 1580. g.). Šo uzvārdu, ko varēja nest pārvācināts prūsis, var salīdzināt ar liet. uzv. *balkus*, kas Mlīte. I 155 minēts no Alītus rajona, kur kādreiz dzīvojuši prūšiem tuvu radniecīgie jātvingi.

3. Latviešu valodā. Sakne *bal-k-* meklējama arī cilmes un nozīmes ziņā pašos par sevi ne visai skaidrajos latviešu viet-

⁵ Ja tikai pareizais (literārais) lasījums nav: *baltup*-pļava, kādu varbūtību te pieļauj Endzelins. Bet sal. arī liet. auga nosaukumu *baltā* "varpiniņu šeimās augals; vilnūnē" (*Holcus*) LKŽ I 605.

⁶ Sk.: Atsevišķs novilkums 1929 no Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija. 1., 2., 17.—64. lpp.

⁷ No 1561. līdz 1609. gadam minētais Kurzemes hercogvalsts apgabals (kurā Piltenes novads bija iekļauts tikai ar 1585. g.) bija iekļāts Prūsijas hercogam, kas to šai laikā pilnīgi pārvaldīja.

vārdos, kas sākas ar *balk-* vai *baļķ-*. J. Endzelīna 1956. gadā iznākušajā «Latvijas PSR vietvārdu» I daļas 1. sējumā [Lvv I (1)] vispirms ir vesela ligzda, ko veido vietvārdi ar *balk-*: zemnieku mājas *balkas* Lugažos, *baļķas*² Baldonē un Iecavā, *balķs* Embūtē, *balķi* jeb *baļķi* Nigrandā, "balke" 1850. g. rev. listē Ciecērē; tad vēl *balķusila* ceļš Rucavā, *balķ-pļavas* Lažā, "balk-upe" Pērkonē un beidzot zemn. māju vārds *balķaiši* Briņķos [Nīkrācē], kam blakus iekavās dots fonētiski atbilstošais lietuviešu ciema vārds *balkaičiai*. Zīmīgi, ka, izņemot Lugažus Vidzemē pie Valkas un Baldoni un Iecavu Zemgalē starp Rīgu un Bausku, visas citas šai ligzdā minētās vietas atrodas dienvidos. Kurzemē. No dienvidos Kurzemes dots arī atsevišķā šķirklī ievietotais ganību nosaukums *balķūns* Bārtā, kam, gan ar jautājuma zīmi, nostatīts blakus liet. ciema vārds *balkūnai*.

Bet ligzdas *balkas* nobeigumā ļoti atturīgi, jautājuma veidā, Endzelīns vispirms visu ligzdu salīdzinājis ar K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcas (ME) *balķa* un *baļķis*.⁸ Kā jautājums izteikts arī otrs salīdzinājums: "Vai liet. *Balkasodži* kaimiņi, pr. vv Balkombrastum...?" — kas ir it kā pretstatīts pirmajam. Skaidri redzams, ka minēto salikteņu — viena lietuviešu un viena prūšu vietvārda — pirmajā komponentā nepavisam nav saskatīta nozīme "Balken".

Tātad Endzelīns ne visai ir ticējis tam, ka visiem ligzdā *balkas* ievietotajiem vietvārdiem būtu pamatā par slāvismu turētais *balķa* vai par ģermānismu turētais *baļķis*.⁹ Un patiešām, zemn. mājas jau senāk no *baļķiem* vien cēla, tāpēc nebija iemesla to vēl īpaši atzīmēt. Tad jādomā, ka te mūsu priekšā ir aizmirsta adj. **bal-k-s* substantīvējumi. Arī vietvārdus *balķ-pļavas* un "balk-upe" (kā cilmes, tā nozīmes ziņā) labāk saistīt ar šo jau zudušo adjektīvu, kā arī liet. sugas vārdu un upes vārdu *balkis*, bet latviešu māju vārdu *balķaiši* jau pats Endzelīns sastatījis ar lietuviešu ciema vārdu *balkaičiai*. Pāt vietvārds *balķu(u)-sils* Kurzemē (pie tam pēc VLI¹⁰ materiāliem sastopams ne tikai tās dienvidrietumos, bet atkārtojas vēl arī Rendā un Sarkanmuižā pie Ventspils) nenozīmē vis skuju koku mežu, kur iegūti *baļķi*, jo par *silu* jeb *sil(iņ)iem* te sauc viršus. Arī latviešu tautsdziesmās dzied par *balķiem sil(iņ)iem*.

Tālāk sekojošo ligzdu *baļķi* Endzelīns gluži vienkārši ir salidzi-

⁸ Sk. *balķa* "ein Querbalcken; [wohl aus r. *balka* dass.]" ME I 254 ("ein Balken überhaupt" EH I 200) un *baļķis* "der Balken" ME I 261.

⁹ Te gan jāpiebilst, ka ar noz. "der Balken" EH I 200 no Dunikas, Grobiņas un Ivandes un ME I 261 (sub *baļķis*) no Skrundas dota tieši forma *balķs*. Visas ME un EH minētās vietas atrodas Dienvidkurzemē, taču, kā rāda *balķs* ("Balken") Popē VLI (skat. 10. parindi), tas pazīstams arī Ziemeļkurzemē.

¹⁰ Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta nublicētie materiāli.

nājis ar visu iepriekš apskatīto ligzdu *balkas*. Arī šai ligzdā vietvārdu lielum lielā daļa ir minēta no Kurzemes. Tā vārdu *baļķi* nes rinda zemn. māju dienv. Kurzemē: Embūtē, Ezerē, Kursišos, Nigrandā un Purmsātos (kur arī vnsk. *baļķis*). Tiem, liekas, var pievienot arī Tukuma apkārtnes vietvārdus: zemn. māju vārdu *baļķiši* Cērkstē, [zvejnieka mājas vārdu "balkisch" Vecmokās 1811 g. rev. listē (VLI)] un meža vārdu *baļķa-pīzda* Smārdē. Bez tam vēl jāmin izloksnē dotais pļavas vārds *baļķīts* Vandzenē (ziem.-austr. Kurzemē) un mazliet nedrošais meža vārds "baļķines" Dunikā (dienv.-riet. Kurzemē).

Bet subst. *baļķis* kursiskajās izloksnēs, atskaitot gadījumus, kad to lieto ar noz. "Balken", varētu būt:

1) īpašvārds, t.i., iesauka, uzvārds vai vietvārds blakus sugas vārdam *balks* "Balken";

2) no sena adj. **bal-k-s* atvasināts subst. ar *-is* (tad to atvasinājuma ziņā var salīdzināt ar adj. *sar-k-s*, kas arī ir pazīstams tikai no Kurzemes, un subst. *sarķis*¹¹);

3) no verbālā adj. *bal-t-s* atvasināts subst. ar *-is*; tad forma *baļķis* būtu īsti kursiska, ar *ķ* (kas no citiem locījumiem ieviesies arī nominatīvā) < *t*, un to varētu salīdzināt ar liet. *baltis* "balts dzīvnieks".

Ši pēdējā iespēja atkrīt sakarā ar to, ka dažiem ligzdā *baļķi* ievietotajiem māju vārdiem ir sastopamas paralēlformas ar *-lk-* (*balks* Embūtē, *balki* Nigrandā), kurām var pievienot vēl citus ligzdā *balkas* jau minētos Kurzemes vietvārdus. Gandrīz atkrīt arī pirmā iespēja: tāpat kā ligzdā *balkas*, arī ligzdā *baļķi* kādam zemn. māju vārdam laikam tikai reti kad varētu būt pamatā *balks* vai *baļķis* ar noz. "Balken"¹². Līdz ar to jo ticamāka kļūst iespēja, ka, tāpat kā māju vārdam *balks*, *balki*, arī kurzemnieku māju vārdam *baļķis*, *baļķi*, vismaz gadījumu vairumā, pamatā ir jau zudušais adj. **balks* "balts" (īsti: "bālgans"). La. zemn. māju vārdu *baļķis* tad (arī nozīmes ziņā) var sastatīt ar liet. *bālkis* "siauras (balkstantis "balojošs") lauko rēzis" un liet. upes vārdu *bālkis*. Pļava *baļķīts* (=dem. *baļķītis*?) pamatos kursiskajā Vandzenē, vismaz sā-

¹¹ Latviešu valodā, arī tās kursiskajās izloksnēs, *k* palātāla patskaņa vai divskaņa priekšā, kā arī savienojumā ar *j* parasti pārvēršas par *c*, bet ja pat Vidzemē ir plaši izplatīta subst-a forma *saņķis*, kur *k* tikai stipri mikstināts, tad tas norāda uz runātāju ļoti izjusto šā vārda ciešo sakaru ar adj. *sarks* vai *saņkans*. Tāpat tas, droši vien, būs bijis ar blakus adjektīvam **balks* radušos subst. *baļķis*.

¹² Pavisam neiespējami kā vietvārdi ir vārdi ar noz. "Querbalken". To uzskatāmi parāda Valodas un literatūras institūta vietvārdu kartotēka, kur vienotajā latviešu valodā ar šādu noz. lietotais *sija* nav atrodams. Tas pats attiecas uz visā Kurzemē plaši pazīstamo subst. *dziēdrs* jeb *dziēds* "sija" ("Querbalken").

kumā, laikam tāpēc tā būs saukta, ka tur baltot baltoja no kādām graudzālēm (sal. arī liet. *balkuotē*) vai balti (bālgani) ziedošiem augiem. Neskaidrāks ir meža nosaukums "baļķines" Dunikā.

Kā sevišķi spilgtam adj-a **bal-k-s* bijuma apliecinātājam nevar paiet garām V. Kiparska grāmatā "Die Kurenfrage" (Helsinki, 1939) minētajam XV gadsimta robežpunkta nosaukumam *Balkracke*. Vieta ar tādu vārdu atradusies kaut kur starp Popi un Tārgali, tātad ziem.-riet. Kurzemē. Šis vietvārds tulkojams ar "baltais (bālganais) robežakmens", jo saliktenā otrajā komponentā autore saskatījusi Mīlenbaha vārdnīcas (ME III 473) subst. *raks* ar noz. "mērķis, robeža"¹³, kam papildinājumos (EH II 352) pievienota piezīme: "(aus "Kurl.")". Kiparska dotais robežpunkta nosaukums bez tam nozīmīgs ar to, ka pēc tā daudz maz var spriest, kad baltu adj. **bal-k-(a)s* senajā Kursā vēl ir bijis dzīvs; te atcerēsimies, ka arī prūšu brasla vārds *Balkom*-brastum Ģerūļa darbā minēts no kāda XIV gadsimta vācu dokumenta.

Vēl mazliet jāpakavējas pie dažiem latviešu vietvārdiem no *bal-k-*ārpus Kurzemes, proti, **Zemgalē**.¹⁴

Lvv I (1) 79 ligzdā *balkas* ir ievietots arī zemn. māju vārds *baļkas*² (jeb *baļkas* VLI) no divām Zemgales vietām: Baldones un Iecavas. Ja tam vēl pievieno Lvv I (1) 77 zem *balcāns* minēto Mīsas pļavas vārdu *balciene* (ar *-c-* palatāla divskaņa priekšā no *-k-*), tad te, starp Rīgu un Bausku, izveidojas tāda kā vietvārdu no *bal-k-* saliņa, jo visi trīs bijušie pagasti atrodas cits citam blakus. Bez tam — uz dienvidaustrumiem un austrumiem, kā arī dienvidrietumiem no Bauskas, Lietuvas pierobežā, Lvv I (1) 78 (zem "balčas") atrodam vēl šādus Zemgales māju vārdus: *baļčūns* (jeb *baļčūns*²) Panemunē, *baļčiņi* Skaistkalnē un *baļči* Rundālē. *baļčūns* jau gan ir lituānisms, kas nav šķirams no lietuviešu ciema vārda *balčiūnai*. Bet blakus Skaistkalnes māju vārdam *baļčiņi* turpat Lvv I (1) 78 iekavās ir dots uzrakstījums "baltzing" — no 1835. g. rev. listes. Ja "tz" te patiešām attēlo izrunātu afrikātu *c*, tad *baļčiņi* ir jauninājums no senāka **balciņi* (ar latvisku *-c- < -k-*). Arī blakus daudzskaitli lietotajam Rundāles māju vārdam *baļči* ir viegli iedomājams vnsk. nom. **balcis*, un tas var būt isti latvisks atvasinājums ar *-is* no adj. **bal-k-s*. Zīmīgi, ka visi tikko minētie vietvārdi ar *balk-* (vai *balc-*) atzīmēti no Zemgales austrumu

¹³ Sal. liet. *rākas* 7. "riba, siena (apie erdve)": *Rako akmuo* (Rietumlietuvās autoru vārdnīcās) LKZ XI 100. Nozīmi "Grenzstein" liet. formai *rākas* atbilstošajā la. *raks* saskatījies jau K. Būga (RR I 316).

¹⁴ Bez tam vēl daži (pašlaik neaplūkoti) vietvārdi, kas sākas ar *baļķ-* vai *balk-* (1 x), ir izkaisīti pa dažādām Vidzemes vietām.

daļas, kur ne visai dziļi zemē atrodas ūdenī šķīstoši balti ieži (ģipsis). Ar noz. "Balken" šai apvidū lieto *baļķis*.

4. Baltu vietvārdu no *-bal-k-* izplatība. Runājot par baltu vietvārdu no *bal-k-* izplatību, vēlreiz jāuzsver, ka Latvijas teritorijā tie it īpaši sastopami Kurzemē — kādreiz seno kuršu apdzīvotās vietās. Bet skaidras šādu vietvārdu pēdas ir arī Austrumzemgalē, pie tam liekas, ka tos šeit nav ienesuši kuršu ienācēji.

Tā kā latviešu vietvārdi no *bal-k-* sastopami galvenokārt Kurzemē, it sevišķi tās dienvidos, un kaut kādas pēdas no tamlīdzīgiem prūšu vietvārdiem, kā rāda *Balkom-brastum*, ir atrodamas Austrumprūsijā, varētu domāt, ka lietuviešu vietvārdi no *bal-k-* meklējami Lietuvas pašos rietumos, kur kādreiz dzīvojuši kurši.

Bet tā tas nav. Jonišķa rajona ciems ar jau lietuviskoto nosaukumu *bālkaičiai* pat ietilpst senajā Zemgalē¹⁵, un uz ziemeļaustrumiem no tā ir latviešu Austrumzemgales vietvārdu no *bal-k-* apvidus (Rundāle). Taču atvasinājumu no *bal-k-* saglabāšanā Lietuvas teritorijā sava nozīme būs bijusi arī kuršiem, kuru dzīves, kā arī vēlākās apmešanās vietas (ar raksturīgajiem apdz. vietu vārdiem *kuŗšai* jeb *kuŗšiai*, *kuŗšēnai* u.c.) ir atradušās uz rietumiem no diezgan taisnās līnijas: *bālkaičiai*, ciems Jonišķa rajona Saugēlauka apkārtnē — sugas vārds *bālkis* "saur & lauko rēžis" Radvilišķa rajonā ap Šeduvu — upes vārds *bālkis* Vilkijas apkārtnē. Bet Vilkijas pilsēta jau atrodas pašā Nemunas labajā krastā (uz ziem.-riet. no Kauņas).

Daudz tālāk dienvidos un dienvidaustrumos nekā upes vārds *bālkis* sastopami citi pārspriežamie lietuviešu vietvārdi. Tā Alītus rajona rietumdaļā, Mirosļavas apkārtnē, ir ciems *balka-sodis* un turpat netālu, Santaikas apkārtnē, ciems *balkūnai*. Tas pats ciema vārds atkārtojas vēl Širvintu rajonā ap Jauņūniem un Viļņas rajonā ap Paberži. Bez tam no Lietuvas pašiem dienvidiem, Alītus rajona, vēl zināms arī uzv. *baļkus* (skat. Mlte. I 155). Bet Nemunas kreisajā pusē, arī Alītus rajona rietumdaļā un pretim Vilkijai, vēl m.ē. XIII gadsimtā ir dzīvojuši jātvingi un sūdīni¹⁶. XIII gadsimta beigās, Vācu ordeņa sakauti un vajāti, jātvingi bija spiesti bēgt pāri Nemunai uz seno Lietuvu.¹⁷ Tur par viņu kādreizējām apmešanās vietām vēl stāsta viens otrs vietvārds, arī ciema vārds *balkū-*

¹⁵ Sal. «Ziemgāļiai» Mlte. III 911.

¹⁶ Sk. baltu cilšu (ap m.ē. 1200. g.) karti M. Gimbutienes (Marija Gimbutas) grāmatā «The Balts» (London, 1963), p. 23.

¹⁷ Sk. «Jótvingiai» Mlte. I 700.

*nai*¹⁸ ap Paberži un netālu no tās, ap Jauņūniem. Tas, ka tieši pie rietumbaltiem piederīgo jātvīngu bijušajās dzīvesvietās vēl tagad atrodami vietvārdi no paplaš. saknes *bal-k-*, liek domāt, ka arī prūšiem šādu atvasinājumu būs bijis vairāk, tikai nav saglabājušies.

Tātad adjektīvu — krāsas nosaukumu — **bal-k-(a)s* noteikti ir pazīnuši gan senie kurši (un laikam arī zemgaļi), gan senprūši ar jātvīngiem un sūdīniem, pie tam visi viņi ar to būs apzīmējuši ne īsti pašu baltuma ideālu.¹⁹

Б. Лаумане

СЕМАНТИКА И СТРУКТУРА НАЗВАНИЙ ТОНЕЙ ПОБЕРЕЖЬЯ ЛАТВИЙСКОЙ ССР

Морская топонимика, в частности апеллятивная лексика понятий, относящаяся к рельефу дна моря и побережья, так же как топонимы данного ареала, должны хранить следы языков нынешних и бывших обитателей — рыбаков, проживающих и промышленяющих у этих берегов.

При исследовании микротопонимики моря и берега целесообразно учитывать наличие или отсутствие соответствующих топонимов дальше на континенте. Сопоставление могло бы выявить характерно рыбацкие элементы и факты, общие для всего латышского языка, и, возможно, открыло бы следы перемещения носителей языка морем или по берегу, с континента к морю или наоборот. Самые веские ответы на эти вопросы скрыты в примерах той географической номенклатуры, которая характеризует берег и дно моря, а также в названиях рыбацких тоней.

В данной статье главное внимание обращено на анализ — семантику и структуру — названий тоней Балтийского моря у побережья Латвийской ССР. Морские микротопонимы в латышском

¹⁸ Sal. arī latv. *balķūns*, ganība Bārtā. — Par kuršu vietvārdu lielo atbilstību tieši prūšu un jātvīngu vietvārdiem (pat vairāk nekā lietuviešu) jau ir rakstījis E. Blese, piem., savā darbā *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas* (Rīgā, 1929), 150. un sek. lpp.

¹⁹ Tas apstākļi, ka senie kurši un prūši dzīvoja pie Baltijas jūras, kur vāca dzintaru, liek atcerēties, ka viens no Plinija Vecākā darbā *Naturalis historia* (m.e. I gs.) minētajiem kādas dzintara salas nosaukumiem dažādos pārrakstījumos rakstīts gan *Baltia*, gan *Balcia*, pie tam Plinija laikā šo *c* vēl varēja izrunāt kā *k*. Par šiem variantiem ir spriests dažādi, taču pēc autores domām galu galā tomēr svarīgākais nav sufikss (*-t-* vai *-k-*?), bet gan abos gadījumos saskatāmā sakne *bal-*, kas nozīmē «baltis».

языкознания до сих пор не исследовались¹, и в настоящее время топонимы Балтийского моря все еще слабо изучены². К сожалению, сбор морской топонимики автором данной статьи велся попутно, наряду со сбором областной и рыболовецкой лексики и поэтому накопленный материал — около 460 микротопонимов — не является исчерпывающим; возможно, в дальнейшем он еще будет дополнен новыми примерами или вариантами.

По своему характеру названия тоней можно распределить на две большие группы:

А. Названия, указывающие место тони по разным ориентирам берега (иногда такие ориентиры могут находиться и в море).

Б. Названия, характеризующие саму тонию: ее топографическую конфигурацию, геологические или качественные признаки и т.п.

Место тони определяется, во-первых, по ориентирам, а во-вторых, измерением глубины и определением грунта — наличие песчаного, илистого или каменистого грунта.

Если тоня находится близко у берега, ее место определяется и соотносится с ближайшим объектом на суше, — им может быть башня или вышка, хутор, дюны, опушка леса, даже отдельное дерево, камень и т.п. Эти ориентиры отражены в названиях тоней, например: *Sārnates dzirnavas* — Павилоста (букв. "Сарнатская мельница"), *Ziemupes baznīca* — Медзе (букв. "Зиемупская церковь"), *Papes mežs* — Юрмалциемс (букв. "Папский лес"), *Egliens* — Павилоста (букв. "Ельник"), *Tukuma kalni* — Энгуре (букв. "Тукумские горы"). Часть этих ориентиров используется также и навигаторами Балтийского моря и отмечена в лоциях, ср., например: "Тукумские высоты (гора Хюнингберг), высотой 112 м, расположены в 9 милях от Рагациемс, открываются в ясную погоду за 20 миль" (Лочия Балт. м., с. 286).

Однако полную инвентаризацию тоней по береговым признакам (ориентирам) трудно провести, ибо ориентиров на суше много, а рыбаки обычно дают названия только тем тоням, для отыскания которых используются самые приметные ориентиры. Там, где ровный, песчаный грунт, например у мыса Колкасагс, зарегистрировано меньше названий, а в местностях с неровным, каменистым

¹ Небольшая часть названий морских тоней зарегистрирована Ю. Плакисом в его топонимических материалах, (см.: Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, 1. daļa. Kurzemes vārdi. — Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija. R., 1936, 4 (1): sēj.).

² Ма с л е н н и к о в Б. Г. История исследования топонимии морей, омывающих берега Советского Союза. — В кн.: Развитие методов топонимических исследований. М., 1970, с. 70.

грунтом моря, с мелями, окруженными глубокими местами, как, например, около Павилосты, Мерсрагса, Энгуре и др., число названий тоней весьма значительно.

В тех случаях, когда тоня находится подальше от берега, для того чтобы точно определить место тони ориентирами служат два предмета на суше, т.е. место тони находится в створе двух ориентиров. В названии могут быть отражены оба ориентира, например: *Kuoks pār baznīcu* — Калтене (букв. "Дерево над церковью"), *Baznīcas* — Лиепая (букв. "Церкви"; тоня определяется по башням трех церквей города Лиепай), или только один из них (второй ориентир не упомянут), например *Pils akmeņi* — Вентспилс (букв. "Камни замка"; место тони определяется, когда замок и городская церковь попадают в створ, Vel 1, 117).

По морфологической структуре названия тоней можно распределить на три формальные группы: названия, выраженные одним словом, словосочетанием (здесь включены также и предложные конструкции) и сложным словом.

Применение топонимической классификации примарных и секундарных топонимов С. Роспонда³, являющейся общепризнанной и одобренной⁴, при анализе названий тоней не является целесообразным.

Во-первых, значительная часть названий тоней (названия, указывающие место тони по разным ориентирам) повторяет, т.е. дублирует, топонимы суши. Происходит перенос названия без изменения его грамматического и лексического строя с одного объекта на другой, например: тоня *Daudzīte* — Мерсрагс (ср. *Daudzīte* — название ручья), тоня *Lepsti* — Мерсрагс (*Uz Lepstīm gāj, viļķ liēluō vād* — ср. *Lepsti* — хутор), тоня *Gausā jūdze* — Каурпциемс (*Gausā jūdžē dabužuši septiņas kastes [reņģu]* — ср. *Gausā jūdze* — название местности (7—8 км побережья между Рагациемсом и Клапкалинциемсом).

Во-вторых, из всей совокупности 460 названий можно выделить только небольшое число примеров с т.н. топонимическим формантом. К тому же то, что можно выделить в качестве топонимического форманта (в узком значении, например суффикс) на фоне литературного языка, теряет строгость и четкость в говоре. Например, в латышском литературном языке исходом *-ija* обычно обра-

³ Rospond St. Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna slowiańskich nazw geograficznych. Wrocław, 1957.

⁴ Черняховская Е. М. История разработки топонимических классификаций. — В кн.: Развитие методов топонимических исследований. М., 1970, с. 64.

зуют названия стран и личные имена, а в говоре функции этого исхода шире, ср. название тони *Akmenija* — Юрмалциемс, а в соседнем говоре (Руцава) этим формантом образовано не только название луга *Akmenija*, имя коровы *Karvija*, а также название вида рыбы *brētrija* "корушка".

Трудности возникают и в тех случаях, когда наряду с т.н. секундарным названием тони, как, например, *Māliens* — Павилоста (ср. *māli* "глина"), существует еще и апеллятив (дериват) *māliens* "глинистое место". Такие топонимы некоторыми лингвистами отнесены в группу примарных названий⁵.

Опираясь на специфику материала названий тоней, более целесообразно рассмотреть лексико-семантические и грамматические особенности этих названий по вышеупомянутым трем формальным группам.

1. Названия тоней, выраженные одним словом. Названия могут быть выражены первичным или производным именем существительным, обычно именем нарицательным, которое выступает в функции имени собственного. Например, *Spice* — Энгуре (ср. *spice* "острие, оконечность, вершина"), *Ķēķītis* — Туя (ср. *ķēķis* "кухня", димин. *ķēķītis*), *Mučele* — Вентспилс (ср. *mučele* "бочонок", *musa* "бочка").

Некоторые названия образованы с переносом значения или при помощи суффиксальных морфем от топонимических апеллятивов: тоня *Kalva* — Павилоста, Улмале, *Kalvele* — Лиепая (ср. диал. *kalva* "холм, остров"), *Atkrante* — Папе (ср. префикс *at* — "от", диал. *krants, krānte* "берег").

При помощи исходов *-ājs (-āja)*, *-enis (-ene)*, *-iens (-iene)* образовано несколько названий, которые указывают на геологические особенности грунта моря: название тони *Akmināja* — Папе (ср. диал. *akmins* "камень"), *Grantene//Uolene* — Овиши (ср. *grants* "гравий", *uolis* "галька, голыш"), *Kramiene* — Юрмалциемс (ср. *krams* "кремень").

Изредка в названии тони встречается какое-то экзотическое географическое название, например *Kalifornija* — Вентспилс.

В эту группу включены также названия, происхождение которых неясно, т.е. требующие этимологического выяснения, например *Olms* — Салацгрива (ср. нем. *Holm*, русск. *холм*), *Laida* — Мерсрагс (ср. лив. *laid* "flacht, nicht tief" Ket. 181; эст. *laid* "Holm kleine Insel, Sandbank" Wied. 449).

2. Названия тоней, выраженные словосочетанием. Это самая

⁵ Jurkowski M. Terminy geograficzne a nazwy własne. — Poradnik Językowy, 1964, Nr. 3, s. 107.

обширная группа названий тоней. В основе словосочетания часто находится топонимический аппеллятив — географический термин, например: *licis* "бухта", *rags* "мыс", *sēklis* "мель, отмель", который расширен каким-то определением — именем прилагательным или именем существительным (именем нарицательным или именем собственным), например: *Sausais rags* — Скулте (букв. "Сухой мыс"), *Cepļa rags* — Юрмалциемс (ср. *ceplis* "печь"), *Ovišu sēklis* (Latv. I. 49) — Вентспилс (ср. название села *Oviši*).

Наряду с перечисленными географическими терминами, употребляемыми в латышском литературном языке, в названиях тоней встречаются также и областные слова, профессионализмы — единицы географической номенклатуры (некоторые из них по происхождению заимствованные слова): *bukte, lunka* "бухта", *baņķis, beņķis, kalva, sēķis, sēre* "мель, банка", *juoma, juoms* "глубина между отмелями", *rava, rova, rēve* "каменная банка", *luoms, masts* "тоня", *placis, pleķis, plīķis* "тоня с песчаным грунтом" и др. Ср. названия тоней: *Dziļais masts* (Pl 1,93) — Перконе (букв. "Глубокая тоня"), *Norlika beņķis* (Vel 1,117) — Вентспилс (букв. "Северная банка").

Иногда в составе словосочетания встречается имя числительное, которое обычно указывает на глубину тони, например: *Suitu desmitasi* (Vel 1,118) — Вентспилс (ср. *desmit* "десять", *ass* "сажень"). Мера глубины (раньше глубина измерялась саженьями, а теперь обозначается метрами) в названии иногда пропущена⁶, например: *Brūveļu piēci* — Скулте (букв. "Брувелю пять", ср. название хутора *Brūveļi. Zvejūdiņi pa Brūveļu piēcīm, Brūveļu deviņi* (букв. "Брувелю девять", *Brūveļu deviņiūs — pašāura akmeņu mala — 9 līdz 10 asis), Platkāju septiņi* (букв. "Платкаю семь", ср. название хутора *Platkāji. Kuŗ iemeti? — Platkāju septiņiūs*).

Среди названий-словосочетаний зафиксировано несколько конструкций с наречием: *Trīs kuŗki ārā; Četri kuŗki ārā* — Калтене (букв. "Три дерева вверх", "Четыре дерева вверх").

Выделяется значительное количество названий, которые образованы словосочетанием с предложной конструкцией, например: *Pa plekstēm* — Юрмалциемс (букв. "По камбалам", *Puskilumetri nuō trešā sēķa ir smīkte, tuō saūc Pa plekstēm, zvejā Pa plekstēm; tālāk ir akmeņi, tuō saūc Akmeņija), Piē dižā akmeņa* — Вендзава (букв. "У большого камня"), *Pret Vēķaūsi* — Юрмалциемс (букв. "К Векаяусису", по названию хутора), *Uz cepli* — Юрмалциемс

⁶ Об образовании имени собственного см.: Н е р о з н а к В. П. Заметки об этимологии имени собственного. — В кн.: Имя нарицательное и собственное. М., 1978, с. 87—88.

(букв. "На печь"), *Uz igauniem* (Vel 1,117) — Вентспилс (букв. "На эстонцев, К эстонцам").

Такие конструкции зарегистрированы и в названиях тоней залива Пярну в эстонском языке: ср. *Kitse malle all* (Laakmann 115) — букв. "Под козой".

На польском побережье также образованы названия тоней с предложными конструкциями: *Nad Blizą, O Steinbergu, Pod Krusz-
wice* (Treder 46).

Предложными конструкциями представлены названия тоней и на континенте (в пресноводном рыболовстве). Часто такие названия употребляются в речи рыбаков Латгале на озере Сивера, например: *Zem Ungura pirtes, Uz Ungura raga, Iz Liepu salas*; на озере Цириша: *Zem Paņenkas* и др.

Аналогичные конструкции употребляются и русскими рыбаками Латгале на озере Резнас: *Под Михейкин рей, На мель, Под карчмү*, также на озере Эжзерс: *Под якорь, З гóрода* и др. Надо подчеркнуть, что предложные конструкции в названиях тоней распространены очень широко: отмечены в русских северо-западных говорах⁷, в речи польских рыбаков Вильнюсского округа⁸, а также в Сувалки⁹.

Как справедливо заметил А. Никитин, названия тоней с предложной конструкцией как бы содержат ответ на вопрос *куда, где, в каком направлении?* (идти ловить рыбу, тянуть невод...) ¹⁰ и отражают особенности организации труда в рыболовстве.

Расширенная конструкция иногда не имеет ничего общего с традиционным представлением об имени собственном и приближается к названиям-предложениям, например: *Vāka pa lieluo meža ruobu* — Мерсрагс (букв. "Маяк по большой щели леса"). Такие названия могут быть образованы и метафорическим путем: *Jaunais puisis pa Zirgu* (букв. "Молодой парень по Коню"), *Vecais puisis pa Zirgu* (букв. "Старый парень по Коню"). В этих названиях отражены ориентиры: дюна *Zirgs* (букв. "Конь") и деревья — ель *Jaunais puisis* и сосна *Vecais puisis*.

Указывается, что топонимические названия с предложной кон-

⁷ Никитин А. В. Топонимика тоней и мелей озер Новгородской, Псковской и Калининской областей. — Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. 1961, т. 100, с. 265—288.

⁸ Znamierowska-Prüfferowa M. Rybolówstwo jezior trockich. Wilno, 1930, s. 66.

⁹ Kiestanis-Studzińska B. Rybolówstwo Suwalszczyzny — niektóre dane o sprzęcie, technice połowów oraz wiedzy zawodowej rybaków. — In: Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny. Białystok, 1965, s. 551.

¹⁰ Никитин А. В. Топонимика тоней и мелей..., с. 276.

струкцией являются архаичными и исчезают¹¹. Об этом ярко свидетельствует параллельное существование названий с предлогом и без¹², например: *Uz cepli//Ceplis* — Юрмалциемс, *Uz Salacsprièkšu//Salacsprièkša*.

Надо сказать, что вообще трудно отличить топоним с предложной конструкцией от обычных топонимов-словосочетаний, которые могут быть употреблены в падежных формах, требующих предлога, ср. "*Kur ièmeti tīklus?*" — «*Pa Brūveļu piēcīm//Brūveļu piēcīdōs* (букв. "Где бросил сети?" — "По Брувелю пятом"// "В Брувелю пятых")

Поэтому топонимом-словосочетанием с предложной конструкцией следует считать только такой топоним, который сохраняет предлог и в именительном падеже, ср.: "*Mañ jaūtā, kād teļ bij zīmē?*" — "*Pa Ūlupaņ¹³ piṛti — tuṭ viē:nād gāi pēc reņģem.*" — Скулте (букв. "Меня спрашивают, какой у тебя был знак (ориентир)?" — "По Улупу бани — туда всегда шли за салакой").

3. Названия тоней, выраженные сложным словом. Часть этих названий образовалась на базе словосочетаний и в их состав вошли также аппеллятивы — географические термины, ср.: *Teņņkante* Вендзава (букв. название хутора *Teņņi*; *kante* "берег, край"), *Siliņbukte* — Салацгрива (название хутора *Siliņi*, *bukte* "бухта").

Сложным словом могут быть выражены также названия тоней, образованные метафорическим путем; *Galdgals* — Сталдзене (ср. *galds* "стол", *gals* "конец").

Не имея возможности в статье проанализировать семантику

¹¹ А. В. Никитин отмечает, что топонимы с предложной конструкцией, широко распространенные на славянских территориях — в Македонии, на Украине, в Польше, пока не отмечены в Белоруссии (см.: Никитин А. В. Топонимика тоней и мелей ..., с. 286—289). Это вытекает также из исследований по белорусской топонимике: А. М. Прищепчик указывает, что названия с предложной конструкцией часто встречаются в памятниках XVI—XVIII вв. белорусского языка, но не зарегистрированы в современных говорах (см.: Прищепчик А. М. Састаўныя мікратапонімы Стаўбцоўшчыны. — Беларускі лінгвістычны зборнік. Мінск, 1966, с. 226). Возможно, такие топонимические конструкции сохранились только в названиях тоней, ср. названия тоней, зарегистрированные в селе Лисна на северо-западе Белоруссии: *Под налью*, *Рева-то в рог*, *Под пуню* и др.

¹² Предполагается, что все названия тоней произошли от предложных конструкций, см.: Górniewicz H. Nazewnictwo jezior borzechowskich na Kociewiu. — Onomastica, 1965, Nr. 10, s. 113.—114.

¹³ Для ливонских говоров характерен оборот — употребление дательного падежа вместо родительного. Об образовании таких конструкций см.: Endzeliņš J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 425 §; Абен К. Ливские и эстонские элементы в латышском языке. — Учен. зап. Тартуского ун-та, 1947, т. 4(3), с. 21.

всех названий тоней^{13а}, далее рассмотрим только те случаи, в которых обнаруживаются параллели с топонимическим материалом соседних территорий.

Сравниваемый материал количественно неоднороден и территориально ограничен: Я. Тредером на польском побережье зарегистрировано 250 названий тоней¹⁴, в опубликованном списке В. Гуделиса дано около 90 названий, которые характеризуют рельеф дна и берега Куршского залива (Куршю Марес)¹⁵, а Х. Лаакманном в заливе Пярну отмечено около 50 названий тоней¹⁶. Однако даже этот ограниченный материал отражает много сходного в семантической структуре названий тоней, особенно среди тех названий, в которых отражены ориентиры берега. Несколько таких типологических параллелей: ср. лтш. название тони *Papes mežs, Likā priede, Kapu priediens* и др.; эст. *Kõrgemetsa* (Laakmann 119) — букв. "Высокий лес", *Viie lepa loom* (Laakmann 118) — букв. "Тоня пяти ольх", *Suur mänd, Väike mänd* (Laakmann 118) — букв. "Большая сосна", "Малая сосна"; польск. *Olszynowa* (Treder 47) и др. Названия тоней, отражающие ориентиры — дюны и горы: лтш. *Araļais kalns* — букв. "Круглая гора"; *Baltā kāpa* — "Белая дюна"; эст. *Linumäe* (Laakmann 116) — "Птичья гора"; польск. *Czarna Góra, Szwedzka Góra* (Treder 46) и др.

Характерно, что большинство названий этой группы дублирует уже известные топонимы берега (ср. лтш. *Auzas mežs, Ziemupes baznīca*). Выделением какого-либо объекта на суше создаются и новые — морские топонимы, например: *Auzas ruobs, Likā priede, Kapu priede*; эст. *Suur mänd, väike mänd*.

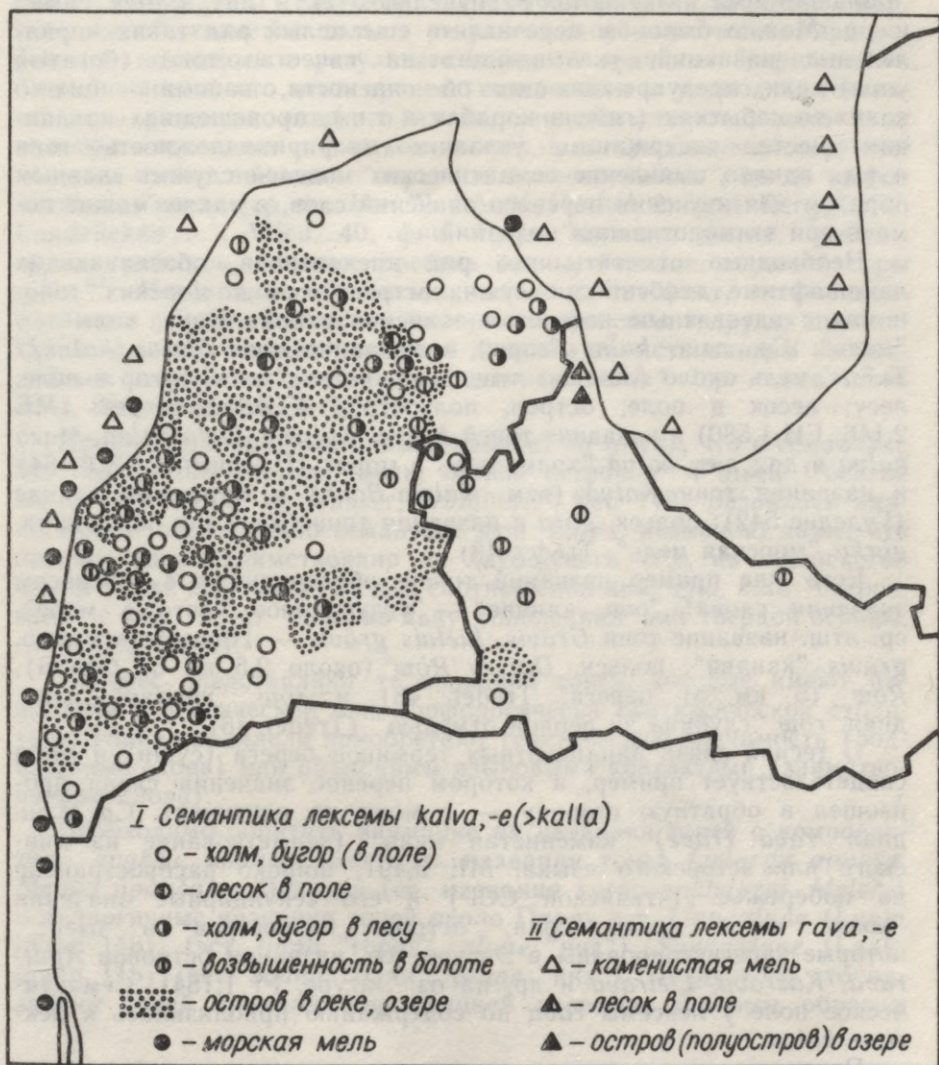
Между названиями второй группы (названия, характеризующие саму тоню) также имеются семантические соответствия. Например, в названиях отражены геологические особенности грунта: ср. лтш. названия тони *Akmināja, Akmeniņa* и адекватные по семантике лит. *Akmene, Akmena* (нем. *Stein-Bank*, Гуделис 542), польск. *Kamień, W Kamenia* (Treder 42), эст. *Kivimaa* (Laakmann 118) — букв. "Каменная земля"; лтш. *Māliens*, лит. *Molyne* (Гуделис 542), ср. лит. *molyne* "глинистая почва" и др. В названиях

^{13а} Более подробный семантический анализ и перечень названий тоней см.: Laumaņe В. Zvejietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē. — Grām.: Dialektālās leksikas jautājumi (в печати).

¹⁴ Treder J. Tonie rybackie na Baltyku a nazwy innych obiektów. — *Nautologia*, 1977, Nr. 2, s. 42—51.

¹⁵ Гуделис В. Список географических названий залива Куршю Марес и прилегающей к нему территории. — В кн.: Куршю Марес. Вильнюс, 1959, с. 541—546.

¹⁶ Laakmann H. Pärnu linna ümbruse kalapüügikohad. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* (1938). Tartu, 1939, t. 14, lk. 112—119.

тоней отражены также и топографические особенности: ср. лтш. *Lielā kulka* — Сака, эст. *Suur auk* (Laakmann 116) — букв. "Большая яма", лит. *Duobe* (Гуделис 542) и лит. *duobe* "яма" и т.д. Можно было бы перечислить еще целый ряд таких параллельных названий, указывающих на качество тони (богатый улов) или предупреждающих об опасности, напоминающих о каких-то событиях (гибели корабля и т.п.), происшедших на данном месте, содержащих указание на принадлежность тони и т.д., однако выявление семантических моделей служит главным образом для изучения переноса значений слов, а также может помочь при этимологизации названий.

Необходимо отметить, что ряд апеллятивов, обозначающих ландшафтные особенности суши, встречаются в морских топонимах с адекватным переносом значения слова: "гора, холм" — "мель". Ср. лтш. *kaļns* "гора" и название тони *Tuŗsa kaļns//Tuŗsis*, мель около Айнажи; лтш. диал. *kalva* "холм, бугор в поле, лесу; лесок в поле; остров, полуостров в реке, озере" (ME 2,146; ЕН 1,580) и названия тоней *Kalva, Kalvele, Lielā kalva, Mazā kalva* и др.; лит. *kalvā* "холм; мель в море" (Паланга, LKŽ 5,164) и названия тони *Kalvā* (нем. *Kalwa-Bank*) в Куршском заливе (Гуделис 542); польск. *góra* и названия тони *Górki* (ср. каш. диал. *górkā* "морская мель", Treder 48).

Есть еще пример названий тоней, образованных с переносом значения слова: "ров, канава" — "углубленное место в море", ср. лтш. название тони *Grāvis, Lielais grāvis* — Павилоста и лтш. *grāvis* "канава"; польск. *Dalszy Rów* (около 2,5 км от берега), *Rów* (5 км от берега. Treder 48) и *rów* "канава", каш. диал. *rów* "глубина за первой отмелью" (Treder 48).

О тесной связи ландшафтных терминов берега (суши) и моря свидетельствует пример, в котором перенос значения слова произошел в обратную сторону — с моря на континент. Ср. лтш. диал. *rava (rave)* "каменистая мель" (заимствование из ливского или эстонского языка, ME 3,491; широко распространено на побережье Латвийской ССР) и его вторичные значения "холм, лесок среди поля; остров, полуостров в озере", которые зарегистрированы в Энгуре (ср. названия островов *Araļ-rava, Kazrava, Lielrava* и др. на оз. Энгуре, Pl 1,184). Семантическое поле у лексемы *rava* по содержанию приблизилось к лексеме *kalva*.

Рассматриваемые случаи, в которых перенос значений и мотивацию в настоящее время можно еще отчетливо проследить, могут быть использованы при изучении семантики и этимологии более древних лексем, относящихся к рельефу моря и берега. Так, например, Л. Кеттунен в ливском языке для лексемы *ġā, āġa* как

первое (основное) значение приводит "морская мель", а как вторичные значения "щетка; вершина" ("sandbank im meere; (flachs-) hechel; bürste; first" Ket. 268). Однако исторически значение "морская мель" является только результатом семантических процессов, т.е. появилось в результате переноса значения "вершина" → "мель". О том, что этот процесс совершился в период самостоятельного развития ливского языка, свидетельствуют родственные лексемы в эстонском и финском языках, в которых соответствующие лексемы имеют значение "вершина, возвышенность", но не имеют значения "мель" (ср. эст. *hari* "1. Börste, Hechel, 2. First: Berggüpfel, Landgücken...", Wied. 40; фин. *harja* "щетина, щетка, гребень, грива, гребешок, плавник, гребень волны, борозда, вершина горы и т.п."¹⁷). Необходимо обратить внимание на тот факт, что рассматриваемые лексемы в ливском, эстонском, финском и других прибалтийско-финских языках являются древним заимствованием из балтийских языков со значением "щетина, щетка" (ср. соотв. лтш. *sars*, лит. *šerỹs*, SKES 2,58).

Проанализированный пример наводит на мысль, что и семантика лив. *kõla, kõla* "остров, мель; лесной островок" ("insel; trockene stelle (sandbank) im wasser; waldinsel" Ket. 149) развилась аналогично и параллельно семантике лтш. *kalva*, возможно даже, что ливское слово заимствовано из латышского (т.е. из куршского) языка¹⁸ (так или иначе, но для соотношения лив. *kõla, kõla* "остров, мель" с фин. *kalla* "щель во льду, гололедица" нет твердой основы, см. SKES 1,150).

Интерес представляют те названия тоней, которые имеют параллели в лексической или морфологически синтаксической структуре. Такие параллели приобретают генетическую значимость (родственные слова) или объяснимы языковыми контактами (заимствованные слова).

Необходимо обратить внимание на названия тоней с компонентом *apakša, apukša* "низ": ср. названия тоней *Lielurga apukša, Melika apukša* — Витрупе (ср. названия хуторов *Lielurgi, Meleki*) и аналогичные названия тоней около Пярну эст. *Linnaalune* (Laakmann 116), (эст. *linna* "город", *alune* "низ"), *Saunaalune* (Laakmann 116) (эст. *sauna* "баня", *alune* "низ"). Ввиду того что названия тоней с такой конструкцией известны главным образом

¹⁷ Suhonen S. Balttilaisten lainasanojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kielissä. — Virittäjä, 1980, Nr. 3, s. 193.

¹⁸ Thomsen V. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. Kobenhavn, 1890, s. 139.

на западной территории, упомянутые конструкции топонимов, вероятно, появились под влиянием эстонского языка¹⁹.

Однако не все параллели можно объяснить "чужим влиянием". Одна из таких параллелей — названия тоней, а также определенное пространство моря с компонентом "море": ср. лтш. *Kaugurjūra, Suitu jūra, Iprīta jūra* и др. и аналогичные образования в ливском языке, например лив. *reñš-me'r* ("meeresbucht gegenüber dem Renč-gehöfte", Ket. 333) — (букв. "Ренч-море"). Так же образованы названия Пуцкого и Гданьского заливов: ср. каш. *Puckie Morze* (литературное и официальное название *Zatoka Pucka*), *Morze Gdańskie* (литературное *Zatoka Gdańska*), которое называют еще и *Małe Morze* — букв. "Малое море"; противоположное обозначение *Wielkie Morze* (букв. "Большое море") относится к Балтийскому морю.

По содержанию тождественны названия Балтийского моря и Рижского залива в ливском, латышском и эстонском языках: ср. лтш. *Dižjūra, Liēljūra* (*Pa ziēm agrāk vel nezvejuoi Liēle jūre* — Колка; *Nuō Liēljūr sadzeņ ūdeni un pārdzeņ zijs* — Роя), лив. *sūr-me'r*, эст. *sūr'meri* (Wied. 595) — букв. "большое море" и антонимичное лтш. *Mazjūra* (*mazjūga* EH 1,788) — Сталдзене и др., *Maģjūra*; лив. *piški-me'r* ("das kleine meer, d.h. der Rigasche meerbusen", Ket. 292). Так как эта семантическая параллель выходит за пределы ареала Балтийского моря — раньше славяне Черное море тоже называли "большим морем"²⁰, — то, вероятно, рассматриваемые названия принадлежат к весьма древней словообразовательной модели гидронимов.

Saisinājumi

- EH — Endzelins J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. R., 1934—1946, 1.—2. sēj.
Ger. — Gerullis J. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin — Leipzig, 1922.
Ger.-St. — Gerullis J., Stang's Chr. *Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose*. Kaunas, 1933.
Hinze — Hinze F. *Wasserflurnamen in der Putziger Wiek*. — *Onomastica*, 1970, Nr. 15, S. 143—162.
Ket. — Kettunen L. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki, 1938.

¹⁹ Образование сложных слов, указывающих место, пространство, с компонентом *-apakša, -apukša, -apuža* в латышских говорах объясняется влиянием прибалтийско-финских языков, см.: Rudzite M. *Latviešu dialektoloģija*. R., 1964, 202. lpp.

²⁰ Ślaski B. *Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich*. — *Prace Filologiczne*, t. 8, s. 58.

- Kurs. val. — Plāķis J. Kursenieku valoda. — Latvijas Universitātes Raksti. R., 1927, 16. sēj.
- Laakmann — Laakmann H. Pärnu linna ümbruse kalapüügikohad. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat (1938). Tartu, 1939, k. 14, lk. 112—119.
- Latv. l. — Purns K. Latvijas locis. R., 1931.
- LEW — Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbusch. Heidelberg — Göttingen, 1962.
- L.j.zv. — Sams M. Latvijas jūras zvejnieki. R., 1932.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1968—1978, 1.—11. sēj.
- ME — Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. R., 1923—1932, 1.—4. sēj.
- Pl 1 — Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, 1. d. Kurzemes vārdi. — Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija. R., 1936, 4. (1.) sēj.
- SKES — Toivonen Y. H. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki, 1956—1968, t. 1—4.
- Stūlis — Stūlis J. Bigauņciema un apkārtnes zvejnieki. R., 1937.
- Treder — Treder J. Tonie rybackie na Baltyru a nazwy innych obiektów. — Nautologia, 1977, Nr. 2, s. 42—51.
- Wied. — Wiedemann F. J. Estnisch-deutsches Wörterbuch. St.-Petersburg, 1869 (Tallinn, 1973).
- Vel 1 — Veldre V. Dzīve pie jūras. R., 1938, 1. d.
- Гуделис — Гуделис В. Список географических названий залива Куршю Марес и прилегающей к нему территории. — В кн.: Куршю Марес. Вильнюс, 1959, с. 541—546.
- Лоция Балт. м. — Лоция Балтийского моря. Финский и Рижский заливы. Л., 1938, ч. 1.

В. Сталтмане, Т. Качанова

О НЕКОТОРЫХ ПАРАЛЛЕЛЯХ В ЛАТЫШСКОЙ, ЛИТОВСКОЙ И ЭСТОНСКОЙ АНТРОПОНИМИИ

В основу нашего сообщения положен тезис о том, что имена собственные в своем развитии гораздо больше социально обусловлены, чем имена нарицательные. Проиллюстрируем эту мысль на материале латышской, литовской и эстонской антропонимии.

История трех народов советской Прибалтики — латышей, литовцев и эстонцев существенно различается. Исход Грюнвальдской битвы (1410 г.) решил судьбу литовцев и обусловил тем самым относительную их национальную независимость в будущем. Это отделило Литву от ее соседей латышей и эстонцев, попавших в XIII веке на 700 лет под политическое и культурное влияние немцев. Политическая история определила и религиозно-конфессиональную принадлежность прибалтийских народов. Литва, как известно, осталась католической, в то время как в Латвии (за исключением ее восточной части Латгале) и в Эстонии распространилось и укрепилось лютеранство. Разные социально-культурные условия в Литве и соседних северных странах обусловили также

различия в истории возникновения фамилий и их лингвистических свойствах у прибалтийских народов.

Фамилии в Литве появились естественным путем и относительно рано (еще в XVI—XVII веках)¹. Это обеспечило непрерывность антропонимической традиции. Древние дохристианские литовские имена и различного рода прозвищные именованья во многих случаях стали основами для позднее развившихся литовских фамилий².

Иная картина наблюдалась в Латвии и Эстонии. Вследствие немецкого завоевания преемственность исконной антропонимии у латышей и эстонцев практически была нарушена. Христианские имена латыши и эстонцы получили еще в XIII—XIV веках. Живя на обособленных хуторах или в небольших селах, в течение столетий они оставались бесфамильными. И повседневно, и в официальных записях они именовались по имени и по названию хутора. Латышские и эстонские крестьяне получили фамилии очень поздно, только в первой половине XIX века. Надо подчеркнуть, что латышские³ и эстонские⁴ крестьянские фамилии (в отличие от литовских) появились в большой мере искусственным путем, а именно по правительственному приказу.

Разные пути появления фамилий — естественный у литовцев и искусственный у латышей — обусловили расхождения в родственных (латышском и литовском) языках, в то время как одинаковый путь (искусственный) у латышей и эстонцев определил некоторое сходство в неродственных языках (латышском и эстонском). Впрочем по одним параметрам латышские фамилии объединяются с литовскими и славянскими, по другим — с эстонскими фамилиями.

Проиллюстрируем эту мысль. Фамилии в латышском, эстонском и литовском языках выражены преимущественно различными лексическими единицами. Общие лексические единицы — это, как правило, следствие заимствования из одного языка в другой или из общего источника, например фамилии, очень редко встречаю-

¹ Maciejauskienė V. Lietuvių pavardžių formavimasis XVI a. II pusėje. — Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija, 1975, t. 3(52); Она же: Lietuvių pavardžių formavimasis XVII a. — Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija, 1977, t. 1(58).

² Vanagas A. Kaip atsirado pavardės. — In: Vardai ir žodžiai. Vilnius, 1971; Мацеяускене В. В. Формирование литовских фамилий. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. Вильнюс, 1981, с. 6 и сл.

³ Upelnieks K. Uzvardu došana Vidzemes un Kurzemes zemniekiem. R., 1938.

⁴ Rajandi E. Kask perekonnanimena ja perekonnanimesed. — Emakeele Seltsi Aastaraamat, 1871, nr. 18; Lepp A. Perekonnanime statistika. — In: Eesti statistika. Tallinn, 1936; Saareste A. Pilk eesti nüüdseile perekonnanimele. — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Tartu, 1934, nr. 10.

щиеся у латышей, *Mustis, Oja* заимствованы у эстонцев, фамилии эстонцев и латышей типа *Linde* заимствованы у немцев, фамилии латышей *Adamovičs, Jankovskis* и литовцев *Adomavičius, Jankauskas* пришли из одного источника — от поляков. Реже эти сходства отражают генетическую общность, ср. исконные фамилии латышей *Vanags, Vārna* и литовцев *Vanagas, Varnas*. В силу ограниченных возможностей подобной конфронтации материала сравнение фамилий на лексическом уровне представляется малопоказательным. Поэтому обратимся к типологии фамилий. В этом аспекте исследования наиболее удобным представляется выявление и сопоставление мотивов фамильной номинации. При естественном протекании офамиливания населения классификации этих мотивов у разных народов обычно имеют много общего. Так, один из самых распространенных признаков, положенных в основу фамилий, — это название потомков по отцу. В этом отношении латышские фамилии близки славянским и литовским, в которых широко используются суффиксы с патронимическим значением, ср. в латышских фамилиях достаточно продуктивный формант *-ēns, -āns*: *Meirēns, Kalvāns*, в литовском *-aitis*: *Adomaitis*, в белорусском *-енок*: *Макаенок*, в украинском *-енко*: *Коваленко*, в русском *-ов, -ин* и т.п. Как видно из примеров, речь идет о материально разных (кроме белорусского *-енок* и украинского *-енко*) формантах в балтийских и славянских языках. Объединяет эти форманты не их происхождение, а общность их исходной семантики. Впрочем, материально родственные форманты в латышских и литовских фамилиях типа *-ēnas, -ēns, -elis* и др. также могут стать предметом исследования. Возвращаясь к патронимическим фамилиям, следует заметить, что наиболее типичны фамилии с патронимическим формантом *-āns* в восточной части Латвии — Латгале (ср. фамилии *Ignatāns, Jonnāns, Jurāns, Mičulāns, Stepulāns*). История Латгале отличается от истории двух остальных культурно-исторических областей Латвии — Курземе и Видземе. Фамилии в Латгале, так же как в Литве и в России, появились значительно раньше, чем в Курземе и Видземе, и развивались естественным путем⁵. Этим, по-видимому,

⁵ Подтверждением сказанного могут служить материалы ревизских списков 1782, 1811, 1834 гг. Режицкого, Люцинского и Динабургского уездов, хранящиеся в Центральном государственном историческом архиве БССР в г. Минске. Одним из авторов сообщения (В. Сталтмане) просмотрены следующие документы: фонд № 2640, оп. 1, № ед. хр. 5,6; оп. 18, № ед. хр. 9; оп. 22, № ед. хр. 11; оп. 59, № ед. хр. 28; оп. 110, № ед. хр. 61; фонд 2567, оп. 1, № ед. хр. 216 и др. О фамилиях латгальских кретьян, встретившихся в польских ревизских списках 1599 г., см.: Błese E. *Latviešu personu vardu un uzvārdu studijas*. R., 1929, 21. lpp.; также Latkovskis L. *Latgaļu uzvārdi un palames*. — *Akademiskā dzīve*, 1965, nr. 8, 38. lpp.

объяснима массовость латгальских фамилий патронимического происхождения. Что касается самой распространенной структурной модели фамилий в Курземе и Видземе с формантом *-inš*, то патронимическое происхождение этих фамилий представляется спорным⁶.

Присвоение фамилий по юридическому приказу (в Латвии и Эстонии) коренным образом отличается от вырастания фамилий из ранее существовавших прозвищ и патронимических именовании. Поэтому само понятие мотива номинации здесь приобретает иной смысл. Ведь так называемые прозвищные фамилии (типа русских *Горбунов*, *Беспалов*) были получены их носителями на основании определенных характеристик человека. Присвоение же фамилий крестьянам Курляндской, Лифляндской и Эстляндской губерний протекало по-иному. Фамилия часто присваивалась без какой-либо объективной мотивации, т.е. по собственному выбору будущего носителя фамилии, или из рекомендательного списка фамилий⁷. Конечно, принцип свободного выбора часто нарушался, так как крестьян по фамилиям записывал волостной писарь или сам помещик, по национальности обычно немец. В этих случаях в качестве фамилий могли быть использованы ранее существовавшие прозвища. Фамилию могли создать также экспромтом, исходя из внешних особенностей именуемого и различных обстоятельств, сопровождающих акт записи.

Тем не менее нет сомнений, что многие латышские и эстонские фамилии были действительно избраны в свое время их первыми носителями. Если это так, то какие мотивы выбора фамилии могли учитываться в подобных случаях? Проследив с этой точки зрения значительное количество исконных фамилий эстонцев и латышей, мы находим в них удивительное сходство. Оказывается, что самые частотные фамилии и у латышей, и у эстонцев принадлежат к одним и тем же семантическим рядам. Более того — общность обнаруживается даже в использовании конкретных семем. Сказанное проиллюстрируем таблицей, содержащей примеры самых частотных фамилий латышей и эстонцев. Значительное цифровое преобладание эстонских фамилий над латышскими объяснимо не объективным наличием тех и других фамилий, а тем, что материал латышских фамилий привлекался в гораздо меньшем объеме, чем эстонских: материал фамилий латышей взят из адресной книги латышских крестьян⁸, эстонских — из общегосударственной кар-

⁶ Подробнее об этом: Сталтмане В. Э. Латышская антропонимия. Фамилии. М., 1981.

⁷ Об этом см.: Upelnieks K. Указ. соч.; Rajandi E. Указ. соч.

⁸ Lauksaimnieku un citu zemes ipasnieku adresu gramata. R., 1931.

тотеки фамилий по данным II переписи населения (1 марта 1934 г.)⁹.

О чем говорят эти параллели? Обращает на себя внимание явный семантический изоморфизм лексических основ. И у латышей, и у эстонцев самыми частотными оказываются фамилии, в основе которых лежат названия растений, особенно деревьев, и географические термины. Удельный вес этих двух семантических полей усиливается, если учесть три следующих фактора.

1. Обоим языкам свойственны фамилии-композицы, составные части которых комплекуются преимущественно из вышеупомянутых полей, ср. эстонские фамилии типа Таммеорг (*tamm* "дуб" + *org* "долина"), *Orgmets* (*mets* "лес"), *Tammemägi* (*mägi* "гора"), *Tammeorg*; латышские: *Kalnstrauts* (*kalns* "гора" + *strauts* "ручей"), *Strautkalns*, *Ozolkalns* (*ozols* "дуб"), *Bērzkalns* (*bērzs* "береза").

2. Часто (особенно у эстонцев) использованы суффиксальные производные от названий деревьев со значением "лес", "поросль": эстонские *Tammik* (*tammik* "дубовая роща"), *Leppik*, *Lepik* (*leplik* "ольшаник"), *Kuusik* (*kuusik* "ельник"), *Männik* (*männik* "сосняк") *Kaasik* (*kaasik* "березняк"); латышские *Eglājs* (*eglājs* "ельник"), *Bērzājs* (*bērzājs* "березняк").

3. Основы с указанной семантикой часто используются (особенно в латышском) для создания фамилий, представляющих собой название человека по местности, ср. латышские *Birznieks* (*birze* "роща", *birznieks* "живущий в роще или возле нее"), *Priednieks* (*priede* "сосна"), *Strautnieks* (*strauts* "ручей"), *Lejnieks* (*leja* "долина").

Как объяснить это неожиданное сходство в области латышской и эстонской антропонимии? Объяснение, по-видимому, не следует искать в контактах соседствующих народов и интерференции их языков. Не следует его искать также в финно-угорском субстрате латышского языка. Здесь дело обстоит иначе. А именно, можно предположить, что у эстонцев и у латышей в ходе истории сложилась общая материальная база для возникновения у этих народов единого "антропонимического мировоззрения". Назовем некоторые факторы, создающие эту базу, имевшие место в истории обоих народов¹⁰. Многовековое существование под политическим, экономичес-

⁹ Lepp A. Perekonnanime statistika. — In: Eesti statistika. Tallinn, 1936.

¹⁰ Ср. распространенные немецкие фамилии типа *Berg*, *Bach*, *Eiche*, *Linde* и др., а также сложения на базе подобных основ, такие, как *Lindenberg*, *Eichentahl*, и т.п. В ряде случаев латышские и эстонские фамилии могли быть скалькированы с немецких фамилий.

Латышские фамилии			Эстонские фамилии		
Фамилия и ее частотность	Общая частотность группы фамилий	Апеллятив	Фамилия и ее частотность	Общая частотность группы фамилий	Апеллятив

Фамилии от названий деревьев и других растений

<i>Ozols</i> 507 <i>Ozoliņš</i> 672 <i>Ozolītis</i> 1	1180	<i>ozols</i> «дуб»	<i>Tamm</i> 5473 5473	5473	<i>tamm</i> «дуб»
<i>Bērziņš</i> 851 <i>Bērzs</i> 26 <i>Bērziitis</i> 1	878	<i>bērzs</i> «береза»	<i>Kask</i> 3029 <i>Koiv</i> 1126	4155	<i>kask</i> «береза»
<i>Liepiņš</i> 539 <i>Liepa</i> 169 <i>Liepitis</i> 1	709	<i>liepa</i> «липа»	<i>Pärn</i> 1677 <i>Lõhmus</i> 1284	2961	<i>pärn</i> «липа»
<i>Kļaviņš</i> 326 <i>Kļava</i> 56	382	<i>kļava</i> «клен»	<i>Vaher</i> 1788 <i>Vahter</i> 600	2388	<i>vaher</i> «клен»
<i>Eglītis</i> 240 <i>Egle</i> 93 <i>Eglīte</i> 39	372	<i>egle</i> «ель»	<i>Kuusk</i> 1718	1718	<i>kuusk</i> «ель»
<i>Priede</i> 167 <i>Priedītis</i> 93 <i>Priedīte</i> 14	274	<i>priede</i> «сосна»	<i>Mänd</i> 898	898	<i>mänd</i> «сосна»

Фамилии от названий свойств ландшафта, географических терминов

<i>Kalniņš</i> 881 <i>Kalns</i> 48 <i>Kalnājs</i> 34 <i>Kalnitis</i> 10	973	<i>kalns</i> «гора»	<i>Māgi</i> 3472	3472	<i>māgi</i> «гора»
<i>Krastiņš</i> 207 <i>Krasts</i> 75 <i>Skrastiņš</i> 42 <i>Skrasts</i> 1	325	<i>krasts</i> «берег»	<i>Kallas</i> 1417	1407	<i>kallas</i> «берег»
<i>Siliņš</i> 270 <i>Sils</i> 30	300	<i>sils</i> «бор»	<i>Mets</i> 1447 <i>Laas</i> 1026 <i>Laane</i> 437 <i>Laan</i> 410	3320	<i>mets</i> «бор» <i>laas</i>
<i>Avotiņš</i> 89 <i>Avots</i> 77	166	<i>avots</i> «источник»	<i>Allikas</i> 339 <i>Allik</i> 1243 <i>Hallik</i> 461 <i>Hallikas</i> 66	2109	<i>allikas</i> «источник»

ким и культурным влиянием немцев, а следовательно, влияние немецкого языка, в том числе и немецкой антропонимии, на латышский и эстонский языки и их антропонию; одновременное вхождение обеих стран в состав Российской империи (в начале XVIII века); общая культурная зона, общая лютеранская религия; наконец, появление фамилий в аналогичных условиях и в одно и то же время в начале XIX века по правительственному декрету при наличии списков рекомендуемых фамилий; смена фамилий в конце 30-х и начале 20-х годов XX века; проживание крестьян на небольших обособленных хуторах, что не способствовало созданию прозвищ; общее стремление, особенно при смене фамилий, оттолкнуться от всего иноязычного и многое другое.

Фамилии латышей и эстонцев создавались параллельно на общем культурно-историческом фоне, но независимо друг от друга. Общий базис обусловил некоторую конвергенцию надстроечной категории — антропонимических вкусов латышей и эстонцев. Однако в этом совпадении нет ничего чрезвычайного. Наоборот, оно могло быть даже социально и психологически детерминированным. Для этого достаточно представить себе латышского или эстонского крестьянина, выбирающего себе фамилию. Из бесконечного количества названий окружающей действительности названия родной флоры и ландшафта оказываются оптимальными для использования их в качестве фамильных основ, так как они нейтральны. Они не возвышают и не унижают человека и, как правило, лишены дополнительных коннотаций.

K. Siliņš

VALODU KONTAKTU ATSPUGUĻOJUMS LATVIEŠU PERSONVĀRDOS

Cilvēks ir sabiedriska būtne, kas saistīta ar kādu etnisku kopumu, un tam ir savs vārds, kas atšķir viņu no citiem indivīdiem. Antroponīmikā, īpaši personvārdos, visspilgtāk atspoguļojas gan tradīcijas, gan ar vēsturiskajiem notikumiem saistītās pārmaiņas. Dažādām tautām vēstures gaitā izveidojas savas īpatnējas personvārdu radīšanas un izvēles tradīcijas, un tās pamatos saglabājas, tomēr līdztekus tiem personvārdiem, kas radušies, izmantojot dzimtās valodas sugasvārdus, rodas arī jauni, kuri pārņemti no citu tautu personvārdu krājuma — gan kā tieši aizguvumi, gan kā veidojumi pēc citu valodu modeļiem. Antroponīmi vairāk nekā jebkurš cits valodas novads var sniegt ziņas ne vien par vārdu un formu attīstību un par-

maiņām, bet arī par tautas sociālo stāvokli un kultūru mijiedarbi. Tāpēc antroponimika gūst arvien lielāku popularitāti un vēršas dziļumā un plašumā un tā var būt nozīmīgs avots arī citu zinātnes nozaru pētišanai.¹

Visas etniskās vienības — ciltis, tautas un nācijas — cita no citas nav izolētas, bet to starpā pastāv kontakti un līdz ar to arī savstarpējas ietekmes. Valodu un iedzīvotāju kontaktu procesā jau seno cilšu personvārdi savā starpā krustojās un asimilējās. Šo asimilāciju, tāpat kā tautību asimilācijas procesus, veicina valsts vara, valdošās idejas, reliģiskās konfesijas, tirdznieciskie sakari, migrācija u.c.²

Runājot par personvārdu kontaktiem, jāņem vērā šādu kontaktu veidošanās starp dažādām etniskām vienībām gan tieši, gan ar kultūras sasniegumu (literatūra, māksla, zinātne, tehnika, politiskie notikumi) starpniecību.

Latviešu personvārdu vēsture iedalāma trīs lielos posmos: senie latviešu personvārdi, kristietības posma personvārdi un Padomju Latvijas personvārdi.

Latvieši kā etniskā kopība veidojās mūsu ēras 1. un 2. g. t., bet ar 13. gs. iestājās šī procesa noslēguma periods, kad norisa valodas un kultūras ziņā radniecisku iedzīvotāju grupu tuvināšanās, apvienošāšanās un saplūšana un citvalodisko grupu asimilācija.³

Senie latvieši bija saistīti ar dabu un mitoloģiskiem priekšstatiem. Viņu personvārdi radušies no sugasvārdiem, tos individualizējot un piešķirot tiem jaunu kvalitāti. No latviešu folkloras materiāliem var secināt, ka par personvārdiem izmantoti dabas parādību personificējumi (*Saule, Austra, Auseklis, Pērkons*), augu un dzīvnieku, īpaši putnu, nosaukumi (*Ozols, Liepa, Ieva, Roze, Magone, Niedre, Smilga; Bite, Skudra; Dūja, Cielava, Gaigala, Irbe, Kaija, Sniedze, Zile, Žube, Cirulis, Gulbis, Vanags; Alnis, Lācis, Vilks* u. tml.), kā arī dažādu fizisku un garīgu īpašību nosaukumi (*Garais, Gaide, Jaunulis, Prieks, Tikate, Vesels, Vaidēle*). Skaistas nozīmes vārdus bērnam izraudzījās tādēļ, lai viņam piemistu pamatvārdu nosaukto objektu labās īpašības — dzīvnieku spēks un izveicība, augu skaistums un nodarība.

Minētie dabas parādību nosaukumi bijuši par personvārdu avotu līdz pat agrīnajam feodālismam 9. gs., kad pastiprinājās senlatviešu cilšu kontakti ar kaimiņu ciltīm. Mūsu ēras I. gadu tūkstoši Latvijas teritorijas iedzīvotājiem bijuši cieši sakari ar citām kaimiņu tautām

¹ Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974. с. 5.

² Бромлей Е. В. Этнические процессы. — В кн.: Наука и человечество. М., 1971, с. 37.

³ Денисова Р. Я. Этногенез латышей. Р., 1977, с. 5.

(vāciešiem, slāviem, gotiem, skandināviem, somugru tautām), un tas vairāk vai mazāk ietekmējis arī latviešu valodas attīstības gaitu, īpaši tās vārdu krājumu.⁴ Par Daugavu goti un skandināvi braukuši tirgoties ar Krieviju un Bizantiju. Sevišķi dzīva satiksme starp Baltijas jūras un Melnās jūras zemēm bijusi t.s. vikingu laikos, kad vikingi no Bizantijas atveduši pirmās ziņas par kristīgo ticību. Ir ziņas par vikingu sirojumiem Kurzemē un Zemgalē 10.—11. gs., kur minēti ziemeļnieku vārdi *Svens, Roārs, Andars, Egils, Ingvars, Bjerns, Asmunds, Anskars, Olafs, Torolfs* un *Zigrīda*.⁵ Vēlākie sakari ar ziemeļniekiem latviešus iepazīstināja ar citiem viņu personvārdiem, kā *Eriks, Gunārs, Holmgers, Inga, Ingeborga, Ingegarde, Ingevalde, Hakons, Holmgers, Kārlis, Knuts, Oļegs, Ulfs, Ragnhilde* u.c., kā arī ar daudziem kristīgo vārdiem ziemeļnieku variantā,⁶ no kuriem daudzus izmantoja, nosaucot tajos latviešu bērnus.

Senie libieši Latvijas teritorijā aizņēmuši zemes joslu gar Kurzemes un Vidzemes jūrmalu, tāpat Vidzemē gar Gauju un Daugavu, kur tiem bijuši cieši kontakti ar latviešiem (vēlāk viņus latvieši asimilējuši). Livonijas Hronika min libiešu vārdus *Anno, Aso, Ilo, Vico, Vade, Vesīke, Valdeke, Kaupo, Imautu* u. c.⁷, bet latviešos no tiem kļuvis populārs vienīgi *Imants* (pārveidotā formā).

Senie tirdzniecības sakari iepazīstinājuši latviešus arī ar dažiem trāķiešu un iliriešu vārdiem, kā *Andis, Bens, Dida, Platus, Titus* u.c.⁸, bet no tiem (varbūt citas cilmes?) tagad pazīstams vienīgi *Andis*.

No senprūšu vārdiem latviešiem bijuši pazīstami ap 80 personvārdi, no kuriem nozīmīgākie ir *Dravdots, Malde, Maldite, Monte, Munte, Nameda, Jaune, Ramiko, Savetre, Sule, Tālavš, Vadūne, Vargale, Velēda* u.c.⁹, no tiem vēl mūsu dienās sastop *Malda, Muntis* un *Nameda*.

Visciešākie radnieciskie un arī kultūras un saimnieciskie sakari latviešiem bijuši ar lietuviešiem, tāpēc kopīgo personvārdu skaits ir liels. Jau 13. gs. lietuviešu feodāļiem ir vārdi *Aļģirts, Biruta, Dautants, Erdvils, Ģedimins, Ģintauts, Jagailis, Ķeistutis, Mindaugs, Montvils, Narimants, Ringauds, Sigmants, Tautvilis, Vikints, Vitenis, Vidmunts, Vitauts* u.c. Vēlāk lietuviešu personvārdu liktenis ir līdzīgs latviešu personvārdiem, tikai ar to starpību, ka latviešu vārdus ietekmēja vācu kristietiskā kultūra, bet lietuviešu vārdus

⁴ Blese E. Latviešu valodas attīstības posmi. — Grām.: Latvieši. R., 1930, 55. lpp.

⁵ Senās Latvijas vēstures avoti. R., 1937, 1. sēj.

⁶ Modeer I. Svenska personnamn. Lund, 1964.

⁷ Indriķa Livonijas Hronika. R., 1936.

⁸ Kasparsons K. Aizvēstures atbalsis valodā. — FBR, 1939, 19. sēj.

⁹ Trautmann R. Die altpreussische Personennamen. Göttingen, 1910.

(arī Latgalē) — poļu katoļcīsmas. No mūsdienu 2264 lietuviešu personvārdiem ir 1164 lietuviešu valodas cilmes¹⁰, no kuriem latviešu personvārdu fondā pārgājuši ap 20 vārdus, kā *Alģimants, Daumants, Ģedimins, Keistutis, Marģeris, Vitauts, Alda, Aldona, Banga, Bīruta, Danute, Daiga, Ģiedre, Ginta, Milda, Rūta, Tautmila, Vaida*, bet lietuvieši no latviešiem pārņēmuši, piemēram, *Veltu*.

Ar somiem un igauņiem senajiem latviešiem bijuši visdažādākā saskarsme — gan tirdzniecībā, gan karos, gan savstarpējā sadarbībā robežu joslā. No somu un igauņu personvārdiem latviešiem sastop ap 30 vārdus, jaunākajā laikā galvenokārt ar nelokāmām galotnēm, piemēram, *Aino, Arvo, Avo, Arno, Eira, Eila, Laine, Elma, Hilma, Ita, Ilma, Kaija, Linda, Rauna, Telma, Ulla; Arne, Eino, Ivo, Ilmārs, Ita, Maīla, Raīvo, Tots(ō), Taīvo, Uno* u.c. No latviešu vārdiem igauņi pārņēmuši vārdus *Ilga, Inta, Laimonis, Lelde, Lolīta, Maīga, Rainis, Sarma, Aīgars, Laima, Velta, Vīja* u.c.¹¹

Jau no seniem laikiem latviešiem bijuši cieši sakari ar slāvu tautām: krieviem, baltkrieviem, poļiem u.c. Vēl pirms kristiānisma ieviešanas latvieši pazinusi slāvu personvārdus *Boguslavs, Jaroslavs, Jaromars, Rjurīks, Svetopolks, Vladimīrs, Vladislavs* u.c. Vēlāk tiem piebiedrojušies liels skaits kristiānisma vārdu slāvu formā, no kuriem daudzi nostiprinājušies latviešu personvārdos, piemēram, *Anatolijs, Arkādijs, Antoņina, Boriss, Grīgorijs, Irīna, Klementīns, Konstantīns, Ksenīja, Larīsa, Platons, Sofīja*.

12. gs. beigās Baltiju sāka iekarot vācieši, un šai ekspansijai līdzī naca kristīgas ticības uzspiešana iekarotajām tautām. Ar uguni un zobenu piespieda latviešus pieņemt kristietību. Cilšu kristīšana sākās ar 1206. gadu un ilga līdz 13. gs. beigām.¹² Līdz ar kristīgo ticību kristītajiem deva arī citu vārdu, jo kristība un vārdu došana nozīmēja pātrona un sargeņģeļa iegūšanu. Sākumā piešķirto vārdu nebija visai daudz. Vairāk dotie vārdi bijuši: *Johanness, Heinrihs, Hermanis, Petrus, Dītrihs, Martins, Matīss, Laurentījs, Tomass, Alberts, Vilhelms, Gotfrīds, Frīdrihs, Hartvīgs*; sieviešu vārdu bijis ievērojami mazāk: *Anna, Magdalēna, Margareta, Katrīna, Barbāra*.¹³

Vairums šo bibliisko un no baznīcas svētajiem ņemto vārdu bija cēlušies no ebreju, grieķu, latīņu, arī vācu valodas. Blakus tiem senie latvieši tomēr lietoja joprojām arī savus senos vārdus. Pirmajā lat-

¹⁰ Kuzavīnis K., Savukynas B. Lietuvių vardų etimologinis žodynas. Vilnius, 1971.

¹¹ Rajandi E. Raamat nimedest. Tallinn, 1968.

¹² Adamovičs L. Latvieši un katoļu baznīca. — Ģrām.: Latvieši. R., 1930, 181. lpp.

¹³ Bruiningk H. Messe und kanonisches Stundengebet. — Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. R., 1904. H. 2., S. 59f—609.

viešu kristianizēšanas laikā latviešiem lietoti ap 300 vārdu, no kuriem populārākie bijuši *Ādams, Aleksandrs, Anna, Agata, Agnese, Alberts, Aleksis, Anastasija, Antonijs, Barbara, Benedikts, Cecilija, Katrīna, Kristīne, Klāra, Kordula, Kornēlijs, Dominiks, Donāts, Doroteja, Elizabete, Fēlikss, Georgs, Ģertrūde, Helēna, Jēkabs, Johanness, Margarita, Marija, Magdalēna, Marta, Mārtiņš, Matīss, Mihaels, Nikolajs, Otilija, Pauls, Pēteris, Simanis, Stefans, Tekla, Teodors, Tomass, Valentīns, Valērijs, Viktorija, Viktors*.

Kristietiskie vārdi latviešiem bija sveši un nesaprotami. Bija tie arī grūti izrunājami, jo latviešu valodā toreiz vēl nebija skaņu f un h. Sākās latvisko un katolisko elementu saplūšana, tā radot vārdu variantus. *Akātius* pārveidojās par *Akotu*; *Antoneus* par *Anti, Antiņu, Teni, Tuni*; *Didrihs* par *Didzi, Tici*; *Gerhards* par *Ģedertu, Ģirtu, Ģietu*; *Heinrihs* par *Indriķi, Indulī, Ingu, Indu*; *Georgs* par *Juri, Jurgī*; *Nikolajs* par *Klāvu, Klausu, Niku, Niklāvu*; *Fridrihs* par *Pidriķi, Prici, Sprici, Trici, Piku, Brici, Briģi*; *Kristaps* par *Čipu*; *Filips* par *Pilupu, Lipstu*; *Agate* par *Apku, Ožu*; *Barbara* par *Babu, Barbu, Baibu*; *Doroteja* par *Dārtu, Dori, Tiju, Tigu, Ortu*; *Elizabete* par *Beti, Ebu, Lizi, Ilzi*; *Katrīna* par *Kaču, Katri, Trini, Tružu, Čibu, Tinci*; *Kristīne* par *Ķērstu, Šķērstu, Stīni, Kristu*; *Sofija* par *Sapu, Čapu, Čiepu, Viku* u. tml. 17. gs. G. Mancelis min 28 latviskotus vārdu variantus¹⁴, bet G. F. Stenders 18. gs. jau 113¹⁵. Pret šādu vārdu pārveidošanu nostājās vācu mācītāji. V. Panteniuss 1848. g. «Latviešu Avīzēs» (11. nr.) raksta: "...nesaki vis *Mikus*, bet *Miķelis*, ne *Čipus*, bet *Krišjānis*, ne *Jankus*, bet *Janis*, ne *Daucis*, bet *Dāve*, ne *Ingus*, bet *Indriķis*, ne *Pince*, bet *Trīne*, ne *Čiepa*, bet *Grieta*, ne *Luža*, bet *Lavīze*, ne *Kaže*, bet *Katrīne*, ne *Dženija*, bet *Žanete*... Neliec bērnam trīs vārdus blakus, bet vai tad nepietiek ar vienu vārdu. Nesatricīni jaunajam mācītājam galvu ar saviem modīgiem vārdiem."

Šai laikā bērnu vārdu piešķiršana atrodas baznīcas ziņā, kuras izpildīja civilstāvokļa aktu reģistrēšanas funkcijas. Latvijā dzīvoja ap 1,5 miljoni latviešu, kas piederēja pie trim galvenajām konfesijām: 1 miljons luterāņu, 400 000 katoļu un ap 60 000 pareizticīgo, un attiecīgi izveidojās trīs galvenie personvārdu katalogi. Pagaidām nav pilnīgi drošu ziņu par latviešu kalendāru sākumiem, bet domājams, ka tie meklējami 1750. gadā.¹⁶ Ar 19. gs. 70. gadiem luterāņi uzsāka cīņu par nacionāliem personvārdiem. Auseklis no sava kalendāra izmeta 325 vārdus, kas pēc viņa ieskata nesaskaņēja ar latviešu nacionālajiem centieniem, un to vietā ielika vārdus

¹⁴ Mancelius G. Lettus... R., 1638.

¹⁵ Stender G. F. Lettisches Lexikon... Mitau, 1789.

¹⁶ Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 430. lpp.

lietojumam. Starp pārņemtajiem bija filmu zvaigžņu un romānu varoņu vārdi, kā *Sallija, Skarleta, Iveta, Grizelda, Esmeralda, Karrena, Minjona, Amelita, Širleja, Egils, Fridiolins, Frančeska, Ģests, Gijs, Gunārs, Ivars, Ēriks*, politisku darbinieku vārdi, kā *Dantons, Duglass, Vašingtons, Ungars* u. tml., revolūcijas ietekmē no Padomju Savienības ienāca *Ideja, Ļeņina, Marseljēze, Revolūcija, Oktobrins, Spartaks, Vladlēns*, arī daži tā laika industrializācijas perioda vārdi. No 1923. līdz 1940. gadam Rīgas Dzimtsarakstu nodaļā reģistrēti ap 340 vīriešu un 570 sieviešu vārdi, kas aizgūti no citām valodām. Daudzi vārdi bija pārāk neparasti, tāpēc izvēlēti tikai vienu reizi. Dažkārt vārda izraudzītājam acīmredzot bijusi nesaprotama vārda nozīme, un vārds izveidots no pavisam nepiemērotas nozīmes sugasvārda, piemēram, *Prima, Dua, Tria, Hlorofila, Eross, Pirs, Uzo, Credo, Unasankta, Dolārs, Porto, Alegro, Centello, Lērio, Angina, Anēmija, Hiēna, Arēna, Morēna, Māģija* u.c.

Pēc lielā Tēvijas kara, veidojoties sociālistiskajai sabiedrībai, lielāka uzmanība tika pievērsta arī personvārdu izvēlei. Veidojās jauna sociālā struktūra, pieauga kultūras sakari ar citām pasaules, īpaši padomju, tautām, biežākas kļuva jauktās laulības, mainījās arī personvārdu tradīcijas. Personvārdi kļuva internacionālāki, un tajos savijušies dažādu tautību valodas, kultūras un mentalitātes elementi. Sākot ar 20. gs. 2. pusi, latviešu personvārdu krājums pavairojies par vairāk nekā 3000 vārdu, kas nākuši no dažādu tautību personvārdu pūra vai arī darināti no jauna pēc citu valodu modeļiem vai sekojot modes tendencēm. Pamatos izveidojies t.s. vārdu pamatfonds, ko lieto visvairāk, un, kā liecina statistika, tad vairums vispopulārāko ir virkne adaptētu, resp., latviskotu vārdu, kas nākuši no citām valodām. Tā, piemēram, 1969. gadā Rīgas Dzimtsarakstu nodaļā reģistrēti 3483 latviešu, 3646 cittautu bērni, kam doti 666 vārdi, no tiem 109 latviešiem, 174 cittautiešiem, 383 jauktu laulību bērniem un 148 kopīgi kā latviešiem, tā cittautu bērniem. Pirmajā desmitā latviešiem bija šādi personvārdi: *Jānis* — 68, *Andris* — 48, *Juris* — 31, *Raimonds* — 45, *Normunds* — 43, *Māris* — 39, *Uldis* — 38, *Aigars* — 34, *Aivars* — 30, *Kaspars* — 26; *Dace* — 66, *Ilze* — 49, *Iveta* — 48, *Sandra* — 46, *Laila* — 31, *Inese* — 26, *Inga* — 25, *Ilona* — 16, *Diāna* — 14, *Kristīne* — 13.

Patlaban latviešu kalendāros, piemēram, Dabas un vēstures kalendārā 1977. gadam, ir 650 personvārdu, no kuriem īsti latviskas cilmes ir 117, t.i., 15,4% (tādi kā *Laimnesis, Zintis, Spulga, Rota, Smaida, Pārsla, Spidola, Centis, Skaidrite, Mirdza, Varis* u. tml., starp tiem arī tādi baltu vārdi kā *Alnis, Daila, Laima, Daina, Dainis, Dzintra, Dzintars, Balvis* vai no sen aizgūtiem sugasvārdiem veidoti vārdi, kā *Kaija, Selga*). Vairums vārdu ir grieķu cilmes — ap 60 (*Agate, Agnese, Aleksandrs, Anatols, Andrejs, Filips*, arī *Vilips*,

Georgs, Irēna, Iriša, Jolanta, Helēna, Ksenija, Larisa, Melita, Nikolajs, Sibilla, Sofija, Stefāns, Stefānija, Terēze, Pēteris u.c.) un latīņu cilmes — ap 40 (*Alma, Albīns, Amanda, Aurora, Augusts, Beāta, Fēlikss, Justs, Justīne, Jūlijs, Konstantīns, Klāra, Leons, Magnuss, Maksis, Natālija, Regina, Romāns, Sergejs, Valērijs, Valentīns, Viktors* u.c.). Daudz latviešu kalendārā ir ģermāņu cilmes vārdu, galvenokārt no senaugšvācu formām izveidotie vārdi (ap 60 vārdu), kas ir samērā plaši izplatīti un lietojami diezgan stabili dažādās paudzēs, piemēram, *Alberts, Arnolds, Edmunds, Edvīns, Egons, Elfrīda, Ernests, Ēvalds, Helmūts, Herta, Hermīne, Irmgarde, Leonards, Matilde, Rūdolfs, Rihards, Roberts, Valters, Vilhelms, Zigmārs, Zigmunds* u.c., kā arī vārdi, kam izveidoti visai atšķirīgi latviskie varianti: *Gatis* < *Gothards*; *Indriķis, Indulis, Ingus* < *Heinrihs*; *Arnis* < *Arnolds* u. tml. Ap 20 ir skandināvu vārdu, piemēram, *Anitra, Gunārs, Gustavs, Egils, Elfa, Helga, Ingrīda, Ingeborga, Inguna, Ivande, Ivars, Normunds, Olafs, Solveiga, Zigrīda* u.c. Līdz ar kristietību latviešu personvārdu skaitā ienāca ebreju cilmes vārdi, kā *Ādams, Dāvids, Jāzeps, Jekabs, Magdalēna, Marija, Marta, Matīss, Mihaels*, resp., *Miķelis, Šimānis, Tamāra, Ruta, Zuzanna*, jaunākajā laikā arī *Dina, Ārijs, Izabella, Lilīta* u.c. No slāvu cilmes (vai formas) vārdiem kalendāros visai stabili ir vārdi *Antoņina, Boriss, Bronislavs, Kazimīrs, Svetlana, Vladimīrs, Vladislavs*, no igauņu, resp., somu vārdiem kalendārā ir *Līda, Ilma, Aiga*, bet no lietuviešu personvārdiem — *Aldona, Aļģirds, -is, Alvīls, Baņuta, Daumants, Daiga, Gintars, Ģirts, Ģiedre, Margēris, Mintauts, Oļģerts, Rūta*.

Virkne vārdu ienākuši no franču un itāliešu personvārdu krājuma (lielākoties tie ir grieķu vai latīņu cilmes): *Armands, Anrijs, Bēla, Benīta, Eiženija, Ēlita, Kamīla, Karmēna, Luīze, Ninona, Šarlote, Franciska, Frančeska, Žanete, Žanis, Ženija*. Daži klasisko valodu cilmes vārdi ienākuši no angļu (*Džuljeta* < *Jūlija*) vai spāņu varianta (*Inese* < *Agnese*). Pa retam vārdam nākuši no arābu valodas (*Elmīra, Elvīra*), no senpersu valodas (*Kaspars, Nauris*) u.c.

Mūsu dienās nav vairs iespējams nemainīgi spriest par visu personvārdu cilmi un to etimoloģiju, jo onomastikā izpaužas dažādu valodu savstarpējās ietekmes, modeļu kopēšana un kalkošana²², turklāt jaunākajā laikā latviešu personvārdu veidošanā arvien spēcīgāka kļūst tendence darināt fonētiski labskanīgus vārdus pēc īpašiem fonētiskiem un orfoģiskiem modeļiem, nemaz nedomājot par to nozīmi, piemēram, reģistrēti vārdi *Daija, Didija, Dzīta, Zanza*, kā arī vesela virkne vārdi ar izskaņu *-ita*, kā *Gunita, Mārita, Zanīta*²³,

²² Историческая ономастика. М., 1977, с. 6.

²³ Zemzare D. Piezīmes par mūsdienu latviešu personu vārdiem. — Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1971, 127. lpp.

ar nelokāmo galotni -o, kā *Argo, Arno, Arvo, Ivo, Ilo, Italo, Reino, Uno, Vido* u.c. Darina arī dažādus vārdu variantus, atmetot, pieliekot, isinot vai pagarinot skaņas, piemēram, *Helga — Elga, Albina — Albiona, Anna — Ana, Vita — Vita*, mainot galotnes, piemēram, *Aneta — Anete, Eva — Eve, Arnis — Arno*, lietojot vārdu daļas kā patstāvīgus vārdus, piemēram, *Aleksis — Leksis, Brigita — Gita, Anita — Nita* u. tml. Latviešu personvārdi, tāpat kā personvārdi vispār, mūsu dienās vairāk liecina par kultūru kontaktiem, bet mazāk tieši par valodu kontaktiem, jo personvārdi pieder pie tā leksikas slāņa, kurā visvairāk izpaužas valodu internacionālais raksturs.

G. Smiltniece

DZIMTES UN CELMU FORMU SVĀRSTĪBAS AR PRIEDĒKĻIEM ATVASINĀTAJOS LIETVĀRDOS LATVIEŠU RAKSTU VALODĀ

1. Produktīvs lietvārdu darināšanas līdzeklis latviešu valodā ir priedēkļi. Raksturīga parādība ir atvasināto lietvārdu dzimtes un / vai celmu formu atšķirība no neprefiksālā vārda, piemēram, *roka — aprobe, galds — pagalde, galva — pagalvis*.¹

Dažādos latviešu rakstu valodas vēsturiskās attīstības posmos daļai prefiksālo atvasinājumu dzimtes kategorijas izpausmē ir bijušas īpatnības, kas nesaskan ar mūsdienu latviešu literārās valodas normām.

Īsumā aplūkosim dažu atvasināto lietvārdu dzimtes un celmu variablās formas.

2.1. Daļai atvasināto lietvārdu, kuriem mūsdienu literārajā valodā notikusi dzimtes maiņa attiecībā pret neprefiksālo lietvārdu, pirmsnacionālajā rakstu valodā saglabājusies pamatvārda dzimte. Tā vīriešu dzimtē sastopami lietvārdi *apkakls, pakakls (-is), padibenis, pagals (-is), pajumts, paspārns, pavēders* u.c. Lielākoties šādas formas lietotas 17. un 18. gadsimtā, arī vēl 19. gadsimta I pusē, piemēram, ... *taws Kaklis Pehrlu Apkaklos* Bib. Zālamana dz.² ... *krekla apkaklis lai pahr uswalku pahrsttās*... Ves. gr. 28. ... *tahdeem Elles=pagghaļeems nhe gir tee Ghraki pedohti*... Manc. Post. I, 436. *Pakacklis (Pakausse)*, das Genick. Lang. 98.

¹ Sk.: Endzelīns J. Baltu valodu skaņas un formas. R., 1948, 64.—65. lpp.; Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 262.—263. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959, I. daļa, 181.—182. lpp.

² Saisinājumu sarakstu sk. raksta beigās.

... *Appaksch teesas paspahrneem*... Hug. 11. ... *pawehders ar johstu*... *tohp pahrseets*. Ves. gr. 31.

Dažas šādas atvasinājumu formas atspoguļojas arī 17.—19. gadsimta vārdnīcās. Tā Lange minējis formas *apkakls*, *pavēders*, *pajumts*.³ Stendera vārdnīcā tikai vīriešu dzimtē doti atvasinātie lietvārdi *apkakls*, *pakakls*, *pavēders*, *pajumts*.⁴ Ulmanis minētos atvasinājumus devis abu dzimšu formās: *apkakls*, *apakle*; *pakakle*, *pakaks*; *pavēdere*, *pavēderis*; *pagale*, *pagals*; *pajumts*, *pajumta*.⁵

Divejādas nozīmes ietvertas atvasinātajās formās *pajumte*, *pajumts*: 1) "patvērums", "mājoklis"; 2) "vieta zem jumta", arī "nojume" (ME III 37). Līdz 19. gadsimta beigām galvenokārt, šķiet, lietota vīriešu dzimtes forma *pajumts* gan ar vienu, gan otru nozīmi: ... *tu appaksch manna Pajumta ej*. Bib. Mat., 15. ... *ļaudis... bes pajumta laukā dzihwo*. LLD 1832, 8. ... *redzeja apaksch pajumta wisadus mahjas=lohpus izstahditus*... BV 1872, 32. ē-celma forma *pajumte* rakstu valodā strauji ieviešas 19. gadsimta beigās. Tā lietota galvenokārt ar nozīmi "patvērums", "mājoklis", "mājieta", piemēram, ... *ceemiņam Juhsu mahjā pajumte?* SKZ 3. ... *atrodas droschā pajumtē*... MVM 1896, 3, 232.

Mūsdienu literārajā valodā normas raksturs ir ē-celma formai. Tā tiek lietota ar nozīmi "patvērums", "mājoklis", gan ar nozīmi "nojume"⁶, piemēram, *Audzis viņš... radnieces pajumtē*... Zigm. 26. *Kuts pajumtē bija piesisti... kāši*. Birze 165.

Kaut reti, taču dažkārt tomēr musdienu valodā vēl sastopama arī vīriešu dzimtes forma *pajumts*, lietota abās iepriekš minētajās nozīmēs, piemēram, ... *kur būs pajumts manai ģimenei*... Lācis 25. ... (sienu) *sabāzis Kaut kur Šķūņos un pajumtos zemos*... Zied. 25.

2.2. Daži ar priedēkļiem atvasināti lietvārdi agrākajos rakstu valodas periodos saglabājuši pamatvārda sieviešu dzimti pretstatā tagad lietotajām vīriešu dzimtes formām, piemēram, *papēde*, *pagalva* (-e), *paegle*, *pavasara*: ... *gultas pagalwê glabbaht*. LGGr. IV, 52. ... (kurpes) *ar augstahm papehdehm*. Ves. gr. 29. ... *kaddiķeem jeb paeglehm*... Kav. 107. *Pawassara sahkahs*... Stend. I, 98.

Dažas šādas sieviešu dzimtes formas bijušas ļoti noturīgas. Daudz domstarpību, liekas, radījis lietvārds *pavasaris*. Paralēlformas *pavasaris*, *pavasara* latviešu valodai nav svešas, par to liecina tautas

³ Lange J. Vollstaendiges deutsch lettisches und lettisch deutsches Lexicon. Lettisch Deutscher Teil. Mitau, 1777, S. 18, 225, 230.

⁴ Stender G. F. Lettisches Lexikon... Mitau, [1789], Teil 1, S. 98, 8, 91, 350.

⁵ Ulman C. Ch. Lettisches Wörterbuch. R., 1872, S. 9, 15, 180, 181, 185, 192.

⁶ Latviešu-krievu vārdnīca. R., 1974, 469. lpp.

dziesmas⁷: *Kaleet, brahļi, dzelzcheem puhru, Kad kalpam wehlejeet, Lai tas manim nesaluhstu, Pawasarôs wadajot*. LD III 2, 16623. ... *Man apsedza silta saule, Pawasaras leetutiņsch*. LD I, 1769.

Ši lietvārda vīriešu un sieviešu dzimtes formu paralēlisms atspoguļojas jau 17. gadsimta tekstos, piemēram, *Frühling / Pawasars*. Manc. 68. *Pa = wassars, der Frūling*. Lang. 338. *Pawasaras laiks, frūlings Zeit*. Lang. 131.

Līdz 19. gadsimta vidum rakstu valodā pārsvarā lietota forma *pavasara*, piemēram, ... *pawassara ar siltu laiciņu nahktu*... Stend. II, 124. ... *pawasaras zchiglums*. Pal. J. 64.

Ap 19. gadsimta vidu strauji pieaug vīriešu dzimtes variantu *pavasaris, pavasars* lietojums.

19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā notikušas diskusijas par to, kuras dzimtes forma būtu atzistama par normu. Tā, piemēram, laikrakstā «Rīgas Apskats» lasāms: "Pavasaris vai pavasara? Mūsu rakstnieki par šī vārda lietošanu šķiras pilnīgi divos leģeros, un, kā liekas, nedz vieni, nedz otri nedomā piekāpties."⁸ Raksta autors nepiekrīt sieviešu dzimtes formas aizstāvju argumentam, ka vārds *vasara* ir sieviešu dzimtē un tādēļ "pavasari nevarot uzreiz celt citā dzimuma kārtā". Autors norāda, ka latviešu valodā ir daudz atvasinājumu ar piedēkli *pa-*, kas mainījuši dzimti: *galds — pagalde, kalns — pakalne, pēda — papēdis, galva — pagalvis* u.c. Turklāt "ļaužu mutē... dzirdams *pavasaris*", tādēļ būtu jālieto vīriešu dzimtes forma.

20. gadsimta sākumā sieviešu dzimtes forma *pavasara* strauji izzūd. 1930. gadā izdotajā «Izrunas un rakstības vadoni» minēts lietvārds *pavasaris*,⁹ taču domājams, ka šim lietvārdam pievērsta uzmanība ne tāpēc, ka tajā laikā vēl būtu bijušas šaubas par dzimtes izvēli, bet gan tāpēc, ka nepieciešams parādīt pareizo nominatīva formu *pavasaris* pretstatā tolaik bieži lietotajai formai *pavasars*.

Mūsdienu literārajā valodā normas raksturs ir formai *pavasaris*. Dažkārt, īpaši dzejā, sastopama arī forma *pavasars*, mūsdienu dzejnieki to izmanto kā tehnisku līdzekli ritma saglabāšanai un atskaņu radišanai, piemēram: *Gruvekļu gruvekļos sabira dzīve, pāri vēlās kur fašistu bars — plēsa tie, laupīja nikni un sivi, likās, neatnāks pavasars*. Lukss 62. *Bet saule ir stipra kā miestīņš Un pavasars dzer un reibst*... Elksne 49.

3. Valodas attīstības gaitā saskatāms process, kas ir pretējs aplūkotajam, proti, daži ar piedēkļiem atvasinātie lietvārdi, kuriem mūs-

⁷ Sk. arī ME III 133.

⁸ Rīgas Apskats, 1908, Nr. 196.

⁹ Endzelīns J., Smits P. Izrunas un rakstības vadonis. R., 1930, 13. lpp.

dienu literārajā valodā dzimte ir tāda pati kā bezpriedēkļa vārdam, agrākajos valodas attīstības posmos dzimtes ziņā bijuši atšķirīgi. Ir lietotas tādas priedēkļvārdu formas kā *apģērbe*, *pagalme*, *aizvēja*, *aizdomi*, *izskate* (-a), *paēnis* (tagad *apģērbs*, *pagalms*, *aizvējš*, *aizdomas*, *izskats*, *paēna*).

Lietvārdi *apģērbs* un *pagalms* sastopami triju celmu formās: līdzās *o*-celmam lietoti arī *ījo*-celmi un *ē*-celmi: *apģērbis*, *apģērbe* un *pagalmis*, *pagalma*, piemēram, *Kahds labbums no scha apģehrbja*... Ves. gr. 115. ... *ko pee wiņņa apģehrbes wainoht*. Elf. 10. *Muizchas=widds (Pagalme)*... Lang. 172. *Paschā pagalmja widū*... Mag. I, 2, 1892, 113 (ME I, 592 *galms* atzīst par jaunāku darinājumu).

Svārstības un nekonsekvence izpaužas atvasinātā lietvārda formu *paeglis*, *paegle* lietojumā, piemēram, ... (žagari) *no paeglehm un citteem kokeem*. Kav. 27. ... *dazchadi kruhmi, kā paegļi, kahrkli*... Abuls 99.

Sieviešu dzimtē šis lietvārds pazistams daudzās Kurzemes, Zemgales, Vidzemes un Latgales izloksnēs (DA). K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā» formai *paegle* minēta arī nozīme "vieta zem egles" (ME III 24), taču rakstu valodā tāds lietojums nav konstatēts.

Svārstības minētā lietvārda dzimtes formu lietojumā vērojamas samērā ilgi — līdz 20. gadsimta 20.—30. gadiem.¹⁰

Musdienu literārajā valodā tiek lietota viriešu dzimtes forma *paeglis*, piemēram, ... *siksts kā paegļa stumbrs*. ... *Birze 15. ... adatains kā paegļa zars*. Kald. 80.

Gan 19. gadsimta II pusē, gan arī vēl 20. gadsimta sākumā rakstu valodā sastopama sieviešu dzimtes forma *aizvēja*, piemēram, *Aizvēja -jis, ein windstiller Ort*... BZP 1884, 16. ... *vērība jāpiegriez dabiskai aizvējai*... Augļkop. 21.

Aplukojamā tipa atvasināto lietvārdu dzimtes svārstības latviešu rakstu valodā nav sevišķi spilgta parādība. Parasti tās nesniedzas pāri 19. gadsimta robežām.

Agrākajos posmos latviešu rakstu valodā ir lietotas paralēlformas *apdoms*, *apdoma*. 18. un 19. gadsimta vācu autoru darbos dominē viriešu dzimtes forma *apdoms*: *Ikweens sawu padohmu dewe, bet bes apdohma*. Stend. II, 52. *Bet apdohms... uswinne wis-sus pretneekus*. Hug. 14.

19. gadsimta beigās vērojama tendence šo atvasinājumu lietot pamatvārda dzimtē *apdoma*, piemēram, ... *bez apdomas weltigi waino*... MD 6. ... *bez kahdas apdomas tahlaku dewās*... L.—J. 130.

¹⁰ Sk.: Endzelins J., Milenbahs K. Latviešu gramatika. R., 1907, 97. lpp.; Aipranks A. Latviešu jaunas pareizrakstības vārdnīca. R., 1925, 15. lpp.

Svārstības formu *apdoms*, *apdoma* izvēlē vērojamas arī vēl pašlaik. Pareizrakstības vārdnīcas jau agrāk par normu izvirzījušas vīriešu dzimtes formu *apdoms*.¹¹ Tikai šāda forma fiksēta arī «Latviešu valodas biežuma vārdnīcā».¹² Tomēr, kā rāda «Latviešu literārās valodas vārdnīcas» materiāli, tikpat labi mūsdienu valodā iespējama arī sieviešu dzimtes forma *apdoma*.¹³

4. Dzimtes svārstības vērojamas arī dažos deverbālos lietvārdos. Tā, blakus mūsdienu literārās valodas formām *atauga*, *atmata*, *atšpulgs*, *apvārsnis*, *izbrins*, *pakaiši*, *uzvalks*, *uzturs* 17.—19. gadsimta rakstu valodā sastopamas formas *atmats*, *apvārsne*, *pakaisas*, *uzvalka*, *uztura*.

Atvasinātā deverbālā lietvārda paralēlformas *atauga*, *ataugs* 18.—19. gadsimta tekstos lietotas ar divējādām nozīmēm: 1) "jauns mežs", 2) "jauns dzinums", "atvase". Kā vienas, tā otras nozīmes izteikšanai lietotas gan *ā*-celma, gan *ē*-celma formas, piemēram, *Kam mezchi un ataugas irraid...* LGGr. IV, 78. ... (mežus) *un ataugus kohpj...* LGGr. II, 92. ... *awepu ataugas stahdit*. Leit. 8. ... *ņem saknu ataugus...* Kav. 70.

Minētās nozīmes norādītas arī K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā» dotajos variantos *ataugs*, *atauga*, *ataudze* (ME II 148).

20. gadsimta rakstu valodā normas raksturu ir ieguvusi sieviešu dzimtes *ā*-celma forma *atauga*. Parasti tā lietota ar nozīmi "jauns mežs" (LLVV I 338), piemēram, ... *liela atauga četriem sturiem*. Brig. 294. ... *ganibās aiz ataugas...* Upīts 66.

Mūsdienu literārajā valodā dzimtes svārstības izpaužas atvasinājumos *atšpulgs*, *atšpulga* (LLVV I 447—448). Abu variantu lietojuma nozīmes vienādas, piemēram, *Viļņu atšpulgi...* Vāc. 44. ... *atšpulga nekad neizgaisīs...* Lācis 315. *Skrien zaļas atšpulgas...* PLS 1972, 4, 6.

Runājot par variantiem *izbrins*, *izbrina*, jāpiebilst, ka «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» minēta tikai vīriešu dzimtes forma (LLVV III 496), taču valodas praksē bieži tiek lietota arī sieviešu dzimtes forma, piemēram, ... *bija redzams izbrīns...* Saul. 122. ... *es apstulbtu aiz izbrīna...* PLS 1980, 9, 17. ... *domas... izbrīnas pilnas...* Līvs 25. *Izbrīna... dzima un gaisa...* Kar. 1979, 4, 48. Blakus formai *izskats* 19. gs. II puses rakstu valodā sastopamas sieviešu dzimtes *ā*-celma un *ē*-celma formas *izskata*, *izskate*,

¹¹ Sk.: Blese E., Pētersons V. Pareizrakstības vārdnīca. R., 1938, 11. lpp.; Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. R., 1951, 16. lpp.

¹² Latviešu valodas biežuma vārdnīca. Apvienotais (1.—3.) sējums. R., 1973, 255. lpp.

¹³ Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1972, 1. sēj., 194., 195. lpp.

piemēram, ...no izskatas daudz spehčigaks... DL 1893, 99.
...daudz mazaki no izskates... Bar. 4.

Lietvārds *pakaiši* sastopams ģo-celma un ā-celma formās *pakaisi*, *pakaiši*, *pakaisas*, piemēram, ...*wahkt suhnas lopu pakaisēem*. Janš. I, 223. *Caur schahdahm pakaisahm*... DZ 1880, 2.

Šis paralēlformas pazīstamas arī dažādās izloksnēs: *pakaisi* Džūkstē, *pakaiši* Ērgļos, Varakļānos, Rankā, *pakaisas* Lielsalacā, Dundagā (ME III 37, EH II 139).

Šķiet, samērā vēlu latviešu valodā ieviesušie deverbālie lietvārdi *uzturs*, *apvārsnis*. Agrāk par 19. gadsimta otro pusi rakstu valodā tos nav izdevies konstatēt. Tajā laikā raksturīgs sieviešu dzimtes formu *uztura*, *apvārsne* lietojums, piemēram, ...*telpu preeksch uzturas uzglabahschanas*. Austr. 1886, 4. 216. ...*pa-saule aiz apwahršnes*... Bl. 207.

Dažkārt sieviešu dzimtes lietvārds *uztura* dažu 20. gadsimta autoru darbos lietots ar nozīmi "uzturēšanās", piemēram, ...*mana uzturas vieta drīz nāks zināma*... B.-Up. I, 105. ...*dabutu no eecirkņa*... *uzturas zīmi vaj pat pasi*... Laic. 9.

Reti 17.—19. gadsimta rakstu valodā sastopamas formas *atmats*, *uzvalks*, piemēram, *Drigģenes*... *aug wissur kur grueschi un at-matti*. Kav. 116. *Kittel / Uswalkas*. Manc. 104.

5. Analizētais valodas materiāls rāda, ka lielākā daļa ar piedēkļiem atvasināto svārstīgo lietvārdu formu pieder valodas pagātnei. Dzimtes un celmu varianti bija izplatīti gan vācu mācītāju veidotajā feodālā laika latviešu rakstu valodā, gan latviešu nacionālās valodas veidošanās posmā.

Tomēr morfoloģiskās svārstības prefiksālajos atvasinājumos nav tikai vēsturiska parādība. Daži lietvārdi arī mūsdienu literārajā valodā funkcionē abu dzimšu formās, veidojot normas variantus.

Saisinājumi

Abuls — Skolas druva. Lasāmā grāmata pilsētu un lauku skolām, I. Sastādījis P. Abuls. R., 1898.

Augļkop. — J. Sudrabs. Augļkopība. R., 1933.

Austr. — Austrums. Zinības un rakstniecības mēnešraksts. Maskava un Jelgava, 1885—1905.

Bar. — [K. Barons.] Mūsu tēvzemes aprakstīšana un daži pielikumi īsumā saņemti. Jelgava, 1859.

Bib. — Tā svētā grāmata jeb dieva svētais vārds... R., 1689.

Birze — M. Birze. Visiem rozēs dārzā ziedi... R., 1958.

Bl. — R. Blaumanis. Pie skala uguns. Jelgava, 1893.

Brig. — A. Brigadere. Dievs, daba, darbs. R., 1927.

B.-Up. — E. Birznieks-Upītis. Kaukāza stāsti. R., [1927], 1.—2. daļa.

BV — Laikraksts Baltijas Vestnesis, 1869—1906.

- BZ — Laikraksts Baltijas Zemkopis, 1875—1884.
 BZP — Laikraksts Baltijas Zemkopja Pielikums, 1877—1884.
 DA — Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiāli.
 DL — Laikraksts Dienas Lapa, 1886—1905.
 EH — J. Endzelīns un E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Milnaha Latviešu valodas vārdnīcai. R., 1934—1946, 1.—2. sēj.
 Elksne — Ā. Elksne. Trešā bezgalība. R., 1971.
 Elf. — K. Elverfelds. Liksmības grāmata. Jelgava, 1804.
 Hug. — K. Hugenbergers. Derīgs laika kaveklis. Jelgava, 1826.
 Janš. — J. Janševskis. Mežvidus ļaudis. R., 1929, 1. daļa.
 Kald. — S. Kaldupe. Meža mozaikas. R., 1980.
 Kar. — Žurnāls Karogs.
 Kav. — H. Kavals. Dieva radījumi pasaulē. Jelgava, 1860.
 Lācis — V. Lācis. Uz jauno krastu. R., 1958.
 Laic. — L. Laicēns. Emigrants. R., [1926].
 Lang. — Nicas un Bārtas mācītāja Jaņa Langija 1685. gada latviski-vaciska vārdnīca ar isu latviešu gramatiku. Izdevis un apcerējis E. Blesē. R., 1936.
 LD — K. Barons, H. Visendorfs. Latvju dainas. Jelgava un Peterburga, 1894—1915, 1.—6. sēj.
 Leit. — A. Leitāns. Darba nullis pa mēnešiem. R., 1842.
 LGGr. — Latviska Gada grāmata. Jelgava, 1797—1798, 1.—4. daļa.
 Liv. — E. Līvs. Velnakaula diviņi. R., 1966.
 L.-J. — Lautenbahs-Jūsmiņš. Niedrišu Vidvuds jeb varenu vīru darbi Latvijas senatnē. Jelgava, 1891.
 LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1972—1975, 1.—3. sēj.
 LLD — Laikraksts Tas Latviešu Ļaužu Draugs, 1832—1837.
 Lukss — V. Lukss. Kara krūze. R., 1945.
 Mag. — Magazin, herausgegeben von der Lettisch Literarischen Gesellschaft. Mitau-Riga, 1828—1936.
 Manc. — G. Mancelius. Lettus. Das ist Wortbuch. R., 1638.
 Manc. Post. — G. Mancelius. Lang-gewünschte Lettische Postill... R., 1654.
 M.D. — Mazie Dunduri. I dundurs. R., 1888.
 ME — K. Milnaha. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis un turpinājis J. Endzelīns. R., 1923—1932, 1.—4. sēj.
 MVM — Žurnāls Mājas Viesa Mēnešraksts, 1896—1900.
 Pal. J. — G. Braže. Kā Palejas Jānis savu būšanu kopis. Jelgava, 1844.
 PLS — Žurnāls Padomju Latvijas Sieviete.
 Saul. — B. Saulītis. Lidz pedējai taisnei. R., 1963.
 Stend. I — G. F. Stenders. Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. Jelgava un Aizpute, 1776.
 Stend. II — G. F. Stenders. Pasakas un stāsti... Jelgava, 1789.
 SZK — Saimnieču un zeltēju kalendārs. R., 1895.
 Upts — A. Upīts. Zaļā zeme. R., 1947.
 Vāc. — O. Vācietis. Elpa. R., 1966.
 Ves. gr. — [M. Stobe.] Veselības grāmata, latviešu bērniem par mācību sarakstīta. Jelgava, 1795.
 Zied. — I. Ziedonis. Motocikls. R., 1965.
 Zigm. — D. Zigmonte. Jūras vārti. R., 1963.

PAR DIVDABJU AR IZSKAŅU *-ams (-āms)* SEMANTIKU UN GRAMATISKO RAKSTUROJUMU

Mūsdienu latviešu valodas divdabju sistēmas apraksts izveidots, pamatojoties uz divu kategoriju opozīcijām. Tās ir laika un kārtas kategorijas. Pēc šīs sistēmas katram divdabim var piemist viena no divām laika pazīmēm (pagātne un tagadne) un viena no divām iespējamām kārtas pazīmēm (darāmā vai ciešamā kārtā). Divdabis ar *-ams (-āms)* raksturots kā tagadnes pasīvais divdabis¹ un tātd pretstatīts, no vienas puses, pagātnes divdabjiem, no otras, aktīvajiem divdabjiem.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā pārsvarā šis divdabis konstatējams tādās nozīmēs, kas nav pretrunā ar doto gramatisko raksturojumu. Piemēram, «Latviešu valodas inversajā vārdnīcā» (R., 1970) reģistrēti 233 divdabji ar *-ams*, un tikai 30 no tiem pēc nozīmes neatbilst raksturojumam pēc kārtas piederības. Kas attiecas uz divdabju laika nozīmi, tās konkrētajās realizācijās ir daudz kopīga ar finīto darbības vārdu laiku funkcionēšanu.

Latviešu rakstu valodas vēsture rāda, ka divdabja lietošana senākajos posmos atšķiras no tā funkcionēšanas mūsu dienās. Daudz lielāks bijis tādu vārdu skaits (šis apgalvojums nav statistiski pierādīts, bet pamatojas uz tekstu apguves radīto vispārīgo priekšstatu), kam nav pasīvas nozīmes.

Arī gramatikās pašreizējā sistēma nostiprinās, tikai sākot ar Bilenšteina gramatiku 1863. gadā.

Stenders šo divdabi sauc par Participium futurum Passivi². Šāda laika nozīmes izpratne acīmredzot saistāma ar to, ka šis divdabis spēj izteikt nepieciešamības vai iespējamības nozīmi. Ja sakām *siens pļaujams*, tad pļaušanas darbība vēl nav notikusi un pašlaik nenotiek, tāpat *nenodzēšama uguns* arī norāda drīzāk uz nākotni nekā uz citiem laikiem. Uz tādām vārdkopām kā *pļaujams laiks*, *arami vērši*, *ecējami vērši* Stenders norāda kā uz īpašiem lietojumiem.

Heselbergs divdabi ar *-ams* raksturo kā Participium necessitatis (nepieciešamības, vajadzības, nenovēršamības).³ Viņš divdabju un

¹ Sk., piem.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika (Turpmāk Mlgr.). R., 1959., 1. daļa, 644.—650. lpp.; Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika (LaGr.). R., 1951., 924. lpp. un sek.

² Stender G.F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. Braunschweig, 1761, 123. lpp.; sal. Rosenberger O. B. G. Formenlehre der lettischen Sprache in neuer Darstellung. Mitau, 1848, 212. lpp.

³ Hesselberg. Lettische Sprachlehre. Mitau, 1841, S. 32.

semantikas formu daudzveidībā saskata latviešu valodas īpašu valdzinājumu: «Biežāk tie (participi) noder, lai pārmaiņus ar izplūdušiem teikumiem ienestu runā daudzveidību un noapaļojumu, un nemākslotais un dabiskais veids, kā latvieši tos lieto, dod izteicieniem īpatno valdzinājumu, ko mēs savā valodā nespējam atdarināt.»⁴ Salīdzinājumā ar iepriekšējām gramatikām Heselbergs dod visplašāko semantisko raksturojumu un konstatē, ka divdabi ar *-ams* lieto vajadzības nozīmē (*kuļams, želojams, mācāms, slavējams, zināms* u.c.), ka tas funkcionē arī adjektīviski ar dažādām nozīmēm, ka, no intransitīviem verbiem darināts, šis divdabis tiek lietots aktīvā nozīmē (kā *zidāms bērns*⁵ ein saugendes kind, *saucama balss, krita kaitē, dziedējamās zāles*).

Tas viss liek apšaubīt dažus Mlgr atzinumus par divdabjiem, kuru semantika un lietojums mūsdienās neatbilst gramatiskajam raksturojumam.

Pirmkārt, tas attiecas uz atzinumu, ka "ciešamās kārtas divdabjiem ir ievērojama tendence adjektīvēties (pasvītr. mans — R. V.): daudzi no tiem pilnīgi vai daļēji zaudējuši verbālās īpatnības..."⁶. Otrkārt, uz tēzi: «Pasīvajai nozīmei zūd ot vai izbālot (pasvītr. mans — R. V.), ciešamās kārtas divdabim nostabilizējušās citas — modālas nozīmes,⁷ — un treškārt: "Daži no nepārejošiem verbiem atvasinātie ciešamās kārtas tagadnes divdabji turpretim nozīmes ziņā vairs neatšķiras no attiecīgajiem tagadnes darāmās kārtas divdabjiem ar izskaņām *-ošs, -oša*."⁸

«Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika» ir sinhroniska gramatika, un norādes uz diahroniskiem procesiem tajā sniegtas atsevišķos gadījumos un vispārīgā veidā, neattiecinot tās uz noteiktu laikposmu. Adjektīvēšanos, iespējams, var saskatīt tādos samērā jaunos vārdos kā *ievērojams, iespējams*. Taču šis process nav neatgriezenisks. Vārdi saglabā divdabja gramatiskās pazīmes vai kļūst adjektīviski atkarībā no konteksta, pie tam ir iespējami tādi lietojumi, kuros gramatiskais raksturojums nevar būt viennozīmīgs (piemēram: *nelielās atšķirības krāsu toņos ievērojamas tikai speciālistiem — pilsēta ievērojama ar saviem dārziem — viņš ir ievērojams cilvēks*). Taču daudzu citu konkrētu vārdu sakarā rodas šaubas, vai tāda pasīvās nozīmes izbālēšana latviešu valodā tiešām notikusi vai notiek (gan šajos vārdos, gan kā vispārīga tendence).

⁴ Turpat, 111., 112. lpp.

⁵ Par to sk.: Endzelīns J. Sikumi. — FBR. R., 1933, 13. sēj., 163. lpp.

⁶ Mlgr., 654. lpp.

⁷ Turpat, 645. lpp.

⁸ Turpat.

Vārdu *paliekams*, piemēram, lietojis jau Mancelis: *teems nhe gir palleekama weeta* (1654, 279). Bībeles tulkojumos atrodama vārdkopas *paleekama manta* un *paliekama taisnība* (I. Mozus gr. V, 2.). Šis vārds lietots arī vēlāk — līdz pat mūsu dienām: *schis raschojums palleekami eeweestos muhsu repertuarā* (Austrums, 1894, 527); *paleekams eeguums* (Wahrds, 1913, 266).

Tam blakus var darināt arī pēc formas identu istu pasīvas nozīmes divdabi, piemēram, *solīšs viegli paliekams zem galda*, taču starp abām šīm formām nav celoniska sakara. Pirmā (ar aktīvu nozīmi vai neitrāla attiecībā pret kartas kategoriju) darināta no neparejoša verba, otra (ar pasīvu nozīmi) — no parejoša.

Divdabju ar *-ams* darināšana no nepārejošiem verbiem mūsdienu valoda vairs nenotiek. Funkcionē atsevišķi divdabji, kas saglabājušies no senākajiem valodas attīstības posmiem. Taču vel 20. gs. pirmajos gadu desmitos šādu formu darināšana acīmredzot notikusi aktīvi un bez ierobežojumiem. Dažādu gadsimtu tekstos (16. līdz 20. gs.) konstatēti, piemēram, tādi formāli pasīvie divdabji (kas darināti no nepārejošiem verbiem un kam iespējama tikai aktīva nozīme): *nakams soģis*, *spidama ticība*, *mirstamas miesas*, *saucams balksnis* (=balss), *nemirstama taisnība*, *nemītējamas dzīres*, *aizējama ēna*, *reibstams dzēriens*, *delama sērga*, *atliekama mantība*, *pieđerama manta*, *nezūdama dzīvība*, *nekustami pamati*, *lipama sērga*, *dzimstams bridis*, *nesadegams audekls*, *nesavistams prieks*, *nerimstama pargrozība*, *dziedamie svētki*, *nevistama patiesība*, *lasāmā bibliotēka*, *nekustams gaiss* u.c.

Līdzīgu vārdformu lietošana mūsdienu valoda sašaurinājusies divos aspektos: 1) no nosauktajām divdabju formām (un uzskaitījums nebūt nepretendē uz pilnīgu reģistrāciju) tagad vairs lieto tikai nelielu daļu, 2) ierobežotas ir arī minēto formu saistījuma iespējas. Parasti tās sastopamas tikai nedaudzās vārdkopās, tā ka iespējams pat runāt par frazeoloģizēšanas zināmā pakāpē.

Mūsdienu valodā, piemēram, lieto vārdkopas — *(ne)kustams ipašums*, *resp.*, *manta*, bet agrāk rakstu valodā vārds *kustams* atrodams arī citos vārdsavienojumos: *ticībai nekustami pamati* (Hesselbergs, 1845); *nekustamā gāršas rīklē* (Austrums, 1855); *nekustamu ipašumu* (P. Stučka, 1905); *nekustams gaiss* (Rainis, 1912) u.c. Tagad kā nedalāmu vārdkopu pazīst *kritamā kaite*. «Mērnieku laikos» lašām arī: *Visi cilvēki esot kritami, maldīšanās piederot pie cilvēku dabas*...

Visām vācu autoru un pat atsevišķu latviešu tautības autoru tekstos lietotajām divdabju formām un nozīmēm varēja nebūt un droši vien arī nebija paraugu tautas valodā. Tomēr pamatprincips — ka divdabja ar *-ams* semantikā gramatiskās kārtas nozīme bieži vien nerealizējas, acīmredzot nāca tieši no tautas valodas. Arī tau-

tasdziesmās, pasakās un ticējumos ir gan *arama zeme*, gan *arami vērsi*, *vērpjami lini*, *vērpjamais ratiņš*, *vērpjamas meitas*; *vērpjams*, *kuļams*, *arams*, *maļams laiks*; *mirstams krekls*, *mirstamā diena*⁹, pat *arama*, *ecējama*, *sievas lūkojama cepurīte* u. tml.

Visā rakstu valodas periodā līdz pat mūsu dienām atvasinājumus ar *-ams* iespējams salīdzināt ar "ošs divdabjiem" un pretstatīt tiem (kā tas darīts arī, divdabjus klasificējot), taču par galveno opozīcijas bāzi ne vienmēr ir izmantota kārtas piederība. Rakstu valodā vēl aktīvāka ir cita opozīcija: divdabis ar *-ošs* norāda uz tagadnē notiekošas darbības piemītību, divdabis ar *-ams* — uz pastāvīgu būtisku īpašību (*degošs*, *vīstošs*, *mirstošs* u.tml. — tāds, kas patlaban deg, vīst, mirst; *degams*, *vīstams*, *mirstams* — tāds, kam piemīt īpašība degt, vīst, mirt).

Šādā opozīcijā, protams, reducējas bagātās nozīmju niansas un līdz ar to sintaktiskās iespējas, kas formām ar *-ams* konstatējamas tautas mutvārdu daiļradē un dzīvajā runā. Piemēram, (*ne*)*mirstams* pa lielākajai daļai izsaka to pašu, ko tagad mēs apzīmējam ar adjektīvu (*ne*)*mirstīgs* — *mirstamas miesas*, *mirstami cilvēki*, *nemirstama taisnība*, *dvēsele*, *gods*, *nemirstamais darbs* u.c. Divdabja pazīmes un nozīme tātad ir tikai vienai no abām formām — formai ar *-ošs*, jo tikai tai piemīt laika un kārtas kategorija.

Adjektīviskas nozīmes formālo tagadnes pasīvo divdabju visaktīvākais periods ir 19. gs. Tieši attiecībā uz šo posmu nosacīti iespējams runāt par strauju adjektīvēšanās procesu, kas izpaužas kā visu šī modeļa vienību specifisko nozīmju nivelešanās līdz tīrām adjektīviskām nozīmēm. Tā šajā rakstu valodas posmā valodas parādību izpratnes un uztveres īpatnības, iemiesojoties valodas materiālā, rada īpašu funkcionālu slāni, kura elementi teorētiski tiek kvalificēti kā divdabji, bet vismaz attiecīgā modeļa aktīvas reproducēšanas posmā, šķiet, darināti tieši kā adjektīvi.

Attiecībā uz mūsdienu valodu par plašu adjektīvēšanās procesu nevar runāt. Rakstu valodā vērojama pretēja tendence — samazinās formu ar *-ams* lietojums ar aktīvu vai neitrālu nozīmi. Nedaudzās vēl tagad lietotās formas nav progresējošas tendences rezultāts, bet atliekas no senākajiem rakstu valodas posmiem.

Šķiet, ka rakstu valodas attīstības gaitā, neraugoties uz novirzēm un atsevišķiem pārspilējumiem, visumā tomēr novērojama viena tendence.

Divdabju ar *-ams* un ar *-ošs* pretstatījums pēc kārtas un laika kategorijas, kas sistēmā izvirzītas par galvenajiem opozīcijas balstiem, valodā arvien bijis sekundārs (vismaz attiecībā uz konkrē-

⁹ Sk. arī: Endzelīns J. LaGr., 998. lpp.

tiem vārdiem). Formai ar *-ams* bijusi plašāka lietojuma sfēra nekā formai ar *-ošs*.

Vel līdz mūsu gs. 50-tajiem gadiem literārās valodas norma ierobežo divdabju ar *-ošs* darināšanu no pārējiem darbības vārdiem¹⁰ (kaut gan jau, piemēram, Raiņa valodā, sākot ar «Fausta» tulkojumu 1897. gadā, vērojama šādu atvasinājumu strauja ekspansija). Musdienu valodā praktiski šo aizliegumu vairs neievēro, tomēr Mlgr šādus divdabjus legalizē ļoti piesardzīgi, atzīstot, ka "divdabji ar *-ošs* atvasināmi no visiem transitīviem un daudziem intrasitīviem vārdiem"¹¹.

E. Blese rakstā «Valoda un tautas gars» šādu aizliegumu skaidro ar latviešu valodas tieksmi pēc konkrētības: "Kā jau... mūsu latviešu valodā parasts, abstraktajam jāpiekāpjas konkrētā priekšā. Tādēļ mes arī vel tagad nelabprāt atvasinām tagadnes aktīvos divdabjus no pārējiem vārdiem. Verbālās sakarības izpausmei formu ar *-ošs* vieta bieži lietojams konkrētāks — verbālais tagadnes pasīvais divdabjis ar *-ams* vai *-āms*."¹²

Tai pašā laikā uz formām ar *-ams* nekādi ierobežojumi netiek attiecināti.

Glūži otrādi, tā funkcionāli daudzveidīgais lietojums tiek atzīts par latviešu tautas valodas raksturīgu stilistisku iezīmi. Piemēram, Kažoku Dāvis, apcerot latviskā stila (šis termins lietots nosacīti, lai apzīmētu stilistisko pretstatu pagājušā gs. beigās raksturīgajam ikdienas valodas stilam, kas veidojās kontaktvalodu ietekmē) īpatnības, atzīmē, ka "tautas dziesmās tāpat kā tautas valodā ir lietojami... participi ar piedēkli *-ams* (nevis lietvārdi ar *-šana* — R. V.), *guļama istaba, sējams laiks*... Šim participam minēsim kādus piemērus no Aronu Matīsa Krājuma: *aramie kumeļiņi, vedamas kamaniņas, mirstamie paladziņi, šī dieniņa dzeramā, Visas dienas man zināmas, trīs dieniņas nezināmas: Dzimstamā, mirstamā, ejamā tautiņas*."¹³

Gan tas, ka šos formālos divdabjus darina kā no pārējiem, tā no nepārējiem darbības vārdiem¹⁴, gan tas, ka tie ieteikti formu

¹⁰ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 1008 lpp.

¹¹ Mlgr, 348 lpp.; sk. arī: Ruķe - Draviņa V. The standardization Process in Latvian. Stockholm, 1977, p. 117—118.

¹² RLB ZK Rakstu krājums, 1940, 23. sēj., 169 lpp.

¹³ Kažoks D. Musu rakstu valoda un musu tevu valoda. RLB ZK Rakstu krājums, 1893, 28. lpp.

¹⁴ Sal: «... страдательные причастия, выражающие признак предмета, образуются только от переходных глаголов, выражающих активное действие, направленное на объект. От непереходных глаголов образуются только неродовые предикативные формы...» (Паулаускене А. Р. Грамматические категории глагола в литовском языке. Автореф. Вильнюс, 1979, с. 28).

ar -ošs vietā īsti aktīvas darbības apzīmēšanai, liecina, ka valodas runātāji pasīvo nozīmi šai vārdā neizjūt.

Attiecībā uz divdabjiem, kuros dominē iespējamības nozīme vai kuri apzīmē darbības līdzekli¹⁵, vietu vai laiku, arī J. Endzelīns atzīst (gan visai piesardzīgi), ka "minētajiem piemēriem var pa daļai būt pamatā nepasīva nozīme; tā varētu, piem., ar la. *mirstamā diena, guļama istaba* salīdzināt ar angļu *dying day, sleeping apartment* u.c."¹⁶

Interesantas atziņas šai sakarā (gan bez solīda faktu pamatojuma) izteicis J. Velme jau 1885. gadā: "...jau aizrādijām uz to, ka visiem participiem iesākumā bija neutrals rakters un ka viņi nepiederēja ne pie viena no verba kārtām jeb generiem. Tā tas arī bijis ar šo participu. Tātad arī saprotams, ka viņu var atvasināt no visiem verbiem, tiklab tranzitīviem kā intranzitīviem."¹⁷

Viņš arī atzīmē, ka «Daudz no tādām formām tagad uzskata par adjektīviem un teic, ka viņi zaudējuši savu verba dabu. Tā spriest nebūtu īsti pareizi, jo viņas nav zaudējušas savu pirmo dabu, bet viņas ar vēl tad paturējušas viņu, kad viņu radinieki pārgājuši verbu kalpībā.»¹⁸

Arī lietuviešu valodnieks V. Ambrazs savā pētījumā «Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė» nonācis pie līdzīga secinājuma: «Tas viss rāda, ka dzimtes ziņā indiferentu tag. pas. participa lietošanu nevar izskaidrot ar šo participu vēlāko adjektīvizāciju, bet ka šāda lietošana ir mantota no austrumbaltu valodu kopības laikiem.»¹⁹

Šis ir viens no gadījumiem, kad valoda attīstības gaitā piemērojušies ne no konkrētiem valodas faktiem izsecinātai, bet pēc citu valodu parauga veidotai gramatisko kategoriju sistēmai un tādējādi nivelētas specifiski nacionālās iezīmes.

Ne tikai mūsdienu valoda, bet arī mūsdienu valodiskā apziņa tagad ir tiktāl atsvešinājusies no minētā divdabja iespējamās sākotnējās semantikas, ka tās adekvāta restaurēšana bez nopietniem pētījumiem vēsturiski semantiskā aspektā nav iespējama.

¹⁵ Te minēts arī piemērs "vērļpļamas meitas", kas īsti ar līdzekli gan nesaistās. LaGr., 998. lpp.

¹⁶ Turpat, 1000. lpp.

¹⁷ Velme J. Par latviešu participiem. — RLB Zinību komisijas Rakstu krājums, 1885, 3. sēj., 25. lpp.

¹⁸ Turpat, 10. lpp.

¹⁹ Ambrazas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė, Vilnius, 1979, 50. lpp.

ЧАСТОТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИМЕННЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ И ИХ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ В СОВРЕМЕННЫХ БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКАХ

Исследование частотных характеристик проведено на материале Частотного словаря литовских публицистических текстов, составленного автором в лаборатории экспериментальной фонетики Вильнюсского государственного университета им. В. Капсукаса, а также использовался Частотный словарь латышских газетно-журнальных текстов [1, 2], составленный коллективом лаборатории математической лингвистики Института языка и литературы АН Латвийской ССР под руководством Т. А. Якубайтис. Сравнение статистических данных литовских и латышских текстов является вполне корректным, так как совпадают и тематика, и объемы (по 300 000 словоупотреблений), и методики составления частотных словарей сопоставляемых языков.

Классификация исследуемых словоупотреблений по частям речи литовского языка произведена согласно Академической грамматике этого языка.

Доля текста и словника, занимаемая именными частями речи, хорошо видна по данным табл. 1.

Как показывают данные этой таблицы, существительные латышских газетно-журнальных текстов являются значительно более

Таблица 1

Употребительность частей речи литовского и латышского языков

Часть речи	Разные слова, %		Словоупотребления, %	
	лит.	лтш.	лит.	лтш.
Существительные	43,45	56,1	37,26	40,6
Глаголы	35,33	25,6	19,08	18,6
Прилагательные	13,02	9,7	9,47	7,7
Наречия	6,41	7,4	5,97	6,9
Числительные	0,48	0,5	1,45	1,9
Частицы	0,38	0,2	3,32	2,0
Местоимения	0,36	0,2	11,28	9,2
Предлоги	0,24	0,1	4,83	5,5
Союзы	0,22	0,1	7,28	7,6
Междометия	0,11	0,1	0,05	0,0

разнообразными, а занимаемая ими доля текста довольно близка к доле текста, занимаемой литовскими существительными. В литовских же текстах более разнообразны прилагательные и местоимения. Одной из причин этого, по-видимому, следует считать то, что в латышском языке существуют так называемые генитивные существительные, которым в литовских текстах в подавляющем большинстве случаев соответствуют прилагательные, чаще всего на *-inis*, напр.: *ārpusklasses* — 10 (*užklasinis* — 14), *ārupskolas* — 8 (*užmokyklinis* — 17), *pēckara* — 24 (*pokarinis* — 3), *vissavienības* — 76 (*visasajunginis* — 72) и т.д. Некоторое влияние на количество словоупотреблений прилагательных сопоставляемых языков оказывает так называемый средний род прилагательных литовского языка, который, согласно Академической грамматике, причислен к прилагательным. В латышском языке этим формам, как правило, соответствуют наречия типа *labi*.

Самым значительным различием прилагательных сопоставляемых языков является соотношение простых и местоименных форм.

Основную часть — 91,8% — прилагательных литовских текстов составляют простые формы, местоименные же — лишь 8,2%. В латышских текстах простые формы составляют 49,4%, местоименные — 50,6%. Такая большая количественная разница между простыми и местоименными прилагательными в сопоставляемых языках наблюдается из-за словообразовательных и синтаксических различий в современных балтийских языках. Разница видна и по конкретным словам (даже без контекста) по соотношению простых и местоименных форм прилагательных, обозначающих тот самый (или почти тот самый) признак:

<i>naujas</i>	681/109,
<i>didelis</i>	694/3,
<i>geras</i>	577/33,
<i>tikras</i>	280/47,
<i>įdomus</i>	117/-,
<i>atskiras</i>	110/1,

<i>jauns</i>	682/556,
<i>liels</i>	525/703,
<i>labs</i>	252/339,
<i>ists</i>	45/88,
<i>interesants</i>	14/102,
<i>atsevišķs</i>	15/90.

От литовских прилагательных с суффиксом *-inis*, которые в исследованном материале занимают около 37%, местоименные формы вообще не образуются, а латышские прилагательные, обозначающие близкий по значению признак, имеют и местоименную форму, напр.: *politisks* — 26, *ekonomisks* — 19, *zinātnisks* — 23, *sociālistisks* — 20 и т.д.

В литовских текстах соответствующих прилагательных с суффиксом *-iškas* почти не было или были с весьма низкой частотой (1 или 2), но и те обозначали другой оттенок признака, напр. *tech-*

niškas — 1. Кроме того, некоторые прилагательные латышского языка употребляются только в местоименной форме. В газетно-журнальных текстах они обнаружены с большой частотой, напр. *galvenais* "главный" — 367, *pēdējais* "последний" — 294, *pārējais* "остальной, прочий" — 118.

Следует принимать во внимание также и такие факты, как то, что авторы литовских газетных или журнальных статей, являющиеся носителями диалектов, не употребляющих местоименные формы прилагательных в основном их значении — определительном, эти формы употребляют редко и в литературном языке, а также то, что прилагательные латышского языка, стоящие в звательном падеже, употребляются в местоименной форме, а все прилагательные в звательном падеже в литовских текстах имели простую форму.

Местоименные формы местоимений обоих языков употребляются очень редко (лит. — 53 словоупотребления — 0,20%; лтш. — 38 словоупотреблений), а местоименные формы порядковых числительных употребляются чаще, чем простые формы, даже в литовских текстах, а именно:

в литовских текстах, %
 простые 42,22
 местоименные 57,78

в латышских текстах, %
 12,3
 87,7

В литовском языке некоторые порядковые числительные — по-видимому, из-за совпадения их форм с формами количественных числительных — употребляются исключительно в местоименной форме. В исследованных текстах обнаружены *šimtasis*, *milijonasis*, *dešimtūkstantasis*. Некоторое влияние на частоту местоименных форм литовских числительных могли оказать дробные числительные, составные части которых при исследовании фиксировались как самостоятельные единицы и последний компонент которых употребляется только в местоименной форме. А все латышские порядковые числительные, кроме *otrs*, имеют только местоименные формы.

Из анализа соотношения форм единственного и множественного числа именных частей речи сопоставляемых языков следует, что формы единственного числа употребляются регулярно чаще, чем множественного (табл. 2). Причинами этого следует считать то, что единственное число является немаркированным членом оппозиции, и то, что преимущественно в единственном числе употребляются имена существительные (а также связанные с ними части речи), обозначающие абстрактные понятия.

Соотношение форм единственного и множественного числа в литовском и латышском языках (по словоупотреблениям, %)

Число	Существительные		Прилагательные		Местоимения		Числительные	
	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.
Единственное	63,94	62,6	62,83	64,4	54,86	64,7	81,18	80,6
Множественное	36,06	37,4	37,17	35,6	45,14	35,3	18,82	19,4

Формы мужского рода анализируемых частей речи употребляются также регулярно чаще форм женского рода (табл. 3). Это, во-первых, связано с тем, что мужской род является немаркированным членом родовой оппозиции. Во-вторых, заслуживает внимания то, что в латышском языке женский род употребляется чаще, чем в литовском языке, что особенно заметно у прилагательных. К сожалению, в Частотном словаре латышских газетно-журнальных текстов [2] не приводятся данные о соотношении родовых

Таблица 3

Соотношение форм мужского и женского рода (по словоупотреблениям, %)

Род	Существительные		Прилагательные		Местоимения		Порядковые числительные	
	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.
Мужской	60,64	Нет. свед.	58,68	50,8	66,79	65,4	60,42	55,5
Женский	39,36	„ „	41,32	49,2	33,21	34,6	39,58	44,5

форм имен существительных по всему материалу, но, учитывая такое соотношение у прилагательных, следует ожидать, что подобное соотношение свойственно и существительным. Более частое употребление женского рода в латышских текстах, чем в литовских, несомненно, связано с тем, что в латышском газетно-журнальном материале самыми продуктивными суффиксами являются *-ība* и *-šana* (образования с этими суффиксами составляют 38,9% словоупотреблений [3, табл. 3]. Например, очень большая частота свойственна словам: *mācība* — 347, *saimniecība* — 300, *savienība* — 261, *sacensība* — 252, *audzināšana* — 159, *vēlēšana* — 136 и т.д. [2, табл. 6]. В литовских исследованных текстах самыми частотными являются абстрактные существительные с суффиксом *-imas*,

т.е. формы мужского рода, напр.: *mokymasis* — 270, *tyrimas* — 129, *bendradarbiavimas* — 142, *auklejimas* — 140 и др. При рассмотрении списка первых сотен самых частотных существительных сопоставляемых языков обращает на себя внимание еще и тот факт, что некоторые существительные, называющие один и тот же предмет, в латышском языке — женского рода, а в литовском — мужского (частота их очень большая): *dzive* — 473 (*gyvenimas* — 548), *pilsēta* — 453 (*miestas* — 503), *komiteja* — 410 (*komitetas* — 272), *pasaulė* — 386 (*pasaulis* — 417), *filma* — 287 (*filmas* — 519) и т.д.

Таким образом, подтверждается общий закон структурной лингвистики, согласно которому немаркированные члены оппозиций отмечаются большей частотой, чем маркированные.

Анализ соотношения падежных форм именных частей речи сопоставляемых языков показывает, что падежи всех частей речи по частоте употребления разбиваются на две группы: центральную (именительный, родительный, винительный) и периферийную (дательный, творительный, местный) (табл. 4). Это деление, по

Таблица 4

Соотношение падежных форм по словоупотреблениям, %

Падеж	Существительные				Прилагательные		Местоимения		Порядковые числительные	
	Ед. ч.		Мн. ч.							
	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.	лит.	лтш.
Именительный	21,20	20,8	22,24	26,3	32,27	35,5	39,11	35,5	37,71	29,6
Родительный	40,71	39,8	41,38	34,9	30,92	20,9	21,95	19,5	18,98	17,4
Винительный	17,51	17,7	18,45	13,3	19,62	20,4	19,24	17,6	26,30	22,7
Творительный	8,40	2,8	8,57	3,5	8,99	4,7	6,20	3,4	4,41	2,2
Местный	7,39	13,3	4,72	8,3	4,59	9,9	4,45	10,9	10,87	22,8
Дательный	4,74	5,5	4,61	13,6	3,58	8,5	9,05	13,0	1,73	5,3
Звательный	0,05	0,1	0,03	0,1	0,03	0,1	—	—	—	—

существу, совпадает с соответствующей структурной классификацией падежной системы. Самым частотным падежом является именительный. Исключение составляют:

1) имя существительное, где самым частотным падежом является родительный. Это объясняется, по-видимому, тем, что в литовских и в латышских текстах имена существительные в родительном падеже часто выступают в значении относительных прилагательных [2, 4] и что с родительным падежом литовского языка употребляется большая часть предлогов ($\approx 40\%$) (в латышских текстах чуть больше предлогов употребляется с аккузативом);

2) некоторые разряды малочастотных числительных литовского языка, самым употребительным падежом которых является винительный, в текстах очень часто выполняющий функцию обстоятельства времени или выражающий часть времени или часть объекта (это касается множественных, собирательных и дробных числительных, составляющих около 12% всех числительных).

Сравнение соотношения падежных форм именных частей речи сопоставляемых языков ведет к заключению, что употребительность падежей является близкой; некоторые расхождения заметны в периферийных падежах, и эти расхождения регулярно выявляются во всех именных частях речи: во-первых, творительный падеж литовского языка встречается почти в два раза чаще этого падежа латышского языка; причиной этого может быть адвербиализация некоторых выражений в творительном падеже в литовском языке, имеющих большую частоту, напр. *tuо metu, vienu žodžiu*; во-вторых, местный падеж литовского языка употребляется значительно реже латышского местного падежа; причина, по-видимому, состоит в том, что в латышском языке локатив часто обозначает место, направление и время действия, а в литовском языке для обозначения направления используется винительный падеж с предлогом *į* или родительный с предлогом *link, linkui* (только в редких случаях — иллатив), а для обозначения времени действия значительно чаще употребляется винительный падеж; в-третьих, обнаружен значительный перевес дательного падежа в латышских текстах, особенно во множественном числе. Одна из причин этого заключается в том, что дательный падеж латышского языка употребляется с предлогом, но нет предлогов, употребляемых с дательным падежом в литовском языке.

Таким образом, большое сходство в употреблении именных частей речи и их основных грамматических категорий объясняется генетическим родством, типологической близостью и непосредственными контактами сопоставляемых языков.

Список литературы

1. Jakubaite T., Guļevska D., Ozola V., Prūse R., Sika N. *Latviešu valodas biežuma vārdnīca*. R., 1969, 2. sēj., 1. daļa. 855 lpp.
2. Jakubaite T., Guļevska D., Ozola V., Prūse R., Rubīna A., Sika N. *Latviešu valodas biežuma vārdnīca*. R., 1969, 2. sēj., 2. daļa. 183 lpp.
3. Jakubaite T., Ozola V., Rubīna A., Sika N. *Latviešu valodas inversā biežuma vārdnīca*. R., 1976. 499 lpp.
4. Жилинские В. Статистический анализ морфологии литовских газетно-журнальных текстов (по данным частотного словаря литовских газетно-журнальных текстов). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. Вильнюс, 1979. 24 с.

III

VĀRDU SINTAKTISKĀS FUNKCIJAS UN SAISTĪJUMI

СИНТАКТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ И СОЕДИНЕНИЯ СЛОВ

E. Soida

VERBU DERIVĀCIJAS UN VALENCES ATTIEKSMES

Jauni vārdi latviešu valodas vārdu krājumā ienāk kā gramatiski noformētas konkrētu vārdšķiru vienības, t.i., tiem jau pašā sākumā ir noteikta leksiskā (priekšmetiski denotatīvā) un gramatiskā (relatīvā) nozīme un arī funkcijas. Tikai pēc noteikta parauga noformēti vārdi var vienlaikus veikt nominatīvo funkciju un būt arī par teikumu (komunikācijas vienību) būvmateriālu.

Latviešu valodā katrai vārdšķirai izveidojušies un nostiprinājušies savi vairāk vai mazāk atšķirīgi vārdu darināšanas līdzekļi un paņēmieni, kas acīmredzot cieši saistīti ar vārdšķiras leksisko un gramatisko dabu.

Vārdšķiru sistēmā verbs un substantīvs ir divas centrālās vārdu grupas. Šis vārdšķiras ir leksēmām bagātas, ar atšķirīgu morfoloģisko dabu un ar atšķirīgām sintaktiskām funkcijām. Verba un substantīva leksikā un gramatikā atšķirība lielā mērā pamato arī šo vārdšķiru darināšanas sistēmu atšķirību.

V. Isačenko, salīdzinādams verbus un nomenus, raksta: «Jo verbs kā leksiski gramatiskā vārdu klase pašā vispārinātākajā un abstraktākajā formā apzīmē noteiktu parādību grupu objektīvajā īstenībā — procesus, kas risinās laikā, t.i., kustību. Nomeni, un visupirms, protams, substantīvi, pirmā kārtā apzīmē, tāpat vispārinātā un abstraktā formā — citu, ne mazāk noteiktu parādību grupu objektīvajā īstenībā — "priekšmetiskumu", t.i., no materiālistiskās gnozeoloģijas viedokļa, galu galā — substanci vai matēriju. Mēs zinām, ka matērija un kustība ir vienas un tās pašas parādības divas puses,

ka tās viena bez otras nav domājamas.»¹ Un tomēr, turpina A. Isačenko: «Jēdzieni "process" un "priekšmets" ("parādība") nav tieši, pasīvi objektīvās īstenības elementu atspoguļojumi: mūsu izpratnei tie atklājas caur valodas kategorijām, ar kuru palīdzību cilvēks aktīvi klasificē reālo īstenību.»²

Substantīva un verba leksiskās nozīmes atšķirības padziļinās šo vārdšķiru gramatiskajā dabā. Latviešu valodā finitajām formām bagātā verba paradigma, kuras formu veidošanai tiek izmantoti visai daudzveidīgi izteiksmju, kārtu, laiku un personu formu regulāri un neregulāri veidošanas līdzekļi un paņēmieni, izmantojama tikai viena paša teikumlocekļa — predikāta izteikšanai. Turpretim formu veidošanas ziņā diezgan vienādota substantīvu locījumu paradigma uzņemas vai visu teikuma locekļu funkcijas. Tās veido ar finitajām verba formām tuvāku vai attālāku kontekstu, ierobežojot un precizējot verba leksisko nozīmi (*lasīt grāmatu, lasīt ogas*), aktivizējot vienu vai otru nozīmes potenci (*aizart tirumu, aizart grāvi, aizart līdz robežai*). Teikumā verba finitā forma uzņemas konstruējošā elementa funkcijas, bet substantīva locījumi ir tuvākais konstruējamais materiāls un teikuma satura veidotājs. Tālab arī starp verba un substantīva funkcijām teikumā ir liela tuvība un būtiska atšķirība.

Būtiska atšķirība pastāv arī starp substantīvu un verbu darināšanas sistēmām. Substantīvu darināšanas sistēmā plaši izmantota sufiksācija, prefiksācija, salikteņu darināšana, substantivācija, paradigmas aizstāšana ar citu paradigmu un šo paņēmieni dažādas kombinācijas, ar dažādu aktivitāti realizējot visu patstāvīgo vārdšķiru iesaistīšanu par bāzes jeb motivētājiem vārdiem.

Verbu darināšanas sistēma latviešu valodā ir daudz vienveidīgāka par substantīvu darināšanas sistēmu. Verbu darināšanā galvenais un vienīgais ir morfoloģiskais vārdu darināšanas paņemiens, t.i., sufiksācija un prefiksācija. Par bāzes jeb par motivētājiem vārdiem verbu darināšanā ar sufiksiem tiek izmantoti galvenokārt nomeni un verbi. Produktīvākie un aktīvākie ir 5 sufiksi: *-ā-, -ē-, -i-, -o-, -inā-*. Šie sufiksi ir gan nomeni, gan verbu motivēto verbu darināšanas morfēmas. Spilgti izteiktu derivatīvās nozīmes diferencētāju morfēmu funkcijas tiem nav izjūtamas, bet tikai retos gadījumos tās var aizstāt vienu ar otru, piem.: *slēp-ē-t* un *slēp-o-t*.

Jo produktīvi ir substantīvu motivētie sufiksu verbi. Kā jau teikts, verbu darināšanas sufiksi nediferencē verbu derivatīvās nozīmes,

¹ Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Братислава, 1960, с. 8.

² Turpat, 9. lpp.

tādēļ par darinājumu klasifikācijas pazīmi nav izmantojami. Bet desubstantivajos sufiksu verbos diezgan stingri un konsekventi tiek realizētas visai noteiktas dervativās attieksmes. Tās tad arī liekamas šo darinājumu klasifikācijas pamatā. Pirmkārt, ar minētajiem sufiksiem tiek darināti verbi no darbības veicēju nosaukumiem, piem., *sarg-s: sarg-ā-t, aukl-e: aukl-ē-t, gan-s: gān-ī-t, tulk-s: tulk-o-t*. Šie paši sufiksi sastopami ME vārdnīcā reģistrētajos un mūsdienu valodā vairs nelietojamu verbu celmos, piem., *remes-is: remes-o-t, vaļeniek-s: vaļeniek-o-t, drell-is: drell-ē-t, laum-a: laum-ē-t*.

Gan mūsdienu valodā dzīvo, gan jau novecojušu verbu grupu vieno kopīga derivatīvā nozīme "darīt to, ko dara pamatvārda nosauktā persona".

Iekļaujot darbības veicēja nosaukuma celmu verba celmā, plašinās iespējas realizēt verba kreiso valenci ne vien ar personu, bet arī ar to priekšmetu un parādību nosaukumiem, kas "rikojas tāpat, kā rikojas pamatvārda nosauktā persona", t.i., ārstē ne vien ārsts, bet arī māte, zāles, elektrība u.c.; gana ne vien gans, bet arī zēns, tēvs, vectēvs, elektriskais vads.

Otru motivācijas, kā arī derivatīvo attieksmju ziņā plašu grupu veido ar sufiksiem darināti verbi, kurus motivē darbības objekta nosaukumi, piem., *dom-a: dom-ā-t, būv-e: būv-ē-t, rakst-s: rakst-ī-t*. Kā teikts, tā ir plaša sufiksālo verbu grupa un derivatīvās attieksmes tanīs ir diezgan nevienvēidīgas. Kā galvenā vienotāja nozīme to vidū būtu izceļama "veidot, producēt pamatvārda nosaukto priekšmetu". Pie šās grupas pieder arī tā saucamie "savācamo priekšmetu" motivētie verbi, piem., *og-as: og-o-t, sēn-es: sēņ-o-t, vēž-i: vēž-o-t* u.c., kā arī mūsdienu valodā jau nelietojami ME vārdnīcā reģistrēti darinājumi, piem., *briež-o-t, gremzd-o-t, liep-o-t* "liepu mizu novilkt", *med-o-t, nēģ-o-t, ol-o-t* "vākt olas", *putn-o-t* "vākt putnu ligzdas", *sesk-o-t, sēk-o-t* "iet pēc sēka", *varž-o-t, vārpač-o-t* "lasīt vārpas", *vāver-o-t, zaķ-o-t, zirņ-o-t, žagar-o-t* "griezt slotām žagarus", arī *peļ-o-t* un *žurk-o-t*.

No piemēriem redzams, ka verba labās valences loceklis var kļūt par pamatu verba darināšanai ar sufiksu, tā kondensējot, saīsinot attiecīgo sintaktisko konstrukciju un atstājot brīvu vietu citas leksiskās nozīmes objektam, piem., *sēņojam tikai gailenītes*.

Trešo plašu grupu veido verbi ar darbības veikšanas līdzekļa nosaukumu motivētāja substantīva lomā, piem., *suk-a: suk-ā-t, air-is: air-ē-t, zvan-s: zvan-ī-t, kuģ-is: kuģ-o-t, šļirc-ē: šļircin-ā-t*.

Turpretim no darbības norises vietas un no laikposmu nosaukumiem, kad risinājusies darbība, darinājumu nav daudz. Faktiski tie ir daži individuāli verbi, piem., *dzīv-e: dzīv-o-t, nakt-s: nakšņ-o-t, vasar-a: vasar-o-t, ziem-a: ziem-o-t, sprost-s: sprost-o-t, drav-a: drav-ē-t* u.c. No visiem minētajiem piemēriem redzam, ka substantīvu

motivēto verbu darināšanā visproduktīvāk izmantoti darbības veicēju, objektu un instrumentu nosaukumi, iekļaujot tos verba morfoloģiskajā struktūrā un paverot iespēju veidot konstrukcijas ar citas leksiskās nozīmes substantīviem.

Plašu sekundāro verbu grupu mūsdienu latviešu valodā veido verbālās motivācijas verbi. To darināšanā izmantoti gan vārddarināšanas sufiksi, gan prefiksi.

Verbālās motivācijas verbu darināšanā funkcionē tie paši jau minētie sufiksi *-ā-*, *-ē-*, *-ī-*, *-o-*, *-inā-*, kā arī to paplašinātie varianti *-aļā-*, *-ulā-*, *-avā-*, *-alē-*, *-ulē-*, *-elē-*, *-inē-*, *-uļo-*, *-avo-*.

Verbālās motivācijas verbos darinātajam sufiksam jau ir citādas funkcijas nekā substantīvu motivēto verbu morfoloģiskajā sastāvā. Te sufiksi modulē pamatvārda nozīmi. Verbālas cilmes verbu derivatīvā nozīme ir regulāra un jau ļoti vispārināta. Minētos sufiksus, kas aplūkojamos darinājumos bieži vien papildināti ar dažādiem fonētiskiem pārveidojumiem vārddarināšanas celmā, izmanto iteratīvas vai arī kauzatīvas nozīmes verbu darināšanā. Iteratīvas nozīmes verbi nosauc atkārtotu, frekventatīvu dabību, un valence šiem darinājumiem pamatos paliek tāda pati kā pamatverbam, piem., *liek-ties* un *likņ-ā-t pēc kaut kā, dzīt* un *dzenāt lapas, raut* un *raustīt zvanu*.

Turpreti kauzatīvas nozīmes darinājumiem sintaktiskā konstrukcija veidojas citāda nekā pamatverbam. Šis pārveidojums parasti realizējas pēc vienas galvenās shēmas. Ja kauzatīvais verbs darināts līdzās nepārejošam verbam, tad nepārejošā pamatverba subjekts kauzatīvā verba sintaktiskajā konstrukcijā parasti kļūst par objektu, piem., *sniegs kūst : saule kausē sniegu, veļa mirkst : lietus mērcē veļu*.

Ja kauzatīvais verbs darināts līdzās pārejošam verbam, piem., *dzer-t : dzird-ī-t*, tad nekauzatīvā verba objekts, kas izteikts ar akuzatīvu, tiek attālināts no kauzatīvā verba un izteikts ar citu locījumu, piem., *bērns dzer pienu* un *māte dzirda bērnu ar pienu, nātres sadzel meitenēm kājas un zēni sadzeldē meitenēm kājas ar nātrēm*.

Prefikss ir otra produktīvā verbu darināšanas morfēma. Ar šo formantu, kā zināms, parasti darina tās pašas vārdšķiras vārdus, pie kuras pieder pamatvārds jeb motivētājs vārds.

Mūsdienu latviešu valodā aktīvi ir vienpadsmit verbu darināšanas prefiksi: *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-*. Šo prefiksu derivatīvā aktivitāte nav vienāda. Tā atkarīga no pamatverba un arī no paša prefiksa nozīmes. Dažām verbu grupām, piemēram, virzības vārdiem *iet*, *skriet*, *braukt*, *nest* u.c., iespējams pievienot visus minētos prefiksus. Citas nozīmes verbi turpretim pieļauj darinājumus tikai ar dažiem prefiksiem, piem., verbam *rimt* pievienojami vienīgi prefiksi *ap-*, *no-*, *pie-*.

Ja pamatverbs ir polisemantisks, un tādu verbu latviešu valodā ir daudz, tad katrai nozīmei veidojas savi atšķirīgi prefiksālie darinājumi, piem., verbam *vērt* izšķiramās trīs galvenās pamatnozīmes, ko ilustrē savienojumi *vērt durvis*, *vērt diegu adatā*, *vērt audumu*, t.i., "salāpīt, sadiegt". Pirmā nozīme pieļauj darinājumus ar prefiksiem *aiz-*, *at-*, *pa-*, kā arī ar *ie-* un *sa-*; otra nozīme — ar *ie-*, *iz-*, *pār-*, trešā ar *aiz-*, *ap-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, kā arī ar *no-* un *pa-*.

Diezgan bieži ar vienu un to pašu prefiksu no viena un tā paša verba darināti homonīmi verbi. To nozīme atklājas tikai kontekstā, piem., *noskriet no kalna* un *noskriet kādu*, *paiet zem jumta* un *knapi paiet*.

Ar prefiksiem darināto verbu ligzdās paralēli motivētas nozīmes prefiksu vārdiem pa reizei veidojas otra rinda, kuru pārstāv ārēji tādas pašas morfoloģiskās struktūras verbi, bet nozīmē pilnīgi atšķirīgi no bezpriedēkļa verba nozīmes, piem., verbam *redzēt* iespējams pievienot vārddarināšanas prefiksus *ap-*, *pār-*, *pie-*, *sa-* *redzēt*. Bet verbos *ieredzēt*, *izredzēt*, *paredzēt* prefikss jau cieši saaudzis ar verba celmu, to nozīme uztverama kā nemotivēta, t.i., nosacīta. Šie verbi ir nevis morfoloģiskās darināšanas, bet gan semantisko pārveidojumu rezultāts. Mūsdienu valodā tie nav kvalificējami par tīriem prefiksālajiem darinājumiem.

No minētajiem piemēriem redzams, ka prefiksu derivatīvā funkcija verba morfoloģiskajā sastāvā nebūt nav monolīta. Pie tam verba prefikss kā vārddarinātājs formants nav tik aktīvs pamatvārda leksiskās nozīmes pārveidotājs kā, piemēram, substantīvu darinātājs prefikss. Šais savās funkcijās verba prefikss vairāk līdzinās adjektīvu darinātājiem prefiksiem. Verbu darinātājs prefikss tikai modulē pamatverba nozīmi, pavērsdams pret kontekstu vienu vai otru tās šķautni.

Latviešu valodas verba prefiksam ir diezgan plašas un daudzveidīgas iespējas modulēt pamatverba nozīmi. Arī viena verba sastāvā tie ne katrreiz ir tikai vienas funkcijas vai vienas nozīmes sēmas nesēji.

Jau 20. gs. sākumā J. Endzelīna un K. Milenbaha pētījumos sāk veidoties latviešu valodas verba prefiksu zinātniska interpretācija. Šo latviešu valodnieku darbos izvirzīts jautājums par verbu prefiksu lomu pabeigta veida nozīmes izteikšanā. Tā, raksturodams prefiksu *pa-*, J. Endzelīns raksta — «prefikss *pa-* kļuvis par tīri formālu, t.i., par tādu prefiksu, kurš verbu celmiem piešķir tikai pabeigta veida nozīmi»³. Taču J. Endzelīna darbos atrodamas arī norādes, ka latviešu valodas verbam gan saskatāma pabeigta veida nozīme, bet tā nav pielīdzināma krievu valodas verba veidam, «kur daudz pre-

³ Эндзеллин И. Латышские предлоги. Юрьев, 1906, т. 2, с. 77.

cizāk norobežotas pabeigtā un nepabeigtā veida formas un to lietošana»⁴.

Latviešu valodas materiāls liecina, ka verbu nosauktās darbības izbeigšanās var būt dažādi fiksēta. Darbība var izbeigties orientācijā pret pašu darbības veicēju, pret objektu, laikā vai telpā. Ar prefiksu izteiktā pamatverba nosauktās darbības izbeigšanās nekatreiz arī visu šo procesu parāda kā beigušos. Tas var turpināties tikai citā orientācijā. To ilustrē teikums ar viena un tā paša verba prefiksālo darinājumu lietojumu, piem., *Autobuss uzbrauca kalnā, nobrauca pie ezera, pārbrauca pār upi, izbrauca cauri mežam, aizbrauca gar parku, apbrauca ap diķi, piebrauca pie stacijas*. Šai teikumā katrs prefiksālais verbs izsaka pabeigtu darbības posmu. Darbības posmu izbeigšanās realizējas orientācijā pret substantīvu *kalns, ezers, upe, mežs, parks, diķis, stacija* nosauktajiem priekšmetiem, bet pati braukšanas darbība turpinās.

Verba nosauktās darbības orientēšana un tās dažādās izbeigšanas iespējas tiek atklātas dažādās šā verba veidotajās sintaktiskajās konstrukcijās. Bet šīs orientācijas iespēju dažādība vai ierobežotība vienam pašam verbam atklājas jau vārddarināšanas ligzdās un pretstatot prefiksālos verbus gan savā starpā, gan ar pamatverbu. Ņemot pabeigtības nozīmes sēmu, piedēkļa otru nozīmi iespējams izteikt ar adverbu, piem., *uzbraukt : braukt augšā, nobraukt : braukt lejā, pārbraukt : braukt pāri, izbraukt : braukt cauri, aizbraukt : braukt garām, apbraukt : braukt apkārt, piebraukt : braukt klātu*.⁵ (Teikumā šo adverbu vispārīgās nozīmes konkrētie substantīvu locījumi.)

Tas ir viens plašāks verba nosauktā procesa pabeigtības orientācijas veids, kas realizējas telpā.

Otra plaša pabeigtības orientācija, kas tiek veikta ar verbu darināšanas prefiksiem, realizējas kā darbības norises pilnīguma pakāpe. Šai skalā iezīmējas vairākas galvenās, mezglu iedaļas: t.i., darbības izbeigšanās tās sākuma posmā, daļēji realizējušās darbības izbeigšanās, pilnīgi veiktas darbības izbeigšanās, lielā mērā un pāri mēram veiktas darbības izbeigšanās. Šais gadījumos darbība parasti orientēta pret subjektu (nepārejošs verbs) vai arī pret objektu (pārejošs verbs).

Darbības izbeigšanos sākuma posmā nosauc verbi, kuru darināšanai izmantojami vairāki prefiksi. Tie parasti valodas pratēju informē arī par norises veidu, piem., *aizirt* (adijums), *aizsarkt* (ābols), *aizart* (tirumu), *aizaust* (audeklu) vai arī *iedegties, ieinteresēties, iepatīkties, iecienīt, uzdegties, uzzelt, uzzināt* u.c.

⁴ Turpat, 136. lpp.

⁵ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951. 960. lpp.

Prefikss *ie-*, arī *uz-* verbos norāda uz strauju, īslaicīgu darbības norisi, *aiz-* uz negaidītu, piepešu darbību, piem., *aizčaukstēties*, *aizdziedāties*, *no-*, pievienots noteiktas nozīmes vārdiem, norāda uz monolītu, spēcīgu, īslaicīgu darbību, piem., *nosacīt*, *nošķākt*, *nodunēt*, *norībēt*.

Ar prefiksu *sa-* darināti verbi nosauc pēkšņu, intensīvu, īslaicīgu dabību, piem., *sagriļot(ies)*, *sapurināt(ies)*, *sasvārstīt(ies)*.

Darbība var izbeigties arī daļēji realizēta, piem., *aizlūzt*, *aizlauzt*, *aizšaut* (putnu), *apapaļot*, *apdedzināt*, *apsutināt*, *ataut*, *atjūgt*, *iedragāt*, *nojēgt*, *nomanīt*, *noprast*, *paceļot*, *pabēdāt*, *pielabot*, *pielāpīt*.

Pilnīgi veiktas darbības verbi viegli transformējami ar *beigt* + pamatverba infinitīvs. Tie ir vistuvāk pabeigta veida kategorijai, piem., *aizjūgt*, *aizliegt*, *aizmidzināt*, *apdzist*, *aprint*, *apdzēst*, *apbirt*, *apmirt*, *apaut* (visus), *apadīt*, *atdzist*, *atmosties*, *atrisināt*, *iegūt*, *iekārdināt*, *ieplēst*, *ieradināt*, *izdilt*, *izdzist*, *nokalst*, *noslikt*, *piecept*, *pieradināt*, *piezdirdēt*, *sadegt*.

Lielā mērā veiktas darbības izbeigšanos ilustrē verbi, piem., *aizgulēties*, *aizrunāties*, *aizmirkēt*, *aizlīt*.

Lielā mērā līdz apnikumam veiktas darbības izjūta izteikta ar darinājumiem *atauklēties*, *atēsties*, *atganities*, *atpipēties*, *atraudāties*, *izbaiļoties*, *izdusmoties*, *izbraukāties*, *izdejojies*, *nobrēkties*, *nolasities*, *sagrābties*, *sasmēķēties*, *noblandities*, *nodusmoties*.

Pāri mēram realizējušās vai realizētas darbības izteikšanai darināti verbi *pāraugt*, *pāraukstēties*, *pārbēdāties*, *pārbriest*, *pārbriņities*, *pārdzesēt*, *pārbarot*, *pārsolit*, *pārēsties*, *pārdzerties*, *pārgaidities*.

Tās ir tikai dažas spilgtākās verbu darināšanas prefiksu nozīmes.

Nobeidzot pārskatu par latviešu valodas verbu darināšanas spilgtākajām pazīmēm, lieti atcerēties A. Stērstes ļoti koncentrēto šā procesa raksturojumu: «Verbu celšanās no savām saknēm ir gan iekšēja, gan ārēja; pēdējā notiekās, prefiksus pieliekot, pirmā — gan sufiksus pieliekot, gan pamata vokālam pārvēršoties.»⁶ Iekšējā darināšana ar sufiksiem, kā redzējām, ir zināma veida sintaktisko konstrukciju nozīmes savilkšana, ārējā — verba plašās nozīmes vienas daļas aktivizēšana un modulēšana.

⁶ Stērste A. Latviešu valodas mācība. Rīga un Terbata, 1879. 34. lpp.

К ВОПРОСУ О ПЕРЕМЕННОЙ ВАЛЕНТНОСТИ ГЛАГОЛОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

1. Некоторые глаголы, хотя употребляются в одном и том же значении, встречаются то в одном, то в другом синтаксическом окружении. Например, глагол *kvepia* "пахнет" может употребляться в таких предложениях: *Kambaryje kvepia alyvomis* "В комнате пахнет сиренью"; *Kambarys kvepia alyvomis* "Комната пахнет сиренью"; *Kambaryje kvepia alyvoos* "В комнате пахнет сиренью". Глагол *teka* "течет" встречается в предложениях: *Iš krano teka vanduo* "Из крана течет вода"; *Kranas teka* "Кран течет". Во многих случаях различия в синтаксическом употреблении глаголов связаны с определенными процессами синтаксической реализации их валентности. Об этом далее и будем говорить.

2. Под валентностью глагола мы понимаем способность глагола на основании своего значения иметь при себе определенное число свободных мест, которые на конкретном языковом уровне занимаются облигаторными или факультативными партнерами. Свободные места — это сочетательные потенции глагола, обусловленные его семантикой, а партнеры — словоформы или конструкции с определенным семантическим значением.

Основа валентности глагола связана с абстрактным логико-семантическим уровнем, на котором при помощи предикатных структур устанавливается логико-семантическая структура валентности глагола (далее — ЛССВ). Практически это делается примерно так. Каждый глагол на основе своей семантики обозначает некоторую ситуацию, в которой участвует определенное число актантов, выполняющих определенные роли. Обозначаемую глаголом ситуацию средствами предикатной логики можем записать как логический предикат с соответствующим числом свободных мест (их число соответствует числу участников ситуации), напр.: *x miega* "x спит", *x skaito y* "x читает y". В первом случае предикатом является свойство аргумента *x*; такой одноместный предикат записывается в виде формулы $F(x)$. Во втором случае предикатом является отношение между аргументами *x* и *y*; такой двухместный предикат записывается в виде формулы $R(x, y)$. Свободные места у логического предиката занимаются аргументами, для которых характерны определенные семантические функции (агента, пациента, инструмента и др.), зависящие от ролей, исполняемых участниками ситуации. Если на место логического предиката поставим соответствующий глагол и запишем в виде символов семантические функции аргументов, то получим ЛССВ глагола, напр.:

skaito (A, P)¹. ЛССВ изображает абстрактную сторону валентности глагола. В ней указывается число свободных мест при глаголе и семантические функции их потенциальных заполнителей, но ничего не говорится об их форме.

На основании того, что для грамматических падежей и предлож-ных конструкций тоже характерны определенные семантические функции (Филлмор их называет семантическими падежами)², абстрактная ЛССВ глагола сравнивается с конкретными синтаксическими конструкциями, включающими этот глагол, и таким образом определяется сколько свободных мест при данном глаголе и какие словоформы становятся его валентными партнерами. Тогда уже можно записать синтаксическую структуру валентности глагола (далее — ССВ), в которой указываются грамматические формы и число валентных партнеров глагола, а также их обязательность или факультативность. Например, ССВ глагола *skaito* выглядит так: $s_n v (s_n)$. Винительный падеж является факультативным партнером, так как он может быть элиминирован без ущерба для грамматического строя предложения: *Vaikas skaito (knyga)* "Ребенок читает книгу"³.

3. Синтаксическая реализация ЛССВ во многом зависит от того, которые из ее аргументов и сколько их идентифицируются с синтаксическими функциями субъекта и прямого объекта, т.е. зависит от процессов субъективации и объективации (термины взяты у Филлмора, см. указ. его работы). Субъект и прямой объект являются основными грамматическими функциями именительного и винительного падежей, поэтому те аргументы, которые идентифицируются с субъектом, обыкновенно реализуются именительным, а те, которые идентифицируются с прямым объектом, — винительным падежом⁴. Субъективация и объективация в известной степени

¹ Здесь употребляются следующие символы: А — агент, Р — пациент, R — результат, I — инструмент, Caus — причина, O — источник, B — бенефициант, F — сила (природы), L — локатив (место), Ab — абитив (начальная точка), Ad — адитив (конечная точка), It — инитив (исходный предмет), Via — путь, S_n — именительный падеж существительного, S_v — винительный падеж существительного.

² Fillmore Ch. J. The case for case. — In: Universals in linguistic theory. New York, 1968; Idem. Subjects, speakers and roles. — In: Semantics of natural language. Dordrecht — Holland, 1972 и другие его работы.

³ Подробнее об этом см.: Sližienė N. Veiksmazodžių valentingumo klausimu. — Lietuvos kalbotyros klausimai (Gramatinės kategorijos ir jų raida), 1978, t. 18, p. 107—123.

⁴ Подробнее об этом см.: Sližienė N. Subjektinimo ir objektinimo vaidmuo nustatant lietuvių kalbos veiksmazodžių sintaksinį valentingumą. — Lietuvos TSR MA darbai. A serija, 1980, t. 1 (70), p. 93—105.

нейтрализуют семантические функции аргументов и накладывают на них в одном случае оттенок значения исходного предмета, которому «волевым актом предикации приписывается бытийный признак»⁵, в другом случае — оттенок объектного значения.

Если с субъектом или прямым объектом можно идентифицировать не один, а два аргумента той же ЛССВ глагола или один и тот же аргумент в одном случае идентифицируется с субъектом, а в другом случае — с прямым объектом, или же один и тот же аргумент в одном случае субъективируется или объективируется, а в другом — нет, то из этого следует, что у данного глагола имеются не менее двух ССВ.

Хотя значение глагола сохраняется, различные ССВ отличаются одна от другой особым сигнификативным значением. Это объясняется тем, что в одних случаях на первый план выдвигаются одни аргументы, в других случаях — другие.

4. С грамматическими функциями субъекта и прямого объекта иногда идентифицируются не аргументы ЛССВ глагола, а некоторые семы, мотивированные семантической структурой глагола, но не соответствующие обязательным участникам обозначаемой глаголом ситуации и не входящие в его ЛССВ в виде аргументов. Таким образом, субъективация и объективация переступают границы валентности глагола⁶. Некоторые валентные партнеры глагола в результате субъективации и объективации теряют опору ЛССВ глагола. Например, у глагола *žaliuoja* «зеленеет» в его ЛССВ имеется один аргумент — причина. На синтаксическом уровне этот глагол требует именительного падежа, которым и реализуется единственный аргумент ЛССВ: *Miškai žaliuoja* «Леса зеленеют». Таким образом, глагол *žaliuoja* является одновалентным. Но иногда он употребляется и как двухвалентный, напр.: *Kalnai (L) žaliuoja miškais* (Caus) букв. «Горы зеленеют лесами». В этом случае аргумент со значением причины реализуется творительным падежом, а именительный падеж репрезентует сему «место», ср.: *Ant kalnų (L) žaliuoja miškai* (Caus) «На горах зеленеют леса», где эта сема реализуется характерной для нее предложной конструкцией *ant kalnų* «на горах», выступающей в виде свободного указания (термин взят у Хельбига⁷, ср. *freie Angabe*) и не являющейся членом ССВ глагола. Конструкциями *Ant kalnų žaliuoja*

⁵ Сусов И. П. Семантическая структура предложения. Тула, 1973, с. 76.

⁶ На это явление не обращалось внимания в упомянутой выше статье автора о субъективации и объективации.

⁷ Helbig G. Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells. — In: Beiträge zur Valenztheorie. Halle (Saale), 1971; Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975, S. 11—76.

miškai и *Kalnai žaliuoja miškais* обозначается одна и та же ситуация, и различаются они только способом осмысления говорящим этой ситуации⁸. Но в ситуации, обозначаемой глаголом *žaliuoja*, обязательным актантом является только предмет, выполняющий роль причины, значит, эта ситуация оказывается более узкой, чем та, которую обозначают упомянутые выше конверсные конструкции. В этом случае субъективация семы "место" выходит за границы обозначаемой глаголом ситуации, а также за границы ЛССВ глаголов *žaliuoja*. Именительный падеж, репрезентующий сему "место", не имеет опоры в ЛССВ глагола и, хотя является валентным партнером глагола, так как глагол требует его на синтаксическом уровне, не делает глагол *žaliuoja* двухвалентным. Глагол, в сущности, остается одновалентным, только употребляется по синтаксической модели двухвалентных глаголов. Такие конструкции, как *Kalnai žaliuoja miškais*, обыкновенно являются стилистически маркированными.

5. В одних случаях наличие различных ССВ с одним и тем же глаголом, употребляемым в том же значении, свидетельствует о качественной переменности валентности этого глагола. Количество валентных позиций при глаголе в качественно различных ССВ соблюдается одинаковое, но различаются грамматические формы их заполнителей.

Имеется несколько разновидностей качественно переменной валентности глаголов. Вот некоторые из них:

1) В одном случае субъектируется один, в другом случае — другой аргумент той же ЛССВ глагола, ср., напр.:

(1a) *Miške aidī balsai* (Caus)

"В лесу звучат голоса".

(1б) *Miškas* (L) *aidi nuo balsų*

"Лес звучит от голосов".

(2a) *Vaikai* (It) *darosi piliečiai*

"Дети становятся гражданами".

(2б) *Iš vaikų darosi piliečiai* (R)

букв. "Из детей становятся граждане".

(3a) *Ponas* (O) *nuomojo žemę valstiečiams*

"Барин отдавал землю в аренду крестьянам".

(3б) *Valstiečiai* (B) *nuomojo žemę iš pono*

"Крестьяне арендовали землю у барина".

⁸ Такие конструкции являются конверсивами, ср.: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М., 1974, с. 258.

2) В одном случае объективируется один, в другом случае — другой аргумент той же ЛССВ глагола, ср., напр.:

(4a) *Duktė apsirišo galvą (Ad) skarele*
"Дочь повязала себе голову платком".

(4b) *Dukte apsirišo skarelę (P) ant galvos*
"Дочь повязала себе на голову платок".

(5a) *Mes šeriamo karves (B) šienu*
"Мы кормим коров сеном".

(5b) *Mes šeriamo šieną (P) karvėms*
букв. "Мы кормим сено коровам".

3) Один и тот же аргумент в одном случае субъективируется, в другом случае — объективируется, ср., напр.:

(6a) *Man skauda galvą (P)*
"У меня болит голова".

(6b) *Man skauda galvą (P)*
досл. "У меня болит голову".

(7a) *Jam niežti delnai (P)*
"У него чешутся ладони (им. падеж)".

(7b) *Jam niežti delnus (P)*
букв. "У него чешутся ладони (вин. падеж)".

(8a) *Aš (P) sulijau*
букв. "Я облил дождем".

(8b) *Mane (P) sulijo*
"Меня облило дождем".

4) Один и тот же аргумент в одном случае субъективируется, в другом — нет, ср., напр.:

(9a) *J kieta (Ad) privažiavo svečius*
"Во двор наехало гостей".

(9b) *Kietas (Ad) privažiavo svečius*
букв. "Двор наехал гостей".

(10a) *Ant grindų (Ad) pribiro spalių*
"На пол насыпалось костры".

(10b) *Grindys (Ad) pribiro spalių*
букв. "Пол насыпался кострой".

(11a) *Tvenkinyje (L) priaugo žolį*
"В прудуросло травы".

(11b) *Tvenkinys (L) priaugo žolį*
букв. "Пруд вырос травы".

- (12a) *Nuo vaistų Elenai* (P) *pagerėjo*
"От лекарства Елене стало лучше".
- (12б) *Nuo vaistų Elena* (P) *pagerėjo*
"От лекарства Елена поправилась".
- (13a) *Laukus užliejo vandeniū* (F)
"Поля залило водой".
- (13б) *Laukus užliejo vanduo* (F)
"Поля залила вода".

5) Один и тот же аргумент в одном случае объективируется, в другом — нет, ср., напр.:

- (14a) *Šeimininkas pripylė i kubila* (Ad) *vandens*
"Хозяин налил в чан воды".
- (14б) *Šeimininkas pripylė kubilą* (Ad) *vandens*
букв. "Хозяин налил чан воды".
- (15a) *Kažkas daužo kumščiais i duris* (P)
"Кто-то бьет кулаками в дверь".
- (15б) *Kažkas daužo kumščiais duris* (P)
букв. "Кто-то бьет кулаками дверь".
- (16a) *Tėvas mūvi gerosiomis kelnėmis* (P)
букв. "Отец носит хорошими штанами".
- (16б) *Tėvas mūvi gerąsias kelnes* (P)
"Отец носит хорошие штаны".

6) Один аргумент в одной ССВ субъективируется, в другой ССВ — объективируется, другой аргумент во второй ССВ субъективируется, а в первой — нет, ср., напр.:

- (17a) *Visas krantas* (L) *nuaugo alksniais* (R)
"Весь берег оброс ольхой".
- (17б) *Alksniai* (R) *nuaugo visą krantą* (L)
букв. "Ольха обросла весь берег".

7) Одна ЛССВ глагола может быть реализована тремя ССВ, которые отличаются одна от другой в отношении субъективации и объективации, ср., напр.:

- (18a) *Ant aukšto* (L) *pakvipo obuoliais* (Caus)
"На чердаке запахло яблоками".
- (18б) *Aukštas* (L) *pakvipo obuoliais*
"Чердак запах яблоками".
- (18в) *Ant aukšto pakvipo obuoliai* (Caus)
"На чердаке запахла яблоки".

- (19a) *Berniukas paleido (su) akmeniū (I) į varną (Ad)*
 "Мальчик запустил камень в ворону".
- (19б) *Berniukas paleido akmenį (I) į varną*
 "Мальчик запустил камень в ворону".
- (19в) *Berniukas paleido varną (AD) akmeniū*
 букв. "Мальчик запустил ворону камнем".
- (20a) *Tvenkinys (L) araugo krūmais* букв.
 "Пруд оброс кустарником".
- (20б) *Krūmai (R) araugo tvenkinį (L)* букв.
 "Кустарник оброс пруд".
- (20в) *Aplink tvenkinį araugo krūmai (R)* букв.
 "Вокруг пруда оброс кустарник".

6. В других случаях наличие различных ССВ для реализации одной ЛССВ глагола свидетельствует о количественной переменности валентности этого глагола. Отдельные ССВ отличаются одна от другой не только грамматическим оформлением валентных партнеров, но и их количеством. Это связано с тем, что процессы субъективации и объективации аргументов обычно происходят в определенном порядке. В тех случаях, когда с субъектом или прямым объектом идентифицируется аргумент более низкого ранга, аргумент высшего ранга иногда теряет возможность быть синтаксически реализованным, и число валентных партнеров глагола уменьшается. Вот некоторые такие случаи:

1) Если в ЛССВ глагола имеются агент и инструмент, самым естественным является субъективация агента. Если же субъективируется инструмент, агент уже не может быть синтаксически реализован, и, таким образом, число валентных партнеров глагола уменьшается, ср., напр.:

(1a) *Jonas (A) su traktorium (I) užkliudė pušį*
 "Йонас трактором зацепил за сосну".

(1б) *Traktorius (I) užkliudė pušį*
 "Трактор зацепился за сосну".

(2a) *Priešai (A) šaudė iš patrankų (I)*
 "Враги стреляли из пушек".

(2б) *Šaudė priešų patrankos (I)*
 "Стреляли вражеские пушки".

2) Если в ЛССВ глагола имеется пациент и другой аргумент более низкого ранга, обыкновенно субъективируется пациент. Если же субъективируется другой аргумент, пациент во многих случаях остается нереализованным, ср., напр.:

- (3a) *Iš krano* (Ab) *lašā vanduo* (P)
 "Из крана капает вода".
- (3b) *Kranas* (Ab) *lašā*
 "Кран капает".
- (4a) *Pro stogą* (Via) *bėga vanduo* (P)
 "Через крышу течет вода".
- (4b) *Stogas* (Via) *bėga*
 "Крыша течет".

4) Самым естественным является объективация пациента, а если объективируется не он, а какой-нибудь другой аргумент более низкого ранга той же ЛССВ глагола, пациент во многих случаях уже невозможно реализовать, и в ССВ глагола становится одним партнером меньше, ср. напр.:

- (5a) *Vyrai išsėmė iš šulinio* (Ab) *vandenį* (P)
 "Мужчины вычерпали воду из колодца".
- (5b) *Vyrai išsėmė šulinį* (Ab)
 "Мужчины вычерпали колодец".
- (6a) *Šeimininkė nukraustė nuo stalo* (Ab) *indus* (P)
 "Хозяйка убрала посуду со стола".
- (6b) *Šeimininkė nukraustė stalą* (Ab)
 "Хозяйка убрала стол".

Если одна ЛССВ глагола реализуется двумя ССВ с различным количеством партнеров, основной ССВ, указывающей количественную валентность этого глагола, является та из них, которая реализует все аргументы ЛССВ. Например, в (1a) реализуются все аргументы ЛССВ — агент, пациент и инструмент. Эта ССВ указывает на то, что глагол *užkliude* является трехвалентным. В (1b) число валентных партнеров у глагола меньше, глагол употребляется как двухвалентный, но, в сущности, он остается трехвалентным, так как в его ЛССВ имеются три аргумента, только один из них остается нереализованным.

J. Kārklīš

SINTAGMĀTIKAS UN PARADIGMĀTIKAS ATTIEKSMES TEIKUMA STRUKTURĀLĀS TIPOLOĢIJAS INTERPRETĀCIJĀ

0.0. Viens no teikuma strukturālās tipoloģijas izveides priekšnoteikumiem ir sistēmiskuma ievērošana teikuma formālās un semantiskās struktūras raksturojumā. Sistēmiskā pieeja prasa no-

skaidrot ne tikai sistēmas konstituentus un to struktūru, bet arī konstituentu struktūru likumiskās, regulārās sakarības. Sistēmiskuma principa realizēšanu lielā mērā sekmē teikuma formālās un semantiskās struktūras interpretējums sintagmātiskā un paradigmatiskā aspektā, ievērojot abu šo raksturojumu ciešo saskari un mijiedarbi.

Teikuma strukturālās tipoloģijas izpratnei būtiska ir izpētes objekta noteikšana. Atkarībā no objekta šaurāka vai plašāka skatījuma atšķirīgs ir arī rezultāts, t.i., objekta izpratne nosaka, cik aptveroša, nepretrunīga, valodas realitātei atbilstoša ir izveidotā tipoloģija.

Ar teikumu var saprast ikvienu izolētu teksta segmentu neatkarīgi no tā formālās un semantiskās organizācijas. Šāda pieeja raksturīga t.s. tradicionālajai sintaksei, kas teikumu kā izolētu, patstāvīgu konstrukciju reizē atzīst arī par paša augstākā ranga sintakses vienību. Tiesa, šis koncepcijas ietvaros dažkārt izdala arī eliptiskus, nepilnus teikumus, tomēr to rašanās nosacījumus un lietojuma īpatnības minētā koncepcija pilnībā atklāt nespēj, jo spēkā paliek pamatpieņēmums, ka katra šāda konstrukcija tomēr ir teikums.

Mūsdienu valodniecība, īpaši pēdējos divos gadu desmitos, pamatoti nonākusi pie atzinuma, ka saziņa notiek nevis ar atsevišķām, izolētām konstrukcijām (teikumiem), bet gan ar tekstiem.¹ No šādas pieejas izriet vairāki būtiski secinājumi. Pirmkārt, atsevišķie segmenti kā teksta konstituenti nav izolētas konstrukcijas; ne tikai semantiski, bet arī strukturāli tās var būt ļoti cieši saistītas, ietekmēt cita citas uzbūvi, funkcionēšanas iespējas un nosacījumus. Otrkārt, ne katrs teksta segments ir teikums tā līdzšinējā izpratnē. Treškārt, tekstā kā saziņas veselumā ir par teikumu ranga ziņā augstākas sintakses vienības, kas strukturāli un semantiski ir teksta tiešie konstituenti. Valodnieku uzskati gan dalās jautājumā, cik un kādas ir šīs vienības, tomēr vairums autoru ir vienisprātis, ka galvenā no teksta struktūrvienībām ir saliktais sintaktiskais veselums jeb frāžkopa.

Teikuma strukturālās tipoloģijas izveidē jau pieminētais sistēmiskuma princips tātad saistīts ar principiālu nostādni jautājumā par sintakses sistēmas strukturāciju. Pēc raksta autora domām, pietiekami aptverošu, nepretrunīgu teikuma strukturālo tipoloģiju ir iespējams izveidot tad, ja sintakses kā valodas apakšsistēmas

¹ Hartmann P. Texte als linguistisches Objekt. — In: Beiträge zur Linguistik, hrsg. von W. D. Stempel. München, 1971, S. 17; Halliday M. A. K. Language Structure and Language Function. — In: New Horizons in Linguistics. Harmondsworth, 1970, p. 160; Dressler W. Modelle und Methoden der Textsyntax. — Folia linguistica, 1970, Nr. 4, S. 64; pārskatu par teksta lingvistikas un tās objekta izpratnes attīstību sk.: Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981, с. 4—14.

strukturējumā sava vieta tiek ierādīta arī teksta sintaksei ar tai raksturīgām strukturāli semantiskām īpatnībām. Citādu, plašāku un konsekventāku izmantojumu ar to iegūst teikuma struktūras sintagmātiskais un paradigmātiskais izvērtējums. Teksta ietverums sintakses izpētes objektā rada vajadzību nošķirt divus savstarpēji saistītus, tomēr atšķirīgus sintakses novadus — statisko sintaksi un dinamisko sintaksi. Teksta sintakse ir dinamiskas sintakses piederums. Statiskas sintakses kompetencē ir teksta, resp., konsituācijas neietekmētu sintakses vienību, galvenokārt teikumu, struktūras raksturojums (struktūras shemas, modeļi). Dinamiskas sintakses ietvaros tiek aplūkoti gan teikuma struktūras tipiskie parveidojumi konsituācijas apstākļos, gan teksta segmenti, kas pilnībā neatbilst teikumam kā specifiskai strukturālai sintakses vienībai, gan arī teksta sintaksei specifiskie konstituenti — frāzēkopas. Teikuma strukturālā tipoloģija būtu veidojama tā, lai tajā organiski iekļautos statiskais un dinamiskais raksturojuma aspekts, katrā ziņā nesajaucot katram no tiem īpatno, raksturīgo.

Tālākajā izklāstā vispirms īsi apcerēti daži teikuma strukturālās tipoloģijas sintagmātiskā un paradigmātiskā raksturojuma aspekti statiskas sintakses ietvaros. Pēc tam pievērsta uzmanība atsevišķām dinamiskās sintakses parādībām. Rakstā ir runa galvenokārt par vienkārša teikuma strukturālo tipoloģiju.

1.0. Vienkārša teikuma strukturālajā tipoloģijā kardināls ir jautājums par teikuma strukturāli semantisko pamatu jeb predikatīvo minimumu (predikatīvo kodolu) un par komponentiem, kas ir pie tā piederīgi. Statiskās sintakses ietvaros no predikatīvā minimuma interpretācijas lielā mērā atkarīgs vienkārša teikuma iedalījums pamattipos jeb struktūras pamatshēmas. Pamatshēmas ar divkomponentu predikatīvā minimuma struktūru parasti sauc par divkopu teikumiem, bet pamatshēmas ar vienkomponta predikatīva minimuma struktūru — par vienkopas teikumiem. Nošķirot minētos shēmu pamattipus, vispirms ir jāatrod kritēriji, kas ļauj atbilstoši valodas sistēmai noteikt divkomponentu predikatīvā minimuma struktūru.

Predikatīvais minimums var atšķirties (un parasti atšķiras) no t.s. informatīva minimuma, kas konstrukcijai piešķir zināmu saturisku pabeigtību. Predikatīvā minimuma diferencialajai pazīmei, mūsbrāt, vajadzētu būt predikatīvai pabeigtībai. Tieši predikatīva pabeigtība ir tā, kas sintagmātiskajā aspektā nodrošina t.s. «teikuma strukturālo jēgu» (Č. Frīzs, M. Giro-Vebers). Teikuma strukturālā jēga ietver ne tikai formāli gramatisko, bet arī semantisko faktoru. Teikuma predikatīvajam minimumam nav strukturālas jēgas, ja no tā nošķir strukturāli semantiski nepieciešamus kom-

ponentus. Tātad predikatīvais minimums teikuma sintagmātikā izpaužas ne kā formāli gramatiska, bet kā gramatiski semantiska kategorija. Teikuma strukturālās jēgas kritērija iesaistišana teikuma predikatīvā minimuma raksturojumā sintagmātiskā aspektā dod pamatu par predikatīvā minimuma komponentiem uzskatīt arī tādas latviešu valodas sintaktiskajai strukturai raksturīgas nomena paradigmas formas kā ģenitīvu un datīvu. Runa te ir par ģenitīvsubjektu un datīvsubjektu kā nepieciešamiem predikatīvā minimuma komponentiem divkomponentu shēmās. Šī raksta uzdevums nav dot visu attiecīgo konstrukciju tipoloģiju. Vispirms minēsim dažus tipiskākos gadījumus, kuros datīvsubjekts un ģenitīvsubjekts raksturo visu attiecīgo struktūras shēmu kopumā.

1.1. Par datīvsubjektu vērtējams komponents datīvā kā piederības subjekta nosaucējs posesīvās konstrukcijās (*Mums ir pieredze. Viņam ir labi draugi. Ābelei ir balti ziedi* u.tml.). Šāda posesīvo konstrukciju uzbūve ir viena no latviešu valodas sintaktiskās struktūras īpatnībām. Latviešu valodas posesīvo konstrukciju datīvsubjektam daudzās indoeiropiešu valodās parasti atbilst nominatīvsubjekts (sal. konstrukcijas ar "turėti", "haben", "avoir", "иметь" u.c.). Sintagmātiski par predikatīvā minimuma sastāvdaļu uzskatāms arī datīvs vairākās adverbialās konstrukcijās (*Mums ir žēl drauga. Viņam ir bail tumsas. Visiem šeit ir labi* u.c.).

Par ģenitīvsubjektu uzskatāms, piemēram, komponents ģenitīvā konstrukcijās ar kvantitatīvu nozīmi (*Ogu te ir milzums. Viesu bija daudz* u.c.).

Vienkārša teikuma statiskās struktūras padziļināts sintagmātisks izvērtējums ļauj adekvātāk latviešu valodas sistēmai interpretēt ne tikai vienkārša teikuma struktūras pamatshēmas jeb modeļus, bet arī atsevišķas strukturāli semantiskas shēmas pamatshēmu ietvaros. Šāda pieeja, protams, liek pārvērtēt vairākus jau iedibinātus priekšstatus par attiecsmēm starp divkopu un vienkopas teikumiem, precizēt gramatiskā subjekta izpratni atbilstoši tā strukturāli semantiskajai nozīmībai predikatīvā minimuma veidošanā.

1.2. Sintagmātisko pieeju datīvsubjekta un ģenitīvsubjekta kā predikatīvā minimuma sastāvdaļas traktējumā balsta predikatīvā minimuma paradigmatisko potenču apzinašana un izmatošana teikuma strukturāli semantiskās tipoloģijas raksturojumā. Atsevišķu konstrukciju paradigmatisko sakarību ievērošana, pirmkārt, nosaka visu attiecīgo konstrukciju piederību pie viena struktūras shēmu pamattipa. Paradigmatiskā pieeja, otrkārt, ļauj noteikt arī sakarības starp atsevišķām konstrukcijām kā vienas struktūras shēmas dažādām formām vai to variantiem, citiem vārdiem, tā nodrošina sistematiskumu atsevišķas struktūras shēmas dažādo realizējumu interpretācijā.

1.2.1. Paradigmātisko sakarību ievērošana nosaka nepieciešamību visās latviešu valodai raksturīgās debitīvās konstrukcijas uzskatīt par attiecīgo shēmu formu sistēmas (paradigmas) atsevišķām formām vai to strukturāli semantiskiem variantiem un visas debitīvās konstrukcijas vērtēt par piederīgām pie divkopu shēmu pamattipa. Tas nozīmē, ka dativam kā šādu konstrukciju predikatīvā minimuma būtiskam komponentam ir gramatiskā subjekta funkcija, pirmkārt, visās vienkārša teikuma struktūras shēmās, kurās viena no paradigmas formām var būt patstāvīgas vai palignozīmes verba debitīvs, kam arī morfoloģiskajā paradigmā nepieciešams saistījums ar subjekta dativu (sal., piemēram: *Mēs strādājam.* → *Mums jāstrādā; Zēns ir teicamnieks.* → *Zēnam ir jābūt teicamniekam; Viņi ir laimīgi.* → *Viņiem ir jābūt laimīgiem; Tas ir interesanti.* → *Tam ir jābūt interesanti.*). Otrkārt, dativam ir gramatiskā subjekta funkcija arī citās debitīvas nozīmes konstrukcijās (paradigmas formas semantiskajās variācijās), kurās debitīvo nozīmi balsta leksiski morfoloģiski vai sintaktiski konstruktīvi faktori (sal., piemēram: *Mums jāpūlas.* → *Mums vajag pūlēties. Mums ir nepieciešams / vajadzīgs būt čakliem. Mums būs būt čakliem.*).

1.2.2. Ar dativsubjekta paradigmātisko pamatojumu saistāmas arī tās strukturālās izmaiņas predikatīvajā minimumā, kuras raksturo regulāri iespējama shēmas pamatkomponentu formas maiņa (parasti — bez būtiskām pamatsemantikas atšķirībām) dažu vienkārša teikuma struktūras shēmu ietvaros. Atšķirībā no iepriekš pieminētajām paradigmas formu semantiskajām variācijām šādos gadījumos varētu runāt par paradigmas formu strukturālajām jeb formālajām variācijām. Latviešu valodā tādas ir, piemēram, dažas verba finīto formu un infinito formu (konkrēti — infinitīva) veidoto konstrukciju paralēles (sal. *Ko lai es daru?* — *Ko man darīt?*; *Jūs šoreiz palieciēt mājās!* — *Jums šoreiz palikt mājās!*). Šādas paralēles ir funkcionāli ierobežotas ar jautājuma un pamudinājuma teikumiem.

1.2.3. Par paradigmātisku uzskatāma arī sakarība starp nominatīvsubjektu un ģenitīvsubjektu latviešu valodas konstrukcijās ar pozitīvu un negatīvu (noliegtu) patstāvīgas nozīmes verbu *būt* (sal., piemēram: *Ir jau ziema.* → *Ziemas vēl nav; Viņš ir mājās.* → *Viņa nav mājās; Šajā auditorijā ir eksāmens.* → *Šajā auditorijā nav eksāmena; Viņš pie mums būs rīt.* → *Viņa pie mums rīt nebūs*). Paradigmātiski šādas konstrukcijas ir piederīgas pie viena vienkārša teikuma struktūras shēmas tipa kā tā semantiski diferencētas realizācijas. Kā konstrukcijas ar nominatīvsubjektu, tā arī konstrukcijas ar ģenitīvsubjektu pārstāv pamatshēmu tipu ar divkomponentu predikatīvā minimuma struktūru. Jāpiebilst, ka maiņai *būt* → *nebūt* ne vienmēr tieši atbilst arī maiņa nominatīvsubjekts → ģenitīvsub-

jekts. Atkarībā no konstrukcijas semantikas īpašas aktualizācijas arī pie verba *nebūt* iespējams nominatīvs subjekts (sal. ar J. Endzelīna dotajiem piemēriem: *karstās zemēs ziemas nav — vēl jau nav ziema*).² Struktūras shēmā šāda lietojumu dažādība ietilpst tās semantiski funkcionālajās variācijās.

1.3. Vispārinot iepriekš teikto par datīvsjektu un ģenitīvsjektu kā predikatīvā minimuma komponentu, konstatējami šādi to lietojuma tipiskākie gadījumi. Pirmkārt, datīvsjektas (retāk ģenitīvsjektas), reprezentējams kādu vienkārša teikuma struktūras shēmu, aptver visu tās iespējamo formu sistēmu. Šādu lietojumu var saukt par sintagmātiski paradigmātisku (sal. 1.1.). Otrkārt, datīvsjektas (pavisam reti ģenitīvsjektas) raksturo tikai vienu vai dažas konstrukcijas izveides iespējas attiecīgās shēmas formu sistēmā. Šādu lietojumu var saukt par paradigmātisku. Paradigmātiskais izmantojums arī nav viendabīgs. Ja tas attiecas uz vienu noteiktu paradigmas pamatformu (sk. 1.2.1.), šādu lietojumu var saukt par regulāri paradigmātisku. Citos gadījumos datīvsjektas (retāk ģenitīvsjektas) ir tikai viena no paralēlām iespējām veidot predikatīva minimumu; šādu lietojumu var saukt par fakultatīvi paradigmātisku. Fakultatīvi paradigmātiskais izmantojums aptver dažādas predikatīvā minimuma izveides variatīvās iespējas. Tās var būt gan formāli strukturālas (sk. 1.2.2.), gan semantiskas (sk. 1.2.1., 1.2.3.). Jauzsver, ka robeža starp formāli strukturālajām un semantiskajām variācijām ir lielā mērā nosacīta, jo katra formāli strukturālā variācija ietver arī semantisku vai semantiski funkcionālu niansi.

Šādai predikatīvā minimuma interpretācijas sistēmai, pēc raksta autora domām, ir vairākas priekšrocības. Pirmkārt, ir iespējams vienuviet (attiecīgās struktūras shēmas ietvaros) aplūkot konstrukcijas, starp kurām sakarības strukturālās izveides iespēju ziņā ir ieprogrammētas jau pašā valodas sistēmā. Otrkārt, kompaktāk var raksturot arī attiecīgajai struktūras shēmai tipiskās (un iespējamās) semantiskās variācijas.

1.3.1. Semantisko variāciju īpašs paveids ir vienkārša teikuma struktūras shēmu semantiskās modifikācijas. Par tām jārunā tādēļ, ka, pirmkārt, shēmu semantiskās modifikācijas arī ir saistītas ar predikatīvā minimuma struktūru un raksturo predikatīvo pabeigtību kā predikatīvā minimuma diferenciālo pazīmi; otrkārt, semantisko modifikāciju sasaistījumam ar teikuma struktūras shēmu pamatojums rodams tieši paradigmatikā. Semantiskās modifikācijas rāda katras struktūras shēmas izvēšanas iespējas. Šis

² Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 563. lpp.

iespējas nav vienādas visām struktūras shēmām (ierobežojumus nosaka shēmas tipā ietvertās formālās struktūras potences, bet jo sevišķi — ar shēmas vispārīgo semantiku saistītie leksiski semantiskā pildījuma ierobežojumi), tādēļ semantisko modifikāciju atšķirības reize ir arī viena no dažādu struktūras shēmu būtiskajām atšķirībām un raksturo katras struktūras shēmas sazaroto paradigmatisko sistēmu kopumā.

No predikatīvā minimuma formas viedokļa semantiskās modifikācijas var ietekmēt predikāta apjomu. Raksta autors ir vienprātis ar tiem sintaksistiem, kas subjekta infinitīvu pie fāzes, modālajiem un t.s. izpausmes veida vārdiem ietver predikāta sastāvā. Teikuma struktūras shēmas paradigmatiska pazīme tādā veidā var būt tās iespējamā fāzes, modālā un izpausmes veida realizācija. Parasti šādās realizācijās subjekta infinitīvs formāli ir predikāta t.s. saistītā (resp., pievienotā) daļa. Semantiski turpretim subjekta infinitīvs ietver konstrukcijas pamatsemantiku un semantiski vieno attiecīgo modifikāciju ar shēmas pamatformu. Tā tas ir visos gadījumos, kad konstrukcijā lietots patstāvīgas nozīmes vārda subjekta infinitīvs (sal., piemēram: *Es mācos. — Es sāku mācīties. — Es varu mācīties.*) un konstrukcija ir piederīga pie vārdveida shēmu tipa. Turpretim nominālo (arī adverbālo) shēmu tipā shēmas pamatsemantiku ne tikai shēmas pamatformā, bet arī tās semantiskajās modifikācijās ietver predikāta nominālā, resp., adverbālā daļa (saistītā daļa), tādēļ šī tipa struktūras shēmas subjekta infinitīvs ietilpst predikāta saistītājdaļā. Šādā funkcijā mēdz būt palīgnozīmes vārdu subjekta infinitīvs, proti, to pašu vārdu infinitīvs, kuri shēmas pamatformā lietoti kā saistītājvārdi finitajā formā³ (sal. *Laiks ir labs. — Laiks var būt labs; Viņš kļūst neiecietīgs. — Viņš sāk kļūt neiecietīgs. — Viņš var kļūt neiecietīgs; Zēnam kļūst drauga žēl. — Zēnam sāk kļūt drauga žēl. — Zēnam var kļūt drauga žēl.*).

Piemērs ar subjekta infinitīvu kā semantisko modifikāciju formālo pazīmi šeit izraudzīts tādēļ, ka subjekta infinitīva sintaktiskais statuss lingvistiskajā literatūrā interpretēts dažādi. Īpaši latviešu valodas sintaksē (ne tikai skolas gramatikās, bet arī citos darbos⁴) šādu infinitīvu parasti traktē kā patstāvīgu, ārpus predikatīvā minimuma esošu komponentu. Kā redzams no iepriekš teiktā, gan sintagmātiski (predikatīvā pabeigtība predikatīvajā minimumā), gan paradigmatiski (viens no paņēmieniem struktūras shēmas izvei-

³ Par infinitīvu izteicēja sastāvā tuvāk sk.: Kārklis J. Infinitīva sintaktiskās potences. R., 1976, 61.—70. lpp.

⁴ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 146. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1962, 2. daļa, 302.—303. lpp.

des kopīgajā sistēmā) aplūkots infinitīvs nav nošķirams no predikatīvā minimuma sastāva.

1.4. Līdz šim runa bija par to, ka paradigmatiskās sakarības ir galvenais faktors, kas pamato kāda komponenta piederību pie predikatīvā minimuma (datīvs subjekts, ģenitīvs subjekts), reizē nosakot arī tā strukturālo statusu (attiecinājumu uz divkomponentu vai vienkomponta struktūras shēmām), vai arī palīdz precizēt predikatīvā minimuma robežas (predikāta apjoms shēmu semantiskajās modifikācijās). Ne mazāk nozīmīgs paradigmatiskais vērtējums ir, no teikuma strukturālās tipoloģijas sistēmas viedokļa interpretējot predikatīvajā minimumā neaizņemtās strukturāli semantiskās pozīcijas jeb t.s. nullformas.

Sintakses teorijā (darbos par latviešu valodas sintaksi jo sevišķi⁵) siksti turas uzskats, ka teikuma strukturālajā tipoloģijā ar predikatīvā minimuma nullformām nav jāreķinās, t.i., ka konstrukcija tipoloģiski jāvērtē tikai pēc tās eksplīcitajiem predikatīvā minimuma komponentiem. Tādā gadījumā, piemēram, konstrukcija *Vakars* it kā pārstāv vienu uzbūves tipu (vienkopas teikumus, pie tam nominālus), turpretim tādas konstrukcijas kā *Ir vakars* — *Bija vakars* — *Būs vakars* utt. — citu uzbūves tipu (divkopu teikumus, pie tam verbālus). Nav grūti pārliecināties, ka visas minētās konstrukcijas paradigmatiski ir savstarpēji saistītas un attiecas uz vienu struktūras shēmu, kuras pilnai formai ir divkomponentu predikatīvā minimuma struktūra. Ja tāda tipa konstrukciju kā *Vakars* neskata izolēti, ir jāatzīst, ka visas pārējo laiku un izteiksmju formas ir iespējamās tikai ar eksplīcitu predikātu (sal. *Vakars*. — *Jābūt vakaram*. — *Esot vakars*. — *Būtu vakars*.). Latviešu valodā bez tam pilntiesīga ir īstenības izteiksmes tagadnes forma konstrukcijā *Ir vakars* paralēli atbilstošai bezpredikāta konstrukcijai *Vakars*.

Verba *būt* kā predikāta nozīmīga nullforma ar īstenības izteiksmes tagadnes nozīmi iespējama ne tikai eksistenciālas semantikas konstrukcijās (tādas ir iepriekš minētās), bet arī lielākajā daļā konstrukciju ar verbu *būt* kādā no pārējām patstāvīgajām nozīmēm (sal. *Esmu atkal mājās*. — *Es esmu atkal mājās*. — *Es biju atkal mājās* utt.; *Viņš pašreiz darbā*. — *Viņš pašreiz ir darbā*. — *Viņš pašreiz bija darbā* utt.; *Šajā auditorijā šodien eksāmens*. — *Šajā auditorijā šodien ir eksāmens*. — *Šajā auditorijā šodien bija eksāmens* utt.).

⁵ Pie izņēmumiem pieder A. Ozola koncepcija par implicitiem divkopu teikumiem (sal.: Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda, 321.—325. lpp.) un šajā pašā sakarā dažās skolas gramatikās minētais ietvertais teikuma priekšmets (sal., piemēram: Blinkena A., Cirule Dz., Cirulis K. u.c. Latviešu valoda 7.—9. klasei. R., 1974, 45. lpp.).

Tatad no formu sistēmas (paradigmas) viedokļa predikāta nullforma var būt strukturāli marķēta, t.i., konstrukcijas ar predikāta nullformu paradigmātiski ir piederīgas pie tā paša shēmas strukturāla tipa, kura ir eksplicīts verbs (mūsu piemēros — verbs *būt*). Konstrukcijas ar marķētu predikāta nullformu esam nosaukuši par potenciāli verbāliem teikumiem. Predikāta marķētā nullforma nemaina konstrukcijas pamatsemantiku.

Musuprat, strukturāli marķēta var būt arī subjekta nullforma. Tada tā ir ne tikai jau A. Ozola izvirzītajos implicitajos divkopu teikumos (sal. *Es mācos labi.* — *Mācos labi.*), t.i., noteiktas personas teikumos bez pamatsemantikas maiņas paralelajās konstrukcijās, bet arī nenoteiktas un vispārinātas personas teikumos (sal. *Brālis mani aicinaja ciemos.* — *Mani aicināja ciemos; Visi no šejienes redzeja tālu jo tālu.* — *No šejienes redzeja tālu jo tālu*). Atšķirībā no noteiktas personas teikumiem nenoteiktas un vispārinātas personas teikumos paralelajās konstrukcijās (ar eksplicītu subjektu un ar subjekta nullformu) ir funkcionāli vairāk vai mazāk variēta pamatsemantika, tomēr (paradigmātiski tas ir ļoti būtiski) — personas semantikas ietvaros.

Teiktais, pēc raksta autora domām, attiecināms ne tikai uz nominatīvspekta, bet arī datīvspekta nullformām (sal., piemēram: *Mums jauziet.* — *Jāuziet; Kurp mums tagad doties?* — *Kurp tagad doties?*; *Visiem šeit bija silti un patikami.* — *Šeit bija silti un patikami.*). Atšķirībā no nominatīvspekta nullformas, kas saglabā konstrukcijai noteiktas personas semantiku vai piešķir tai nenoteiktas, vispārinātas personas semantiku, datīvspekta nullforma parasti asociē nenoteiktas vai vispārinātas personas nozīmi. Šīs atšķirības pamata ir morfoloģiskie faktori — datīvspekts piedrojas tikai ar verba 3. personu vai infinitīvu, t.i., tādām verba formām, kuras nespej diferencēti norādīt uz kādu noteiktu personu.

Jāievēro, ka subjekta nullforma kā marķēta paradigmātiska pazīme raksturīga tikai tām struktūras shēmām, kuru formālā struktūra pieļauj personas nozīmes izteikšanu. Triādē — noteikta, nenoteikta, vispārināta persona — bez tam ir atšķirība starp struktūras shēmām, kuru predikāts ir verbs, un struktūras shēmām, kuru predikāts (resp., predikāta saistītā daļa) ir nomens vai adverbs. Nominālajās un adverbālajās shēmās subjekta nullforma parasti saistāma tikai ar noteiktas personas nozīmi (sal., piemēram: *Mēs esam čakli.* — *Esam čakli; Mēs šādam nodomam esam preti.* — *Šādam nodomam esam preti.*). Tas tā tādēļ, ka saistītājverba 3. persona bez eksplicīta subjekta neveido korektu (predikatīvi pabeigtu konstrukciju (sal. *Viņi ir čakli.* — **Ir čakli.*)). Izņēmums ir debitīvās konstrukcijas, kurās pati verba formas semantika pieļauj zināmu subjekta

nenoteiktību vai vispārinājumu (sal. *Es esmu, tu esi, viņš ir čakls. — Jābūt čaklam.*).

Strukturāli marķētās subjekta un predikāta nullformas veido nepilnas formālās realizācijas attiecīgajām teikuma struktūras shēmām ar divkomponentu predikatīvā kodola struktūru. Tātad paradigmātiski shēmu nepilnās realizācijas ir piederīgas pie tās pašas struktūras shēmas kā atbilstošās pilnās realizācijas. Aplūkotās nepilnās realizācijas struktūras aspektā ietilpst statistiskās sintakses kompetencē, jo nepilnās realizācijas arī ārpus konsituācijas nodrošina konstrukcijas predikatīvo pabeigtību.

Tātad kāda predikatīvā minimuma komponenta marķēta nullforma neliecina par šādu konstrukciju «pāreju» citā shēmas pamattipā (divkopu shēma / vienkopas shēma), shēmas morfoloģiskajā tipā (verbālais / nominālais vai adverbālais tips) vai citā struktūras shēmā (piemēram, N-Vf ^{but/nebūt/} N). No vienkārša teikuma strukturālās tipoloģijas viedokļa tas ir principiāli nozīmīgs atzinums. Tā nozīmīgumu neietekmē pat pieņēmums, ka vienkārša teikuma strukturālajā tipoloģijā varētu arī atteikties no dažāda ziņā visai problemātiskā vienkāršu teikumu iedalījuma divkopu un vienkopas teikumos (šis problēmas risinājums jau ir ārpus raksta ietvariem). Spēkā paliek konstatējums, ka paradigmātiski jo cieši saistītas ir konstrukcijas ar abiem predikatīvā minimuma komponentiem un konstrukcijas ar predikatīvā minimuma viena komponenta marķētu nullformu.

2.0. Raksta nobeigumā vēl jāraksturo statistiskās un dinamiskas sintakses kopsakarība teikuma strukturālās tipoloģijas izveidē. Sintagmātiskās un paradigmātiskās interpretācijas attiecinājums arī uz teksta sintaksi palīdz ieviest lielāku skaidrību statistiskās un dinamiskās sintakses specifikas apzināšanā un to korelācijas izpratnē.

2.1. Saziņa (gan rakstveida, gan mutvārdu) parasti notiek nevis ar izolētām konstrukcijām, bet ar konstrukciju kopu, kas veido tekstu. Tādēļ ir dabiski, ka teksta atsevišķo fragmentu (atsevišķo konstrukciju) struktūru un arī semantiku ietekmē ārpus šīs konstrukcijas esošā valodiskā apkaime (sauksim to par makrokontekstu) un arī pati saziņas situācija (tā ietver arī saziņas pragmatisko aspektu).

Rakstā aplūkojamās problēmas sakarā mūs īpaši interesē tā makrokonteksta un situācijas iedarbība, kas pārveido atsevišķo konstrukciju struktūru, padara šīs konstrukcijas uzbūvē atšķirīgas no statistiskās sintakses konstrukcijām. Jāpiebilst, ka tekstveidē izmanto arī konstrukcijas, kas struktūras ziņā tipoloģiski neatšķiras no statistiskās sintakses konstrukcijām. Tādēļ ir svarīgi noskaidrot, kuras konstrukcijas tekstā kā lineārā veidojumā sintagmātiskās struktūras

ziņa ir saistītas un kuras šajā ziņā ir relatīvi brīvas. Ne mazāk svarīgi ir konstatēt lineārā saistījuma veidus un to, kā šis saistījums atspoguļojams teikuma strukturālajā tipoloģijā.

Raksturīgākie teikuma statistiskās struktūras pārveidojumi tekstā ir teikuma struktūras sintagmātiski pamatojamā parcelācija un redukcija.⁶ Ka parcelēto, tā reducēto konstrukciju struktūra un semantika nav saprotama bez makrokonteksta (bieži vien — arī situācijas). Šo konstrukciju distribūcija valodiski (makrokonteksts) un / vai ekstralingvistiski (situācija) sniedz bāzi, motivejumu sintagmātiski saistīto konstrukciju struktūras un semantikas izpratnei. Starp parceletajam un reducētajām konstrukcijām ir atšķirība, lai gan teksta interpretācija robeža starp tām ne vienmēr ir skaidri un viennozīmīgi novelkama. Parcelācijas diferenciāla pazīme ir tā, ka tekstā kada teikuma statistiskā struktūra ir sadalīta pa vairākiem komponentiem, no kuriem relatīva strukturāla patstāvība piemīt tikai t.s. bāzes strukturālai piemēram: (1) *Viņas nākdamas laikam savā starpā stridejušas.* (2) *Runā asi, aprauti* (Niedre J. Aiz loģa aug dadzis. R., 1966, 242. lpp.); (3) *Vilciena riteņi steidz dzelžainā rītmā.* (4) *Noteikti, nepielūdzami, raudami viņus uz priekšu tālē.* (5) *Svešā un nezināma dzīvē* (Kalniņš J. Rainis. R., 1977, 25. lpp.); (6) *Zem rupja vārda dažkārt slēpjas pati labsirdība.* (7) *Reizēm sava daļa ironijas un patiesības* (Caune A. Mazliet savdabji. R., 1977, 5. lpp.). Minētajos piemēros konstrukcijas (1), (3), (6) ir bāzes konstrukcijas, bet visas pārējās — šo bāzes konstrukciju parcelāti. Bez tam parcelātu virknē pats parcelāts var kļūt par pakārtotu bāzes konstrukciju, t.i., motiveēt sekojošo parcelātu (sal. (4) un (5) konstrukciju). Konstrukcijām (2), (4), (5), (7) kopīgs ir tas, ka tās nav teikumi, bet tikai vienkāršu teikumu daļas, kam ir vai nu predikatīvs sakars (konstrukcijas (2), (7)), vai nepredikatīvs sakars (konstrukcijas (4), (5)) ar bāzes konstrukciju. Mūsaprāt, teikumu strukturālajā tipoloģijā nebūtu pareizi teikuma daļas (resp., atsevišķus teikuma komponentus) pielīdzināt veselajam, resp., teikumam. Tādēļ tādas konstrukcijas kā (2), (7) nevar saukt par gramātiski saistītiem vienkopas teikumiem⁷ vai konstrukcijas (4), (5) — par gramātiski saistītiem bezkopas teikumiem.⁸ Dinamiskās sintakses īpatnība tādā ir tā, ka viena statistiskās sintakses teikuma struktūra tekstā var būt sadalīta vairākos komponentos, resp., konstrukcijās. Kā tei-

⁶ Par parcelāciju un redukciju, dažiem to nošķiršanas kritērijiem sk.: Karliņš J. Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē. — Gram.: Инновации на разных уровнях. Р., 1978, с. 16—32.

⁷ Sal.: Musdienu latviešu literārās valodas gramatika, R., 1962, 2. daļa, 482. lpp.

⁸ Turpat, 542. lpp.

kuma komponenti (nevis teikumi) tie arī interpretējami, t.i., šie komponenti vērtējami ar dinamiskās sintakses tipoloģijas mērauklu.

Reducētās konstrukcijas no parcelētajām atšķiras vispirms ar to, ka reducētās konstrukcijas un to motivētājstruktūras neveido vienu strukturālu veselumu. Parcelētās konstrukcijas ar reducētajām saista strukturālā un semantiskā nepatstāvība. Atšķirībā no parcelētajām reducēto konstrukciju struktūru (un semantiku) tikai motivē tās konstrukcijas, no kurām reducētās ir strukturāli un semantiski atkarīgas. Piemēram: (8) *Jūs gribat jautāt, kā iespējama tik neredzēta pārvērtība?* (9) *Darba organizācija.* (10) *Tā ir liela lieta* (Prēdele A. Kamēr lauks mums tic. — Pad. Jaunatne, 1981, 6. nov.); (11) *«Kā tagad ieliksi paliktni?»* (12) *«Kā nieku.»* (Caune A. Mazliet savdabji. R., 1977, 9. lpp.); (13) *«Brāļadēl, nu ņem un pagrozi šo pašu māla podu.»* (14) *«Krita un saplīsa gabalos.»* (Salenieks E. Neizlaid airus no rokām! R., 1975, 25. lpp.). Konstrukcijas (9) pamatā ir predikatīvi lietots substantīva nominatīvs; tā predikatīvi raksturo visu iepriekšējo konstrukciju (8). Konstrukcija (12) ir adverbīālā attieksmē ar konstrukciju (11). Konstrukcija (14), tāpat kā (9), ir predikatīvi saistīta ar iepriekšējo konstrukciju, taču atšķirībā no konstrukcijas (9) neattiecas uz visu iepriekšējo konstrukciju kopumā, bet uz konstrukcijas (13) komponentu ar objekta nozīmi «podu». Konstrukcijas (9), (12), (14) ir sintagmātiski saistītas ar to motivētājstruktūram un ir no tām strukturāli un semantiski atkarīgas, lai gan nav vērtējamās kā to tiešs turpinājums.

Tāpat kā parcelāti, arī reducētās konstrukcijas nav teikumi statiskās sintakses izpratnē. Lidzīgi parcelātiem reducētās konstrukcijas ir tikai atsevišķi teikuma komponenti un raksturojamas pēc sintaktiskā sakara un jēdzieniskās attieksmes ar motivētājstruktūru. Mēģinājumi interpretēt konstrukciju (9) kā nominālu vienkopas teikumu, konstrukciju (12) — kā adverbīālas nozīmes bezkopas teikumu, bet konstrukciju (14) — kā gramatiski saistītu vienkopas teikumu sagrozītu to patieso strukturālo un funkcionālo statusu tekstveidē.

Parcelētās un reducētās konstrukcijas ir dinamiskajai sintaksei īpatnas sintaktiskas vienības un nav iekļaujamas statiskās sintakses teikuma strukturālajā tipoloģijā. Parcelētajām un reducētajām konstrukcijām ir teksta sintakses noteikti savdabīgi sintagmātiskā saistījuma veidi, kas raksturojami un tipoloģiski interpretējami no dinamiskās sintakses viedokļa.

2.2. Latviešu sintakses jaunākie pētījumi vedina domāt, ka dinamiskās sintakses konstrukciju struktūru ne vienmēr var izskaidrot tikai no teksta lineārā veidojuma viedokļa, resp., sintagmātiski. Teksta lineārajā izveidē parcelētās un reducētās konstrukcijas gan

ne vienmer atrodas tieši blakus bāzes struktūrai, resp., motivētājstruktūrai (iespējams ne tikai kontakts, bet arī distants to novietojums), taču sintagmātisks pamatojums dinamiskās sintakses konstrukciju struktūrai ne vienmēr atrodams arī pārredzamā plašākā kontekstā. Tādēļ, liekas, var runāt par teksta sintakses parādību, ko nosacīti saucim par paradigmātisko redukciju. Tai raksturīga teksta makrotēmas kā konstrukcijas struktūras komponenta «noklusēšana». Paradigmātiskās redukcijas strukturālo pazīmju, semantisko un arī stilistisko nosacījumu skaidrojums dodams turpmākajos teksta sintakses pētījumos.

3.0. Teikuma struktūras sintagmātiskā raksturojuma sasaistījums ar tās paradigmātisko izvērtējumu vedina pārskatīt ne tikai latviešu sintakses teorijā vien iesakņojušos uzskatus. Pirmkārt, problemātisks daudzējādā ziņā izrādās tradicionālais divkopu un vienkopas pamatshēmu nošķirums. Otrkārt, rodas vajadzība bez divkomponentu shēmām izdalīt arī trīs un vairāk komponentu shēmas un aplūkot vairāku shēmu mijiedarbi vienas shēmas ietvaros. Šis problēmas risinājums saistīts ar visai aktuālu jautājumu par primārās un sekundārās predikācijas attieksmēm vienkārša teikuma struktūrā un vienkārša teikuma potenciālo predikativo raksturu. Treškārt, no teikuma kā sintakses galvenās organizējamās vienības (statiskajā aspektā) nepieciešams nošķirt ne tikai reducētas un parcelētas konstrukcijas (dinamiskajā aspektā), bet arī citas teksta vienības, kas neatbilst teikuma strukturālajam statusam. Ceturtkārt, teksta sintakses ietvērums sintakses izpētes jomā mudina pievērst uzmanību tādām sintakses vienībām, kas ir plašākas par teikumu (frāžkopām, rindkopām).

J. Balkevičs

PREDIKATIVO KONSTRUKCIJU TIPI MŪSDIENU LIETUVIEŠU UN LATVIEŠU VALODĀS

1. §. Par teikuma predikativo konstrukciju (PK) saucam to, ko Jānis Rozenbergs (un laikam arī citi latviešu sintaktiķi) sauc par teikuma kodolu¹. Vārdu sakot, PK ir teikuma gramatiskais pamats kopā ar kreisās un labās valences nosacītiem determinantiem, ja tie ir nepieciešami, lai doma būtu relatīvi pabeigta.

Pētot teikuma uzbūvi, tā predikativitāti, parasti runā par teikuma

¹ Rozenbergs J. Ģenitīvu funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā. — Grām.: Latviešu valodas un literatūras problēmas. R., 1970, 49.—66. lpp.

priekšmetu nominatīvā un par izteicēju vai par teikuma galveno locekli. Arvien sānis paliek subjekta dativs ar ļoti pretrunīgu raksturojumu.

Mēs necentisimies pierādīt, ka šis dativs, kas ir tiešām visistākais darbības vai stāvokļa subjekts, jāatzīst par teikuma priekšmetu, bet mūs neapmierina arī dativam piešķirtā *adjekta* loma (kā darīts minētajā J. Rozenberga rakstā). Mēģināsim iztikt bez tradicionālajiem teikuma locekļu jēdzieniem — bez teikuma priekšmeta un izteicēja, kā arī bez divkopu un vienkopu teikuma tipiēm. Šajā ziņā pilnīgi piekritam Jūlijam Kārkliņam, kas, kritizēdams J. Sedeļņikova domas, saka, ka «binaritāti tomēr nav izdevīgi izvirzīt par katra teikuma struktūras pazīmi»².

Tomēr, visas iespējamās mūsdienu baltu valodu predikatīvās konstrukcijas sadalot tipos jeb pamatmodeļos, no binaritātes pilnīgi vajā netiek arī mēs. Par binārām PK būs dažas piezīmes raksta beigās, bet visplašāk baltu valodās lietojamo un turpmāk aplūkojamo PK pamats jeb teikuma kodols mūsu izpratnē ir monocentrisks. Tajā var būt tāda gramatiski noformēta un semantiski pilnsaturīga vienība, kas ietver teikuma predikativitātei vajadzīgo modālo nokrāsu, laika un personas kategorijas. Tāda vienība var būt verba forma, ja tai ir vismaz laika kategorija, vai nomens ar attiecīgu palīgverbu.

Teikuma kodola monocentriska izpratne nav oriģināla. Verbu vai, pareizāk sakot, predikatīvo vārdu par teikuma monocentru izvirzīja jau otrā strukturālistu paaudze, it sevišķi generatīvās semantikas pārstāvji (piem., Čārlzs Filimors, Volless Čeifs u.c.). Bet vispār ar generatīvo gramatiku mums ir ļoti maz kopēja.

Monocentrisko PK modeļi vispirms sadalās divās grupās — verbālās PK un nominālās PK.

VERBĀLAS PREDIKATĪVĀS KONSTRUKCIJAS

2. §. Verbālās PK atkarā no verba locīšanas, resp., konjugēšanas, iespējām ir divējādas: 1) lokāmo verbu PK un 2) nelokāmo verbu PK.

Verbu klasificēšana lokāmos un nelokāmos verbos daļēji sasaucas ar tradicionālo personas un bezpersonas verbu izpratni. Bet tikai daļēji. Mēs atsakāmies no jēdziena «bezipersonas verbi» un mēģināsim eliminēt tos no verbu gramatiskā raksturojuma, jo, mūsūprāt, tā sauktie bezpersonas verbi bieži vien ir **personu** darbības vai stāvokļa izteicēji.

² Kārkliņš J. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti. — Turpat, III. lpp.

Citēšu divas tradicionālo gramatiku pretrunas:

«Beasmeniai veiksmāzodžiai žymi veiksmus ir būsenas, kurios nesiejamos su jokiū veikėju» (Bezpersonas verbi apzīmē darbību vai stāvokli, kas nav saistīts ar darītāju).³

«Asmuo, su kuriuo siejamo šių veiksmāzodžių būsenā, dažnai reiškiamas naudininko linksniu» (Subjekts, uz ko attiecas ar šiem verbiem izteiktāis stāvoklis, bieži vien nosaukts datīvā).

Piemērs: *Jam skauda koja. (Viņam sāp kāja.)*⁴

Kas ir lokāmie verbi un nelokāmie verbi?

Lokāmajiem verbiem parasti ir iespējamas visas trīs personas:

rakstu, raksti, raksta — rašau, rašai, rašo

eju, ej, iet — einu, eini, eina

ticu, tici, tic — tikiu, tiki, tiki.

Atsevišķu, semantiski ierobežotu lokāmo verbu apakšgrupu veido verbi, kam reāli lieto tikai 3. personas formu:

džinkst (džingsi), plaukst (sprogsta), šalc (ošā), viļņo (vilnija), zib (žiba), beidzas (baigiasi), sākas (prasideda).

Šajā apakšgrupā iekļaujas arī liela daļa no tā saucamiem «bezpersonas» verbiem: *krēslo (temsta), list (lyja), snieg (sninga), tumst (temsta), vakaro (vakaroja).*

Šie verbi nav ne bezpersonas, ne nelokāmi, jo tiem ir iespējamas arī 1. vai 2. personas formas. Piemērs:

«Kādreiz saule, lietus un vējš stridējās, kurš cilvēkam ir vajadzīgāks. Lietus sacīja: «Es listu un veldzēju ir laukus, ir druvas...» Viņam atbildēja vējš: «Tu listi gan, bet no kurienes tu ņemtu ūdeni, ja es to ar mākoņiem tev neatnestu...»»

Nelokāmie verbi ir tie, kam nav iespējama galotne, kas norādītu uz personu. Piem.: *klājas (einasi), liekas (atrodo), rūp (rūpi), veicas (sekasi)...*; *niez (niežti), sāp (sopa), tirpst (tirpsta).*

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika (I 629. lpp.) un citas latviešu un lietuviešu gramatikas šos verbus uzskata par «īpašu 3. personā lietojamu verbu grupu». Bet tas laikam nav pareizi. Minētās formas ir tirie celmi, tādi paši kā lokāmo verbu attiecīgie tagadnes, pagātnes vai nākotnes celmi, ko, jādōmā, balti jau senos laikos sākuši lietot 3. personas izteikšanai.

Kaut nelokāmiem verbiem nav galotnes, kas norādītu uz personu, tomēr, kā redzēsīm vēlāk, tie var būt saistīti ar jebkuru personu.

³ Lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1971, 2 dalis, p. 213.

⁴ Turpat, 215. lpp.

Šai sakarā ļoti nozīmīgas domas izteikuši V. Žulis un A. Paulauskiene.⁵

3. §. Lokāmā verba predikativo konstrukciju galvenās īpatnības

1. Ja PK pamatā ir lokāmais verbs, tad par kreisās puses determinantu abās baltu valodās var būt tikai subjekta nominatīvs vai kāds cits to aizstājošs nomens vai vārdkopa.

Subjekta nominatīvs **nav obligāts** šajos gadījumos:

a) pirmās personas konstrukcijās:

Spēlēju, dancoju... — Grojau, šokau...

b) otrās personas konstrukcijās:

Nāc man līdz! — Eikš su manimi!

c) trešās personas konstrukcijās, ja darītājs ir saprotams no verba leksiskās nozīmes:

Visu dienu lija. Jau tumst un zibeņo. — Visā dienā lijo. Jau temsta ir žaibuoja;

d) trešās personas konstrukcijās ar nenoteiktu darītāju:

Mani negrib saprast. Mani sauc par švitu. Pilsētās ceļ jaunus namus. — Manes nenori suprastī. Mane vadina dabita. Miestuose stato naujus namus.

Teiktais var radīt iespaidu, ka subjekta nominatīvs baltu valodās nav bieži sastopams. Tā tomēr nav. Un nav tāpēc, ka 1. un 2. personas verbi, kam subjekta nominatīvs nav obligāts, tiek lietoti ļoti reti. Viļņas universitātes inženiere filol. kand. V. Žilinskiene ir aprēķinājusi verba formu biežumu lietuviešu publicistikā. Pēc viņas datiem, no 27 700 verba lokāmo formu 1. persona tiek lietota apm. 10%, 2. persona — 3,5% un 3. persona — 86,5% gadījumū.

2. Lokāmo verbu PK labās puses determinanti (resp., objekta vai adverbīālo attiecību apzīmētāji) nav obligāti, ja verba leksiskā nozīme ir pietiekoša predikācijas noslēgšanai. Lietuviešu valodas piemērus varam atrast Emāsa Geņušienes rakstā «Lietuvių kalbos veiksmazodžių sintaksinė klasifikacija» (sk. Kalbotyra, XXIII (1), 9.—10. lpp.):

1) *temsta, lyja, žaibuoja — tumst, list, zibeņo;*

2) *Vaikas užmigo. Gėlės žydi. Pamoka pasibaigė. — Bērns aizmiga. Puķes zied. (Mācību) stunda beidzās.*

⁵ Žulys V. Trečiojo asmens nėra. — Kalbotyra, Vilnius, 1974, t. 25 (1), p. 83; Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmazodžių kategorijos. Vilnius, 1979, p. 134—136.

Un pretēji — labās puses determinants ir nepieciešams, ja verbs viens pats nav spējīgs predikāciju noslēgt. Šo determinantu Jānis Rozenbergs minētajā rakstā sauc par komplementu. Pēc mūsu domām, kā komplementu, tā subjektu vai adjektu var vienādi saukt par determinantu, jo bieži vien ir grūti pateikt, kurš no tiem konstrukcijas predikatīvitātei ir nozīmīgāks.

Par obligāto determinantu, ko nosaka labā valence, var būt:
a) stiprā pārvaldījuma locījums⁶, kam ir objekta vai adverbiāla nozīme:

Brālis saņēma vēstuli. (Brolis gavo laišką.) Viņa apskauž draudzēni. (Ji pavydi draugei.) Zēns uzkāpa uz kalna. (Berniukas užkopė ant kalno.)

It sevišķi saista uzmanību tie locījumi, kas veido verbālo idiomu, t. i., frazeologismu vai kādu citu nedalāmu vārdkopu:

Netikumība duras acīs. (Nedora akis bado.) Liec aiz auss! (Išikalk i galvą!) Tēvocis ir atvaļinājumā (Dėdė yra at ostogose.);

b) infinitīvs, kas vai nu aizstāj objekta locījumu (*sāksim dziedāt = sāksim dziesmu; es protu strādāt = es protu darbu*), vai pats par sevi ir nepieciešams:

Viņš solās atnākt. (Jis žada ateiti.) Tēvs piekodināja pasteigti (Tėvas prisakė paskubėti.);

c) tas adjektīvs vai divdabis, ko dažas lietuviešu vai latviešu gramatikas uzskata gan par sastata izteicēja komponentu, gan par dubultloekli (liet.: predikatinis pažymins):

Ezers stāvēja kluss. (Ežeras stovėjo tylus.) Viņa jutās satraukta. (Ji jautėsi sutrikdyta.) Viņš pārnāca drūms. (Jis grįžo paniures.) Viņš atzīstas zadzis. (Jis prisipažįsta vogęs.);

d) adverbs:

Skola nav tālu. (Mokykla yra netoli.) Virietis metās sānis. (Vyriškis metėsi šalin.) Pavasaris ir klāt. (Pavasaris jau čia.)

4. §. Nelokāmā verba predikatīvo konstrukciju galvenās īpatnības

1. Ja PK pamatā ir nelokāmais verbs, tad par kreisās puses determinantu abās baltu valodās var būt tikai subjekta datīvs. Piem.:
Kā tev klājas? (Kaip tau klojasi?) Man tirpst rokas. (Man tirpsta rankos.)

Subjekta datīvu izlaiž, ja stāvoklim vai darbībai, ko izsaka verbs, nav noteikta darītāja, piem.:

⁶ Ar stipro pārvaldījumu var būt arī intransitīvie verbi. Tāpēc apšaubām Ā. Ozolas domu, ka «intransitīvie verbi izsaka darbību, kas savā būtībā ir pilnīga bez darbības objekta.» — Latviešu valodas un literatūras problēmas. R., 1970, 95. lpp.

Gaidot apnik. (Laukiant pabosta.)

2. Nelokāmajiem verbiem, lai noslēgtu konstrukcijas predikativitāti, determinants parasti ir vajadzīgs.

Par labās puses determinantu var būt:

a) dažādas nozīmes objekta ģenitīvs:

Pasaulei nav gala, un debesīm nav malas. (Pasauliui nėra galo, ir dangui nėra krašto.) Viņam trūkst pacietības. (Jam stinga kantrybės.);

b) infinitīvs:

Man gribas smieties. (Man norisi juoktis.) Tev vajadzētu pagaidīt (Tau reikētu palaukti.);

c) infinitīvs ar pārvaldīto locījumu vai piekļautu citu infinitīvu:
Tēvam rūp pamācīt dēlu. (Tēvui rūpi pamokyti sūnu.) Viņam gribējās mācīties dziedāt. (Jam norėjosi mokyti dainuoti.) Man rūpi sužinoti teisybę (teisybė). (Man rūp uzzināt taisnību.)

Ja izlaiž infinitīvu, pie nelokāmā verba lietuviešu valodā akuzatīva vietā nostājas objekta nominatīvs: *Man rūpi teisybė.* Labās valences objekta nominatīvs ir viena no spilgtākajām nelokāmo verbu predikatīvās konstrukcijas īpatnībām. Salīdz. latviešu valodā: *Man sāj galva;*

d) adverbs:

Man klājas labi. (Man sekasi gerai.) Viņam šķita citādi. (Jam atrodė kitaip.)

NOMINĀLĀS PREDIKATĪVAS KONSTRUKCIJAS

5. §. Nominālās PK atkarībā no tās pamatā esošā nomena morfoloģiskajām pazīmēm ir divējādas: saskaņojamo nomenu un nesaskaņojamo nomenu PK.

Par saskaņojamiem nomeniem (nomen concordabile) saucam tos, kuriem katram ir iespējamas gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes formas. Tie ir adjektīvi, liela daļa numerāļu, daļa pronomenu, lokāmie participi.

Par nesaskaņojamiem nomeniem (nomen inconcordabile) saucam visus pārējos nomenus, t.i., visus substantīvus un tos numerāļus, pronomenus vai participus, kam ir tikai viena gramatiskā dzimte (piem., substantīvi) vai dzimtes kategorijas nemaz nav (piem., numerālis *desmit*). Nesaskaņojamo nomenu pozīcijā var nostāties lietuviešu valodas vārds nekatrā dzimtē, abās baltu valodās — infinitīvs, adverbs.

Kā jau teikts, nomens var būt PK pamatā tikai kopā ar palīgverbu, kas konstrukcijai piešķir modālas un laika kategorijas. Ar verba pālidzību nomens iegūst predikācijai vajadzīgās verba potences. Salīdzinājumam: *zaļot — būt zaļam; nosarkt — kļūt sar-*

kanam; lit — būt lietum. Protams, nevar aizmirst arī to, ka abās baltu valodās tā saucamā palīgverba *būt* tagadnes forma var būt izlaista. Piem.: *Viņš slim.* (*Jis nesveikas.*) *Āiz durvīm klusu.* (*Už duru tylu.*)

6. §. Saskaņojamā nomena predikatīvo konstrukciju īpatnības

1. Saskaņojamā nomena kā PK pamata kreisās valences determinants vienmēr ir subjekta nominatīvs. Piem.:

Es esmu priecīgs. (*Aš esu linkšmas.*)

Tu biji labāka. (*Tu buvai geresnē.*)

Vecāki ir izbraukuši. (*Tēvai yra išvažiavę.*)

2. Predikatīvo konstrukciju bieži vien noslēdz saskaņotais nomen bez determinantiem. Piem.: *Lieta ir skaidra.* (*Dalykas aiškus.*) *Acis kļuva tumšākas.* (*Akys pasidarė tamsesnės.*) *Kurināmais ir piegādāts.* (*Kuras yra pristatytas.*) *Viņi esot izbraukuši.* (*Jie yra išvažiavę.*) *Jūs esat pārskatījies.* (*Jūs esate apsirikęs.*)

Labās valences determinants vajadzīgs tikai tajos gadījumos, kad konstrukcijas pamatā ir participis, kam piemīt attiecīgā verba valence, vai tāds nomen, kas semantiski nespēj izteikt pabeigtu domu. Piem.: *Viņš bija iestājies universitātē.* (*Jis buvo įstojęs i universitetą.*) *Būšu noderīgs valstij.* (*Būsiu naudingas valstybei.*) *Ak, kurš līdzīgs būtu saulei!* (*Ak, kuris į saulę būtų panašus!*)

7. §. Nesaskaņojamā nomena predikatīvo konstrukciju īpatnības

1. Nesaskaņojamā nomena, kā PK pamata, kreisās valences determinants ir subjekta datīvs, kas norāda, uz ko attiecas ar substantīvu, adverbu (liet. valodā — ar nekatras dzimtes nomenu) vai ar infinitīvu izteiktais stāvoklis. Piem.:

Zēnam būs kauns. (*Bērniukui bus gėda.*) *Man laiks posties ceļā.* (*Man laikas į kelionę ruošti.*) *Viņam visur labi.* (*Jam visur gerai.*) *Nu mums būs par ko domāt.* (*Tai bus mums apie ką galvoti.*)

Piezīme. Par nesaskaņojamo nomenu jāuzskata arī īpatnēja latviešu valodas forma, tā saucamais debitīvs, kas ir veidots no verba tagadnes celma, bet predikatīvatī iegūst kopā ar palīgverbu:

Man (ir) jāmacās. (*Man reikia mokytis.*) *Jums būs jāpaliek.* (*Jums teks pasilikti.*)

2. Kreisās valences determinants nav vajadzīgs, ja konstrukcijas pamatā esošais nomen konstatē stāvokli, kas objektīvi nav saistīts ar subjektu. Piem.:

Jau pulkstenis divpadsmit. Aiz loga nakts. Visapkārt kluss. Cik jauki šeit. (Jau dvjlika. Už lango naktis. Aplink tylu. Kaip čia jauku.)

Labās puses determinanti arī šeit ir atkarīgi no PK pamatā esošā nomena valences.

Viens no īpatnējākiem šo konstrukciju determinantiem ir tas pats objekta nominatīvs, ko sastapām nelokāmo verbu konstrukcijās. Vispirms lietuviešu valodas piemēri:

Man skanu varškė (valgyti). (Man garšo biezpiens.) Šulinio vanduo sveika (gerti). (Akas ūdens ir veselīgs.)

Latviešu valodā, liekas, šis objekta nominatīvs visspilgtāk parādās konstrukcijās ar debitīvu:

Tev jāpārnes ūdens. (Tau reikia vanduo parnešti.) Man jāskalda malka. (Man reikia malkos skaldyti.) Rit jānopērk grāmata. (Rytoj reikia knyga nupirkti.)

BINĀRĀS PREDIKATĪVĀS KONSTRUKCIJAS

8. §. Binārās jeb ekvācijas, t.i., vienādības, predikatīvās konstrukcijas sastāv no diviem pamatkomponentiem. Piemēri: *Darba tauta — mans spēks. (Darbo liaudis — mano jėga.) Kas tiesa, tas tiesa. (Kas teisybė, tas teisybė.) Pildit pienākumu ir ikviena pilsoņa uzdevums. (Atlikti pareiģa — kiekvieno piliečio uždavinys.)*

Kurti — tai gyventi. (Radit — tas ir dzivot.)

Šajos teikumos nav viena gramatiskā centra, šeit ir divu priekšmetu, divu parādību vienādība, ko izceļ vienādības zīme — saitiņa "ir" (*bija, būs, būtu...*). Analizējot monocentriskās PK, par saitiņu nebija pamata runāt, tur bija palīgverbs, kas nomenam piešķīra verba spējas. Binārās konstrukcijās saitiņa noteikti ir.

9. §. Par binārās jeb ekvācijas predikatīvās konstrukcijas komponentiem var būt visi nesaskaņojamie nomeni:

Divi substantīvi:

Medus ģra saldus daiktas. (Medus ir salda lieta.)

Divi infinitīvi:

Pačią vesti — ne riestainis pirkti. (Sievu precėt nav kliņģeri nopirkti.)

Lietuviešu valodā — divi nekatras dzimtes nomeni, ko latviešu valodā aizstāj attiecīgi substantīvi vai adjektīvi:

Gražu — visuomet brangu. (Skaists vienmēr ir dārgs.)

Iespējamas arī jauktās PK, kur komponenti ir infinitīvs un

substantīvs, infinitīvs un nekatra dzimte (latviešu valodā — adverbs), substantīvs un nekatra dzimte utt. Piem.:

Otru saprast nav viegla lieta. (Suprasti kitā nēra lengvas daiktas.)

Pasakyti lengva, padaryti — sunku. (Pasacīt ir viegli, padarīt — grūti.)

Pat elpot bija grūti. (Net kvēpuoti buvo sunku.)

Nelaisvės gēda baisiau už mirtį. (Nebrīves kauns ir briesmīgāks par nāvi.)

Tas bija vareni. (Tai buvo didinga.)

No piemēriem redzams, ka par binārās PK komponentu var būt vārdkopa, ko veido nomens ar saviem determinantiem. To būtība un forma ir atkarīga no komponenta valences.

Savrupēji binārās PK locekļi, kas nav komponentu determinanti, var būt datīvus iudicantis, piem., *Man silkē ne žūvis. (Man silkē nav zivs)*, un genitīvus relativus, piem., *Amato jis bat-siuoys. (Pēc amata viņš ir kurpnieks.)*

В. Лабутис

СТУПЕНИ

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ПОНЯТИЯ СУБЪЕКТА И ПОДЛЕЖАЩЕГО

0.1. Понятия субъекта и подлежащего, во многих синтаксических концепциях принимаемые за центральные, в последнее время опять подвергаются обсуждению исследователей, работающих в разных направлениях и опирающихся на разные семантические, логические и грамматические основания¹.

Из широкого круга проблем, связанных с понятиями субъекта и подлежащего, выделим только вопрос о ступенях синтаксичес-

¹ Ср., например, специально этим проблемам посвященные статьи А. Е. Кибрика, Н. Д. Арутюновой, Ю. С. Степанова и др. в Известиях Академии наук СССР (Сер. лит. и яз., 1979, т. 38, № 4); отдельное издание — Кокорина С. И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке. М., 1976, а также труды Э. Кинина, Ч. Н. Ли, С. А. Томсон, У. Чейфа и др. в сб.: Subject and Topic. Ed. by P. Cuel, J. M. Sadoch. N. Y. et al., 1977; Г. Хельбиг, Ф. Данеш, Ж. Фурка и др. в сб.: Beiträge zu Problemen der Satzglieder. Leipzig, 1978; У. Фоли, Р. Д. Ван Валина, М. Нулана в сб.: Proceeding of the Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society. Berkeley, 1977.

ких отношений и проблему соотнесенности субъекта с подлежащим, так как статус последнего не всегда признается².

1.1. Уже становится традицией различие хотя бы трех рядов синтаксических понятий, среди которых первыми указываются: субъект — предикат, подлежащее — сказуемое и тема — рема³ (тему — рему иногда называют топиком — коментаром, или последние считаются новой парой понятий⁴). Обычно эти ряды понятий связываются с соответствующим членением предложения, поворачиваемого под разным углом его представления и интерпретации. Известны подходы к членению предложения со стороны его логического субстрата, со стороны конфигурационной или формальной его структуры, со стороны информационного содержания и его отношения к акту речи и др.

Будем считать, что ряды понятий субъект — предикат, подлежащее — сказуемое и тема — рема (или топик — коментар) обобщают конститuentы разных ступеней синтаксических отношений, притом понятия первого ряда обобщают конститuentы синтаксических отношений совсем другого направления, чем понятия остальных двух рядов.

1.2. Семантико-синтаксические отношения первой ступени создаются на этапе реализации лексических и грамматических значений слов и словоформ в словосочетаниях и в других минимальных синтагмах⁵. При этом лексемы, представляющие в языке таксономы признаков единиц и вместе с тем способные выступать как семантические предикаты по отношению к своим актантам (семантическим ролям), превращаются в лексико-семантические варианты со слабой ограниченностью их словоформ, а лексемы, которые в языке представляют предметные таксономы и обладают семами, способными «насыщать» соответствующие признаковые

² Как отметила С. Е. Никитина, в американской и западно-европейской лингвистике обычно употребляется один термин «субъект» в значении подлежащего и субъекта, (см.: Никитина С. Е. Семантика термина «подлежащее» в отечественных и европейских словарях лингвистических терминов. — Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1979, т. 38, № 4, с. 361—362).

³ См.: Daneš F. Satzglieder und Satzmuster. — In: Beiträge zu Problemen der Satzglieder. Leipzig, S. 7—28; Кибрик А. Е. Подлежащее и проблема универсальной модели языка. — Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1979, т. 38, № 4, с. 312—313; Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения. — В кн.: Аспекты семантических исследований. М., 1980, с. 162.

⁴ Chafe W. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. — In: Subject and Topic. Ed. by Ch. Li. N.Y., 1976, p. 25—55.

⁵ Тут мы опираемся на концепции, изложенные в трудах А. А. Уфимцевой (см.: Уфимцева А. А. Семантика слова. — В кн.: Аспекты семантических исследований. М., 1980, с. 55—56).

лексемы, обычно ограничиваются более как грамматические элементы (в зависимости от семантической роли), но в некоторой степени — и с лексической стороны (например, по определенности).

При интерпретации содержания семантико-синтаксических отношений первой ступени, думается, должны быть учтены следующие положения: 1) содержание семантико-синтаксических отношений измеряется не только по положению в языковой структуре, но и по соотносительности с отношениями между явлениями и предметами реальной действительности, познанными, обобщенными и закрепленными в языке коллективом, владеющим этим языком; 2) семантико-синтаксические отношения не существуют вне сочетаемых языковых элементов, но исследование может сосредоточиваться именно на семантических явлениях, возникающих на стыке взаимодействующих элементов; 3) семантико-синтаксические отношения могут быть обобщены с разной степенью абстрагирования; 4) семантико-синтаксические отношения в словосочетаниях и других минимальных структурах в речи не функционируют изолированно от закономерностей сочетания слов в предложении и в дискурсе (в тексте), т.е. от полной реализации слов и словоформ.

Из положения о том, что семантико-синтаксические отношения существуют как отношения между языковыми элементами, следует, что эти отношения в той или иной мере детерминируются и свойствами самих соотносимых элементов. И действительно, для исследования семантико-синтаксических отношений первостепенное значение имеет семантическая классификация признаковых лексем и их свойств. В установлении таксономии, гипернимии, иерархизации лексических единиц с точки зрения их синтаксических «наклонностей» в последнее время в языкознании достигнуты заметные успехи⁶.

1:2.1. На определенном этапе обобщения первой ступени семантико-синтаксических отношений для интерпретации их содержания, наверное, более всего подходит инвентарь семантико-синтаксических ролевых актантов (партиципантов, падежных функций), усердно разрабатываемый исследователями грамматик валентностей, а также падежной грамматики. Несмотря на справедливую критику за теоретическую туманность и за непоследовательность описания конкретных фактов, по-видимому, самой авторитетной

⁶ См. Степанов Ю. С. Иерархия имен и ранг субъектов. — Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1979, т. 38, № 4, с. 343; Keenan E. L. Towards a universal definition of «subject». — In: Subject and Topic. Ed. by Ch. N. Li. N.Y., 1976, p. 305—332.

остается концепция ролевых актантов Филлмора, пересмотренная самим автором⁷ и дополненная его сторонниками и критиками.

В связи с концепцией ролевых актантов обратим внимание на довольно обширную группу актантов непроизвольного действия.

Неоднократно обсуждались примеры типа английских *The dish broke; The door opened* (ср. в лит.: *Dubuo sudužo; Durys atsidare*, в русск.: *Блюдо разбилось; Дверь открылась*.) Обычно они объясняются или как трансформы из одной «глубинной» структуры *X broke the dish, X opened the door; (X sudaužė dubenį, X atidarė duris)*, или как трансформы одна из другой, но так или иначе *the dish, the door (dubuo, durys)* принимается за один и тот же ролевой (семантический) актант якобы с одинаковым глубинным предикатом. Но, во-первых, одна и та же ситуация может быть отражена в языке целым рядом предикатов, представленных разными лексемами с разной рамкой ролевых актантов (ср. в лит.: *Dubuo sudužo — Dubuo iškrito jam iš rankų — Jis neišlaikė rankose dubens — Jam viskas puola iš rankų*); во-вторых, трудно объяснить, зачем в языке действовали бы два правила, якобы переводящие один и тот же «глубинный» ролевой актант в два разных выражения — одно с глаголом непроизвольного действия (*Dubuo sudužo*), второе с пассивом (*Dubuo sudaužytas*). Думается, что в синтагмах с глаголами непроизвольного действия нет ни каузативности, ни агента, и первый актант при таком глаголе-предикате не является таким пациентом, как в каузативной синтагме. Условно специфический актант глагола непроизвольного действия можно назвать только квазипациентом (может быть, процессантом или инертантом). В роли такого актанта обычно выступают только названия неодушевленных предметов, так как глаголы непроизвольного действия в самой глубине семантической структуры отличаются от агентивных глаголов своей ориентировкой на неодушевленность.

1.3. Независимость семантико-синтаксических правил от разности конкретных ролевых актантов в парадигматически связанных конструкциях (ср. лит.: *jis kala vini — jam kalant vini — jo kalimas vinies, jis pajuto skausmą — jam pajutus skausmą — jo pajutimas skausmo, dubuo sudužo — dubeniui sudužus — dubens sudužimas...*) показывает, что описание семантико-синтаксических (синтагматических) отношений возможно и на более обобщенном уровне. Основой для таких, в высшей степени обобщен-

⁷ Fillmore Ch. J. Subjects, Speakers and Roles. — *Synthese. An International Journal for Epistemology, Methodology and Philosophy of Science*. Dordrecht-Holland, 1970, vol. 21, p. 251—274; *The Case for Case Reopened*. — In: *Syntax and Semantics*. 8, Grammatical Relations. Ed. by Cue, J. M. Sadoch. N.Y. et al., 1977, p. 59—81.

ных синтаксических отношений служит категорема (архисема, классема) глагольности, взаимодействующая тоже с высокообобщенными семантическими элементами, каковыми и являются прежде всего семантический субъект и семантический объект. Сложные проблемы их разграничения (также их разграничение от сиркостантов), как и их соотносительности с семантико-синтаксическими ролевыми актантами (элементами более низкого уровня обобщения) оставляем открытыми. Отметим только, что понятие семантического субъекта в такой широкой интерпретации может обобщать семантико-синтаксические ролевые актанты агенса, экспериенса, бенефицианта, квазипациента (рецессанта) и др., как в конструкциях с неизменяемыми, так и с производными предикатами. Семантический субъект — это исходная субстанция действия, процесса или состояния, которая прежде всего определяет категорему глагольности.

2.1. Второй, полный этап актуализации глагола и его семантических актантов осуществляется в предложении, где глагольная лексема и лексемы связанных с ней актантов окончательно утверждаются не только как лексико-семантические варианты, но и как определенные их словоформы. Тут актуализация глагола со всеми его актантами втягивается в закономерности смысловой и формальной организации предложения, связанной с отражением в предложении конкретной ситуации (или события) действительности, ориентированной по отношению к акту речи. Самую большую нагрузку в ориентации содержания предложения принимает на себя конституент, выступающий в роли сказуемого (это определяют грамматическое время, наклонение и лицо глагольной лексемы), но эта ориентация может распространяться и на конституент, с которым сказуемое непосредственно связывается именно для создания предложения, — на подлежащее (если только оно характерно для данного предложения).

2.2. Установление ориентированных по отношению к акту речи конституентов предложения ведется на двух основаниях: на формальном и на содержательном.

В каждом языке (имеются в виду только индоевропейские языки) действует своя тактика закрепления определенных маркировочных средств за конституентами, непосредственно участвующими в отношении предикативности предложения. Эта тактика не сводится только к обозначению именительным падежом одного из конституентов — в некоторых языках решающую роль играет словопорядок. Тактика маркирования основных конституентов предложения может быть описана и как традиционная модель подлежащего — сказуемого (и других членов предложения).

Содержательное основание выделения подлежащего и сказу-

емого опирается на соотнесение предложения с определенной логической единицей — суждением в аристотелевской логике. Если предложение соотносится с суждением (а это свойственно, по-видимому, не всем предложениям⁸), то оно расчленяется на логический субъект и логический предикат (иногда они именуется семантическим субъектом и семантическим предикатом) на основе ориентированного по отношению к акту речи отношения определяемого и определяющего.

Особенно остро вопрос примата того или иного основания членения предложения поднимается в случаях, когда формальное и содержательное членения предложения расходятся.

В последнее время все более пробивающееся и, наверно, теоретически прогрессивное решение «запереть» понятие подлежащего только в двухсоставных предложениях с явным (грамматически маркированным) отношением определяемого и определяющего как будто поддерживается и особой грамматической стратегией предложений без подлежащих — в них обычно исключается грамматическое лицо. Но резкое ограничение понятия подлежащего или ведет обратно к формальному основанию членения предложения, или ставит новые проблемы для всей традиционной модели членов предложения.

2.3. Понятие семантического субъекта (а также и семантического предиката) как конституента высокообобщенных семантико-синтаксических отношений слов и словоформ в словосочетаниях и в других минимальных синтагмах не совпадает ни с понятием подлежащего, ни с понятием логического субъекта из-за того, что последние являются понятиями конституентов членения предложения, а первое таким не является.

Э. Генюшене

СИНТАКСИС И СЕМАНТИКА ЛАТЫШСКИХ РЕФЛЕКСИВОВ (СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА)

1. При типологическом изучении языков одной из основных задач является выявление сходств и различий между языками в плане выражения эквивалентных значений теми или иными спосо-

⁸ См. Панфилов В.З. Грамматика и логика (грамматическое и логико-грамматическое членение простого предложения). М.—Л., 1963, с. 159.

бами (от значения к форме), с одной стороны, и в плане использования эквивалентных средств выражения для передачи тех или иных значений (от формы к значению) — с другой. При типологическом изучении латышских рефлексивов мы исходим из заданной формы и исследуем, какие функции эта форма, т.е. глаголы с рефлексивным аффиксом, может иметь вообще и как система латышских рефлексивов соотносится с аналогичными системами других языков. Естественно, что описания рефлексивов разных языков, чтобы быть типологически сопоставимыми, должны производиться на основе универсальных, или по меньшей мере достаточно общих, синтаксических и семантических признаков, формулируемых в не зависящих от свойств конкретного языка (language-independent) терминах. Принципы описания при этом должны быть эксплицитными и поддающимися проверке и опровержению.

Одним из наиболее значительных достижений современной лингвистики в области синтаксиса и семантики следует признать создание теоретической базы и принципов анализа, использование которых позволяет описывать языковой материал, и в том числе рефлексивы разных языков, с единых теоретических позиций и делает получение самих описаний в значительной мере автоматически решаемой задачей. Этот факт, в частности, находит косвенное подтверждение в том, что в последнее время вследствие применения сходных методик исследования при общих исходных посылках авторы, изучающие сходные явления в разных языках, независимо друг от друга все чаще приходят к одинаковым результатам.

2. В существующих описаниях латышских рефлексивов хорошо показана их семантическая неоднородность. Эти описания построены в виде перечисления смысловых классов рефлексивов, однако их число и список значений в разных работах не совпадают, кроме собственно-возвратного, косвенно-возвратного, взаимно-возвратного и пассивного значения¹. Эти расхождения вызваны интуитивным в значительной мере подходом и отсутствием сколь угодно эксплицированных оснований выделения классов. Поэтому, а отчасти из-за несистемности и по ряду других причин, характер-

¹ Например, значения изменения в состоянии, «отвлечения признака, обозначаемого глагольной основой, от объекта» и безличности выделяются в работе: Пор жезинский В. К. Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках. М., 1903, с. 63—83; Я. Эндзелин выделяет динамический медиум и — без названия — значение изменения состояния, см.: Endzelin J. Lettische Grammatik. R., 1922, S. 764—768; в Академической грамматике находим значения «соревнования» (sacensibas), активности субъекта, постоянства действия, оценки качества действия субъекта и др. (см.: Musdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959, I. sej., 556.—564. lpp.).

ных для традиционной грамматики в целом, имеющиеся описания латышских рефлексивов, несмотря на многие достоинства, несопоставимы с описаниями рефлексивов других языков².

3. Объектом исследования в настоящей работе являются все рефлексивы (3550 единиц), зарегистрированные в Латышско-литовском словаре³, а также рефлексивы (3500 единиц), зарегистрированные в трех первых томах Словаря латышского литературного языка⁴. Этот материал можно считать достаточно репрезентативным и позволяющим делать обоснованные выводы о системе латышских рефлексивов.

Все глаголы при анализе рассматриваются в составе образуемых ими конструкций, в которых реализуются их синтаксические и семантические свойства и снимается полисемия. Другой существенный принцип анализа заключается в том, что рефлексивы рассматриваются в оппозиции с исходными словами (если таковые имеются). В результате получаем деривационное описание рефлексивов, где их свойства объясняются через свойства производящих единиц.

4. Вследствие полифункциональности рефлексивного показателя и исключительной гетерогенности рефлексивов представляется оправданным их описание в виде иерархически организованной классификации по трем группам последовательно применяемых признаков: морфологических, синтаксических и семантических. Соответственно этому классификация производится в три этапа.

4.1. Первый этап — это морфологическая классификация всех рефлексивов по трем основным признакам: а) по признаку производности, б) по признаку категориальной принадлежности производящего слова и в) по признаку состава производящего форманта.

Признак производности, т.е. наличия / отсутствия у рефлексива производящего слова, дает разбиение на формально производные

² Вопрос о принципах анализа латышских рефлексивов, насколько нам известно, нигде не ставится, как, впрочем, он не ставится и в большинстве описаний рефлексивов других языков, за исключением ряда работ, появившихся в самое последнее время, ср.: Недялков В. П. Типология рецессивных конструкций. Рефлексивные конструкции. — В кн.: Диатезы и залого. Тез. конф. «Структурно-типологические методы в синтаксисе разноструктурных языков». Л., 1975, с. 21—33; Он же. Заметки по типологии рефлексивных деагентивных конструкций. — В кн.: Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978, с. 28—37.

³ Balkevičius J., Kabelka J. *Latvių-lietuvių kalbu žodynas*. Vilnius, 1977 (42.000 слов). Все количественные данные в работе приводятся по этому словарю.

⁴ *Latviešu literāras valodas vārdnīca*. R., 1972, 1. sej.; 1973, 2. sej.; 1975, 3. sej.

рефлективы и на *reflexiva tantum*; первые образуют словообразовательные оппозиции (например: *mācīt* → *mācīties*), вторые — нет (ср. *bities* ← **bit*, *ālēties* ← **ālēt*).

Дальнейшей морфологической классификации подвергаются, естественно, только производные рефлективы, т.е. 99% всех рефлективов.

Признак категориальной принадлежности исходного слова к определенной части речи дает разбиение рефлективов на такие подклассы: а) отглагольные рефлективы, составляющие подавляющее большинство в корпусе (95,7% всех производных рефлективов), и б) отыменные рефлективы (4,3%), в том числе деноминативные (ср. *viesis* → *viesoties*, *saule* → *sauļoties*) и deadъективные (ср. *pikts* → *piktoties*, *vesels* → *veseļoties*).

Производящий формант (третий признак) может принимать три величины: а) только рефлективный аффикс, как в оппозиции *mācīt* → *mācīt-ies*; б) рефлективный аффикс в комбинации с префиксом, образующие смысловое единство, ср. *domāt* → *aiz-domāt-ies*, *brēkt* → *ie-brēkt-ies*, *dejot* → *no-dejot-ies* (такие единства образуют семь из одиннадцати глагольных префиксов); в) рефлективный аффикс в комбинации с суффиксом, ср. *brāl-is* → *brāļot-ies*.

Первые два форманта участвуют в отглагольной деривации рефлективов, а последний — при транспозиции имен в рефлексивные глаголы, т.е. налицо взаимозависимость между категориальной принадлежностью производящего слова и составом форманта. Самый продуктивный из формантов — это рефлективный аффикс без префикса или суффикса: при его помощи образовано около 80% всех производных рефлективов.

По набору морфологических классов рефлективов, выделяемых на основе перечисленных признаков, латышский язык характеризуется в типологическом плане одинаково с литовским, русским и другими славянскими языками, т.е. языками, обладающими сходной системой морфологических средств словообразования, хотя по количественным характеристикам этих классов между языками наблюдаются многочисленные расхождения. Например, в латышском отыменные рефлективы составляют около 4,3% всех производных рефлективов, а в литовском — менее 2%.

4.2. Второй этап описания — это синтаксическая классификация основного производного класса, т.е. отглагольных рефлективов, образуемых по словообразовательной модели "не-рефлексив + рефлективный аффикс → рефлексив" (всего около 2000 единиц — из этого числа исключены все глаголы данной словообразовательной модели с индивидуальным (образным или необразным) развитием значения, т.е. семантически необратимые реф-

лексивы типа *ārdit* "распарывать, разбирать" → *ārdities* "бу-
янить").

Рефлексивный показатель во всех языках, включая и латышский, является универсальным маркером понижения глагольной валентности, которое может проявляться либо в элиминации какого-либо синтаксического актанта, либо в понижении ранга одного из актантов⁵. Этот признак может принимать три основных значения, что дает разбиение рассматриваемых рефлексивов на три синтаксических деривационных класса:

1) Субъектные рефлексивы, у которых элиминируется объектный актант в аккумулятиве (название дано по сохраняющейся субъектной валентности), как в оппозиции: (1) *Viņš šņaukā deguni* → *Viņš šņaukājas*. Синтаксический подкласс субъектных рефлексивов составляют глаголы, у которых аккумулятивная валентность понижается в ранге, становясь косвенно-падежной (с предлогом или без него) валентностью, как в оппозиции: (2) *Es mētāju akmeņus* → *Es mētājos ar akmeņiem*. Ср. также *vandit papirus* → *vandities pa papīriem, atbalstīt elkoņus (uz galda)* → *atbalstities ar elkoņiem (uz galda)*.

2) Объектные рефлексивы, у которых элиминируется субъектный актант в номинативе, причем объектный актант в аккумулятиве переходит в позицию первого актанта, приняв номинативную форму (название дано по этому сохраняющемуся объектному актанту), как в оппозиции: (3) *Viņš aizver acis* → *Acis aizvēgās*. Синтаксический подкласс объектных рефлексивов составляют глаголы, у которых номинативная валентность сохраняется, понижаясь в ранге и превращаясь в косвенно-падежную валентность, ср.: (4) *Upe atēnoja kokus* → *Koki atēnojās upē*.

Объектные и субъектные рефлексивы, будучи производными от транзитивных глаголов, синтаксически интранзитивны, хотя и являются результатом разных деривационных операций.

3) Дативные транзитивные рефлексивы, у которых при деривации элиминируется дативная валентность (по ней им и дано название), но сохраняются субъектная и объектная валентности, как в оппозиции: (5) *Māte apsēja savai meitai (sev) lakatu* → *Māte apsējās lakatu*. Эти рефлексивы транзитивны, как и ряд рефлексивов с другими деривационными историями (см. ниже — 4.4), однако в отличие от последних они рефлексивны и по смыслу, т.е. означают однореферентность двух актантов —

⁵ См., например, Не дялков В. П. Типология рецессивных конструкций. Рефлексивные конструкции, с. 21.

адресата (бенефицианта) и субъекта действия, — иначе говоря, рефлексивный аффикс у них имеет дативное значение "себе".

В качестве четвертого синтаксического класса можно рассматривать довольно многочисленные рефлексивы (около 8%), у которых сохраняются без изменения все синтаксические валентности исходного глагола, что можно считать нулевым вариантом понижения валентности; в латышском языке это наблюдается в основном при деривации рефлексивов от интранзитивных глаголов, ср. оппозицию: (6) *Sāpes norīma* — *Sāpes norīmās*.

Первые два синтаксических класса не только наиболее многочисленны среди рассматриваемых рефлексивов (они составляют не менее 41% и 48% соответственно), но и очень разнообразны в семантическом плане; поэтому они в первую очередь подвергаются дальнейшей классификации.

4.3. Третий этап описания субъектных и объектных рефлексивов — это семантическая классификация по признаку смыслового соотношения рефлексива с производящим глаголом. Изменение значения глагола при рефлексивной деривации и, следовательно, его смысловое соотношение с исходным зависит от лексического значения исходного глагола и семантики элиминированного актанта (его одушевленности / неодушевленности, посессивной связи с другим актантом и пр.).

4.3.1. Субъектные рефлексивы с элиминированной аккузативной валентностью распадаются на пять основных смысловых классов:

1) Смысловые рефлексивы (составляющие не менее 23% от числа всех субъектных рефлексивов), т.е. глаголы со значением однореферентности объекта с субъектом действия, обычно называемые собственно-возвратными глаголами; у них рефлексивный аффикс сохраняет свое этимологическое значение "себя", ср.: (7) *Es apdrošināju mantu / sevi* → *Es apdrošinājos* (= *sevi*). Ср. также: *dēvēties* = "dēvēt sevi", *krustīties* = "krustīt sevi".

2) Посессивно-смысловые рефлексивы (около 16%), примыкающие к смысловым и обозначающие метонимически однореферентность субъекта и объекта, связанного с субъектом посессивным отношением (т.е. части тела субъекта, свойства личности, надетой одежды и т.п.), причем значение рефлексива включает и значение этого посессивного объекта, ср.: (8) *Viņš sabrien kājas* → *Viņš sabrienas*, где *sabristies* = "sabrist kājas". Ср. также: *šņaukāties* = "šņaukāt degunu", *savaldīties* = "savaldīt dusmas, asaras", *apauties* = "apaut sev kājas", *atpogāties* = "atpogāt sev apģērbu, pogas", *kasīties* = "kasīt sev kaut ko". Эти рефлексивы синонимичны исходным глаголам, т.е. у них рефлексивный аффикс меняет лишь синтаксическую модель управления,

накладывая запрет на выражение объекта действия, но не меняет значения.

3) Абсолютивные рефлексивы (не менее 13%), у которых, подобно посессивно-смысловым, сохраняется денотативное значение и также запрещается выражение объекта (обычно одушевленного), однако последний, в отличие от объекта при посессивно-смысловых рефлексивах, не связан посессивным отношением с субъектом и потому при абсолютиве принимает обобщенное значение "кого-нибудь, всех", ср.: (9) *Zirgs spārda visus* → *Zirgs spārdās*, где *spārdities* = "spārdīt kaut ko, visus"; ср. также *badīties* = "badīt kaut ko, visus", *krāpties* = "krāpt kaut ko, visus", *mēdīties* = "mēdīt kaut ko, visus".

4) Автокаузативные рефлексивы (около 30%) со значением интранзитивного действия или движения типа "работать", "бегать", т.е. изменения своего состояния или положения в результате собственных усилий, что названо здесь автокаузацией; в отличие от остальных субъектных рефлексивов автокаузативы утрачивают не только синтаксическую, но и семантическую транзитивность (т.е. семантический объект действия), ср. (10) *Es spiežu kādu (pie krūtīm)* → *Es spiežos (pie krūtīm)*. Ср. также *paslēpt* → *paslēpties*, *palocīt* → *palocīties*. В отличие от смысловых и прочих субъектных рефлексивов автокаузативы не объясняются через исходный глагол (ср. *spiesties* ≠ **spiest sevī pie sienas*); они часто синонимичны с интранзитивными нереплексивными глаголами и объясняются через них, ср.: *atdauzīties* = *atnākt*, *atklīst*.

5) Реципрокные (взаимно-возвратные) рефлексивы (около 9%), у которых добавляется смысл "друг друга", ср.: (11) *Es skāvu viņu + Viņš skāva mani* — *Mēs skāvāmies*, где *skauties* = "skaut citam citu".

4.3.2. Объектные рефлексивы с элиминируемым исходным номинативом распадаются на три основных класса:

1) Декаузативные рефлексивы (составляющие не менее 84% всех объектных рефлексивов), утрачивающие каузативный смысл ("caus") и потому более сложными по форме, по значению более простые, чем исходные глаголы, ср.: (12) *Viņš aizvilka priekškaru* → *Priekškars aizvilkās* где *aizvilkt* = "caus + + aizvilkties". Ср. также оппозицию (3), где *aizvērt* = "caus + + aizvērties". Эти рефлексивы составляют смысловую каузативную оппозицию с исходными глаголами. При вычете каузативного смысла у рефлексива может остаться значение либо состояния (стативное), либо изменения состояния (инкоативное), ср.: *glabāt* → *glabāties* = "būt novietotam", *aizvilkt* → *aizvilkties* = "tikt aizvilktam".

2) Автокаузативные рефлексивы (около 4—5%), у

которых каузативный смысл заменяется "автокаузативным", т.е. каузацией собственного перемещения и т.п., ср.: (13) *Es atraisīju suni → Suns ir atraisījis*. Эти рефлексивы, в отличие от декаузативов, не образуют каузативной оппозиции с исходными глаголами: *atraisīt ≠ "caus + atraisīties"*. Сюда относятся глаголы типа *izjūgties, attīties* (о младенце), *organizēties, norauties (no ķēdes)*.

3) Квазипассивные рефлексивы (около 4%), подразделяемые на два подтипа:

а) Квазипассивные рефлексивы с потенциально-модальным значением, ср.: (14) *Es krāsoju drēbi → Drēbe labi krāsojas*. Ср. также *Šis audums raujas; Gumija stiepijas; Skaitlis dalījās bez atlikuma*. Эти рефлексивы называют возможность совершить называемое основой действие над объектом благодаря его свойствам. Для них характерно употребление в настоящем неактуальном и с модальными квалификаторами.

б) Рефлексивы с результативно-пассивным значением, называющие состояние объекта как результат совершенного над ним действия, всегда имплицитующие субъект (лицо) и с модальным оттенком нежелательности или неожиданности этого результата, например: (15) *Es nopirku labu sviestu → Nopircies labs sviests*. Ср. также: *Āboli vedot apdauzījušies; Kleita apvazājusies; Ola labi noblijusies; Nokodies liels kumoss; Kauliņš norijās*.

В Академической грамматике и в других работах также выделяется пассивное значение, иллюстрируемое примерами: *Nauda glabājas [tiek glabāta] bankā; Muzejā krājas [tiek krātas] vērtības; Aparāts nolietojas [tiek nolietots]* с пояснением: "Šis formas uztveramas arī kā norise bez subjekta aktivitātes"⁶, т.е. эти формы понимаются скорее в "декаузативном" смысле, тогда как под "пассивным значением" уместнее понимать значение с имплицитным субъектом, что всегда присуще собственно пассивным формам глагола. Объяснение этих рефлексивов через пассивные формы (данное в квадратных скобках) не совсем точно, так как последние лишь денотативно, но отнюдь не сигнификативно синонимичны рефлексивам, имеющим стативное или инхоативное значение без каузации и потому не имплицитующим, в отличие от пассива, субъекта-каузатора.

4.4. Здесь уместно обсудить вопрос о транзитивных рефлексивах. Дативные рефлексивы, образующие с нерефлексивами оппозиции типа (5) с элиминацией дативного дополнения и весьма малочисленные в латышском языке (в упомянутых словарях зарегистрировано не более чем по 16—20 таких рефлексивов), состав-

⁶ Musdienu latviešu literāras valodas gramatika. R., 1959. 1. daļa, 560. lpp.

ляют лишь один из деривационных типов транзитивных рефлексивов, среди которых имеются и такие типы: а) отыменные транзитивные рефлексивы, ср.: *atcere* → *atcerēties*: *Es visu to vēl atce-ros*; б) глаголы, образуемые по модели с сохранением синтаксической валентности, но с изменением значения, ср.: *aizņemt* "занять (место и т.п.)" → *aizņemties* "взять в долг"; в) глаголы с факультативным рефлексивным аффиксом, ср.: *atminēt* ⇒ *atminēties*; г) декаузативные транзитивные рефлексивы, ср.: *mācīt* → *mācīties*, где *mācīt* = "caus + mācīties". Однако все эти типы представлены единичными глаголами. Наибольший интерес, однако, представляют довольно многочисленные (около 150 единиц в трех томах Академического словаря), но периферийные и, видимо, малоупотребительные транзитивы, образуемые при помощи единств "префикс + рефлексивный аффикс" типа *dzert pienu* → *atdzerties pienu, ēst ābolus* → *izēsties ābolus, vērpj linus* → *izvērpjties linus, lasīt pasakas* → *salasīties pasakas (pasaku)*. Эти единства образуют рефлексивы как от транзитивов, так и от интранзитивов, меняя значение одинаковым образом в обоих случаях, но не меняя валентности исходного глагола.

5. По набору перечисленных выше в 4.3 смысловых классов рефлексивов латышский язык типологически сходен с литовским, славянскими, некоторыми романскими и отличается, например, от немецкого, где нет абсолютных рефлексивов, и от английского, где нет реципрокных, абсолютных и квазипассивных рефлексивов. Различия между языками, имеющими все указанные смысловые классы, главным образом количественные, касающиеся объема и индивидуального лексического наполнения этих классов. В частности, в латышском квазипассивных рефлексивов намного меньше, чем в литовском (около 4 и 17% соответственно от числа объектных рефлексивов) и, видимо, в русском, а автокаузативных субъектных рефлексивов — значительно больше (30% в латышском и 14% в литовском от числа всех субъектных рефлексивов).

Самое значительное качественное отличие балтийских рефлексивов от большинства славянских и, например, романских и скандинавских — это отсутствие пассивной функции у рефлексивного аффикса.

С точки зрения типологии рефлексивов наиболее существенными, диагностическими характеристиками системы рефлексивов любого языка следует, видимо, признать наличие / отсутствие синтаксических классов субъектных, объектных и дативных рефлексивов, а также наличие / отсутствие рефлексивного пассива, т.е. использование рефлексивного показателя для маркировки пассивного залога. По набору этих основных классов все языки можно подвергнуть типологической классификации. В результате получим

несколько типов, например, тип языков, в которых имеются все четыре диагностических класса рефлексивов и рефлексивных форм (это древнегреческий, французский и испанский, южнославянские и чешский со словацким); тип языков, обладающих субъектными и объектными рефлексивами и рефлексивным пассивом, но не имеющих дативных транзитивных рефлексивов (это восточно-славянские, польский и армянский языки), и другие типы. Латышский язык попадает в типологический класс языков, имеющих все три синтаксических класса рефлексивов, но без рефлексивного пассива, — в этом плане латышский типологически сходен с литовским, немецким, английским и другими языками. Однако внутри типа латышский резко отличается по объему и продуктивности класса дативных транзитивных рефлексивов (при сопоставимости количественных характеристик остальных классов) прежде всего от литовского и немецкого, в которых этот класс очень велик по объему и продуктивен (в литовском — более 1000 единиц). В латышском же этот класс включает менее двух десятков глаголов и непродуктивен; более того, употребление дативных рефлексивов, как известно, ограничено функционально (скорее в фольклоре, чем в современном языке) и синтаксически (главным образом причастными оборотами). Различие в количественной характеристике этого класса рефлексивов представляет самое значительное типологическое расхождение между латышскими и литовскими рефлексивами. Сказанное позволяет предположить, что в латышском в отличие от литовского не реализовалась или сошла на нет существовавшая ранее потенциальная возможность образования и употребления таких рефлексивов, тогда как в литовском выражение однореферентности адресата (бенефицианта) с субъектом действия стало обязательным и привело к образованию большого класса дативных рефлексивов. Латышские же дативные рефлексивы, равно как и нерегулярные в деривационном плане транзитивные рефлексивы типа *atcerēties*, *aizņemties*, *klausīties* и т.п., представляют собой не живую словообразовательную модель, а реликты более раннего периода.

В заключение следует подчеркнуть, что типологическое расхождение между латышским и литовским языками в плане системы рефлексивов, если учитывать не только качественные, но и количественные характеристики последних, довольно значительно и не изоморфно степени их генетического родства. Это согласуется с фактом самостоятельного развития систем рефлексивов в этих языках в течение достаточно долгого исторического периода.

ТИПОЛОГИЯ ПОСЕССИВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В СОВРЕМЕННЫХ БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКАХ

Цель настоящей статьи — привлечь внимание к некоторым аспектам функционирования конструкций, выражающих значение принадлежности, в современных балтийских языках. Термин «принадлежность» мы употребляем в самом широком значении (как это и принято в лингвистике), т.е. включаем в посессивные отношения и обладание в узком смысле, и отношения целого и части, и разного рода родственные, дружественные и подобные отношения.

Посессивные конструкции и тесно с ними связанные экзистенциальные конструкции издавна являются предметом исследования как лингвистов, так и логиков и философов. В последнее время они широко включаются в сферу интересов лингвистической типологии¹. В докладе проф. А. В. Исаченко на XI Международном съезде лингвистов в Болонье² было предложено, в частности, особенности выражения посессивных отношений положить в основу деления языков мира на два класса: языки, широко использующие в этой функции конструкции с глаголами типа *esse* ("Е-языки"), и языки, редуцировавшие эти конструкции за счет использования глаголов типа *habere* ("Н-языки"). Там же была высказана мысль о наличии связи этой общей характеристики с целым комплексом разных явлений. Последнее утверждение представляет собой гипотезу, которая нуждается в проверке на конкретном материале возможно большего числа языков. Особый интерес в этом плане представляет, очевидно, сопоставление близкородственных языков, принадлежащих в рамках названной классификации к разным типам. Именно такая ситуация наблюдается в современных балтийских языках. Они противопоставляются друг другу по названному критерию: литовский относят к "Н-языкам", а латышский — к "Е-языкам".

Действительно, существует обширная зона посессивных отношений, в которой "бытийному" типу латышских конструкций N^1_{dat} *IR* N^2_{nom} регулярно соответствуют переходные литовские конструкции N^1_{nom} *TURI* $N^2_{\text{acc/gen}}$. В соответствующих предложениях утвер-

¹ Из недавних работ см., например, коллективную монографию: Категории бытия и обладания в языке. М., 1977 (и указанную там литературу).

² Issatschenko A. On Be=Languages and Have=languages. — In: Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists. Bologna, 1975.

ждаются наличие N^2 у N^1 (N^1 может обозначать "обладателя", "целое", по отношению к которому N^2 является "частью") и т.п.: *Jonas turi sūnų; Kambarys turi du langus; Jonas turi namą — Jānim ir dēls; Istabā ir divi logi; Jānim ir māja.*

В обоих языках значение принадлежности выражается также конструкциями с генитивом (или притяжательным местоимением): $N^1_{gen}N^2...$ Основной областью употребления генитива являются атрибутивные сочетания, используемые в тех случаях, когда наличие посессивного отношения не входит в утверждение, а составляет его презумпцию. Кроме того, генитив употребляется с "бытийным" глаголом в предложениях, устанавливающих посессивное отношение, но сообщающих не о факте обладания и не об обладаемом предмете, а об обладателе (уже известного) предмета: *Žemė yra valstybės. Šis namas yra mano brolio. Tas arklys mano.*

Литовскому предикативному генитиву такого рода обычно соответствуют латышские конструкции с формально атрибутивным генитивом: *Tā ir Kārļa grāmata* или с глаголом *pieдерēt*: *Zeme pier der valstij.*

Типологически интересной особенностью литовского языка являются конструкции, занимающие как бы промежуточное положение между конструкциями, выражающими презумптивную принадлежность, и конструкциями, утверждающими посессивное отношение. Это предложения структуры $N^1_{gen} (YRA) P N^2_{nom}$, где "P" означает качественный (выраженный прилагательным), количественный (выраженный числительным) или процессуальный (выраженный глаголом) признак обладаемого предмета (" N^2_{nom} "), а " N^1_{gen} " (который мы условно называем "тематическим генитивом"³) — лицо (реже предмет), которому "принадлежит": *Vyresniojo brolio buvo didelė šeima; Senio ilga barzda; Kaimyno buvo keturi vaikai; Lazdos du galai; Senio drebėjo ranka.*

В латышском языке литовскому "тематическому генитиву" обычно соответствуют дательный падеж: *Obels balti žiedai — Ābelei ir balti ziedi; Lazdos du galai — Katrai nūjai divi gali.* В некоторых типах употребления датив конкурирует с "тематическим родительным" и в литовском языке: *Mano / man prasta nuotaika; Jo / jam didelė temperatūra; Mano / man sužeista ranka.*

Конструкции с "тематическим генитивом" не вполне однородны: иногда они близки по смыслу конструкциям с *turėti Brolio buvo*

³ У Т. В. Булыгиной (Булыгина Т. В. Сочетания с родительным падежом в современном литовском литературном языке. Дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. М., 1960) данный тип описывался с помощью термина «маргинальный родительный».

didelė šeima ≈ *Brolis turėjo didelę šeimą*), иногда — конструкциям с атрибутивным родительным (*mano sužeista ranka* ≈ *mano ranka sužeista*), но в целом они характеризуются семантическим и синтаксическим своеобразием.

Предложения с "тематическим" атрибутивным генитивом различаются прежде всего актуальным членением: в первых темой является "обладатель", а предцицируемое ему свойство выражается целиком сочетанием {P — N²_{nom}}, в сходных по смыслу предложениях с атрибутивным генитивом речь идет о предмете N²_{nom} (принадлежащем лицу или предмету N¹_{gen}), а приписываемый ему в высказывании признак выражается предикатом P. Так, предложение *Senio buvo ilga barzda* описывает внешность старика, а в *Senio barzda buvo labai ilga* темой является сама борода.

В то же время в предложениях с "тематическим генитивом" в отличие от предложений с *turėti* внимание все же переключено в большей или меньшей степени с факта обладания предметом на его признак — в особенности в предложениях с таким лексическим наполнением, которое делает сообщение о самом наличии предмета неинформативным, например: *Marytės rudos akys*⁴.

Однако сама структура этих предложений не исключает именно утверждения о наличии у N¹ объекта N² (обладающего признаком P). Ср. в этой связи возможность следующих противопоставлений "бытия" и "отсутствия" однородных "предметов обладания": *Vyresniojo brolio buvo didelė šeima, jaunesniojo žmona ir vaikai jau buvo mirę* (Jablonskis); *Tu negali groti, nes tavo ilga barzda, ji tau trukdys, o aš be barzdos, tai galiu gerai groti* (сказка «Kalvis Girdenis» из сб. «Užburta karalystė»).

Различные средства выражения посессивных отношений (особенно разнообразные в литовском языке) характеризуются различной функциональной дистрибуцией. Даже очень близкие по смыслу конструкции различаются по условиям употребления. Так, в обоих языках дательный падеж предполагает актуальную связь членов посессивного отношения (его наличие в момент времени, к которому относится высказывание), в отличие от близ-

⁴ В Академической грамматике литовского языка (LKG II, p. 420) такие предложения, как *Darbininko visuomet juodos rankos* (представляющие, на наш взгляд, типичный пример «тематического генитива»), рассматриваются в рубрике «определятельный родительный». Как кажется, «тематический родительный» отличается от атрибутивного и по своей (поверхностно) синтаксической роли: он относится не к отдельному члену предложения, а ко всему предложению в целом, т.е. представляет собой «детерминант» в том смысле, в каком этот термин употребляет Шведова (см., например, Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах. — Филол. науки, 1973, № 5).

кого по смыслу атрибутивного родительного. Предложение *Neseniai Jonui mire sūnus*, например, может быть употреблено только в том случае, если Йонас пережил сына, а квазисинонимическое *Neseniai mire Jono sūnus* не имеет такого ограничения. В силу названной семантической пресуппозиции предложение *1979 metais Levui Tolstojui mire jaunesnioji duktė Aleksandra* будет воспринято как замена дательного падежа родительным: *1979 metais Amerikoje mirė jaunesnioji Levo Tolstojaus duktė Aleksandra* делает его вполне правильным⁵. Подобным образом латышские предложения *Pēterim bija jauna sieva* и *Pētera atraitne bija jauna* оба нормальные, но предложение *Pēterim bija jāna vēl jauna atraitne* воспринимается (если не иметь в виду особого осмысления) как контрадикторное (употребление дательного падежа имплицитно предполагает существование Петера в момент времени, к которому относится высказывание, тогда как семантика слова *atraitne* предполагает обратное).

Замена "тематического" генитива конструкцией с *turēti*, не имеющая во многих случаях осязаемых семантических последствий, в других случаях может вести к неправильности: *Jono žalios akys* > **Jonas turi žalias akis*; *Cvirkos gražus stilius* > **Cvirka turi gražų stilių*. Употребление конструкции с *turēti*, как можно думать, предполагает вхождение "объекта обладания" во множество других однородных объектов⁶: предложение **Jonas turi žalias akis* имплицитно предполагает бытие у Йонаса еще и других, не зеленых глаз⁷.

Не всегда равнозначны конструкции с "тематическим" и атрибутивным родительным, даже если соответствующие предложения

⁵ Еще Яблонскис говорил о синонимичности таких конструкций с родительным принадлежностью и с дательным падежом, как, например, *jo kojos dreba — jam kojos dreba, nēr mano tēvelio — nēr man tēvelio, vakar jo sūnus mirē — vakar jam sūnus mirē*, отмечая в то же время, что между ними есть некоторое различие: «ten keliama aikštēn kieno kilmē ir savybē, čia atsitinkąs kam arba esąs kam dalįkas yra gyvai sakytojo jaučiamas» (Яблонскис J. Rinkiniai raštai. Vilnius, 1957, p. 601.). Как показывают приведенные примеры, наряду с этими прагматическими различиями следует учитывать и возможное различие между соответствующими денотативными ситуациями.

⁶ Ср. интерпретацию русских конструкций типа у *x* есть *z* и у *x* — *z* в интересной работе: Селиверстова О. Н. Семантический анализ притяжательных конструкций с глаголом *быть*. — *Вопр. языкознания*, 1973, № 5. Выбор между конструкциями этих двух типов в русском языке и выбор между литовскими конструкциями N^1_{nom} *TURI* (P) $N^2_{acc/gen}$ и N^1_{gen} (*YRA*) P — N^2_{nom} определяется похожими, хотя и не вполне тождественными закономерностями.

⁷ Возможность употребления конструкций типа *Jis turi gera širdi, švesia galva* и т.п.: так, признак «добросердия» представлен в конструкциях данного типа как признак, входящий во множество других (сопоставимых) черт характера N^1_{nom} .

сообщают не о самом наличии N^2 и N^1 (как в случае "неотчуждаемой принадлежности", когда позицию N^2 занимают, например, названия частей тела и т.п.), а о его признаке. Конструкции с "тематическим" генитивом, кажется, предпочитают в тех случаях, когда речь идет о постоянном признаке, а с атрибутивным — когда дело касается признака временного (ср. противопоставление глаголов *ser* и *estar* в испанском языке). Поэтому, например, предложения *Kuojos raudonos akys* или *Marytės juodos akys* вполне нормальны, тогда как предложение *Marytės raudonos akys* воспринимается как необычное (поскольку противоречит нашим знаниям о мире). Более естественно предложение с атрибутивным родительным: *Marytės akys buvo raudonos* (предполагающее, например, что *ji išverkė visą naktį*).

Употребление различных посессивных и псевдопосессивных конструкций связано с различиями в плане актуального членения, с разным денотативным статусом названий членов посессивного отношения (с "определенностью / неопределенностью"), а также с различием между собственно владением и временным "обладанием". Независимо от актуального членения объект глагола *turėti* обычно лишен конкретной референции. Так, предложение *Algirdas turi laikrodį* отличается от предложения *Laikrodį turi Algirdas* только актуальным членением, но не денотативным статусом N^2_{acc} : и в том и в другом случае N^2_{acc} называет не конкретный предмет, а род или класс предметов (один из которых реально является принадлежностью N^1_{nom}). Сообщения о владельце конкретного, определенного объекта оформляются по типу конструкций N^2_{nom} (*YRA*) N^1_{gen} , например *Šitas laikrodis mano*, но не **Šita laikrodį turiu aš*. В предложении *Laikrodį turi Algirdas, Birutė ir Vytautas* N^2_{acc} имеет в виду разные предметы обладания. Определенность объекта в конструкциях с *turėti* обычно имплицитует временность "обладания". Так, *Tą sodą turejo Petro šeima = Tą sodą nuomojo Petro šeima*, а предложение *Pasus ir pinigus (kelionei) turi Vytautas* равнозначно локативной конструкции *Pasai ir pinigai pas Vytautą*. В латышском соответствующее значение передается только предложной (локативной) конструкцией *Nauda ir pie Jāņa*, но не (в данном значении) **Nauda ir Jānim*.

Предварительные наблюдения над синтаксисом балтийских языков подтверждают гипотезу о существовании определенного набора свойств, отличающих "Н-языки" от "Е-языков", хотя и не во всех подробностях.

В цитированном докладе А. В. Исаченко отмечалось, в частности, что в "Н-языках" глаголы типа англ. *to get* "получить" (в одном из его центральных значений) означает приблизительно "начинать иметь", т.е. является конверсивом глагола "иметь".

Напротив, в "Е-языках" глагол типа русск. *получить* является конверсивом направительных глаголов, таких, как *дать, послать, возвратить*, и не должен анализироваться как "начинать иметь". Соответственно, в языках этих двух типов наблюдается различное выражение значения "появления обладаемого предмета у обладателя", т.е. "начала обладания" ("инхoативность" + "посессивность"). В "Н-языках" употребляются конструкции с именительным падежом названия посессора и переходным глаголом со значением "начинать иметь" (как лит. *gauti*), а в "Е-языках" — конструкции с косвенным падежом названия обладателя и с непереходным глаголом со значением "начинать быть" (как лит. *atsirasti*).

Рассмотренный с этой точки зрения материал современных балтийских языков частично соответствует этим представлениям. Литовские конструкции с именительным падежом и глаголом типа *gauti* нередко соотносятся с латышскими конструкциями, включающими в свой состав дательный падеж и глагол типа *rasties*, особенно если речь идет о ситуациях, не предлагающих ни наличия "донатора", ни активной роли "реципиента", как в примерах вроде лит. *Aš vėl atgavau jėgas* = лтш. *Man atkal radās spēks*. Ср. еще, например, литовскую пословицу *Našlys gaus kitą žmoną, vaikas kitos motinos nebegaus*, буквальный перевод которой на латышский язык: *Atraitnis dabūs citu sievu, bērns citu māti nedabūs* — звучит гораздо менее естественно (по крайней мере во второй части), чем предложение с дательным "реципиента" и бытийным глаголом: *Atraitnim būs cita sieva, bērnam citas mātes nebūs*.

С другой стороны, при сопоставлении литовского языка с таким типичным "Н-языком", каким является английский, обнаруживается значительно более ограниченная употребительность глагола *gauti* в предложениях рассматриваемой семантики по сравнению с англ. *to get*. Например, в большинстве заглавий сказок Киплинга из сборника "Just So Stories" фигурирует именно глагол *to get*: *How the Whale got his Throat; How the Rhinoceros got his Skin; How the Leopard got his Spots* и т.п. Однако в литовском переводе этих заголовков (в сборнике, вышедшем в Вильнюсе в 1958 г. под названием "Kaip drugelis treptelėjo koja") ни в одном случае глагол *gauti* не используется. Английским динамическим конструкциям соответствуют в литовском переводе либо статические конструкции бытийного типа с генитивом, вроде: *Kodėl banginio gerklė siaura; Kodėl raganosio oda raukšlėta; Kodėl leopardo kailis taškuotas*, либо такие динамические конструкции, которые типичны, по предположению Исаченко, для "Е-языков", т.е. конструкции, в состав которых входят глаголы со значением, близким к "начинать быть", и дательный падеж названия обладателя вновь приобретенного признака. Так, например, английский заголовок *How the Camel got*

his *Hump* переводится *Kai kupranugariui išaugo kupra*, а встречающееся в тексте *how the camel has his big hump* переводится типичным инхоативно-бытийным предложением *kaip kupranugariui atsirado didelė kupra*. Подобные конструкции обычны и для оригинальных литовских текстов. Ср., напр., следующий отрывок из сказки: *Kartą vaikai pastebėjo, kad ta pele kas metai nuo priesakio virsta žmogum. Po pirmųjų metų jai atsirado žmogaus veidas, pasakui galva, pagaliau ji visa pavirta gražia mergelė* (Užburta karalystė, Vilnius, 1957, p. 229).

Выскажем попутно, в виде предположения, мысль о том, что для выбора непереходной (с глаголом типа "начинать быть") или переходной конструкции (с глаголом типа "начинать иметь"), возможно, безразлична позиция автора речи, т.е. то, с кем именно из участников описываемой ситуации он себя отождествляет в наибольшей степени, кто именно является подлинным "героем" повествования. В приведенном примере рассказ о метаморфозах "мыши" ведется как бы с позиции внешнего наблюдателя (ср. первое предложение цитированного фрагмента), что делает неуместным употребление конструкции с именительным падежом "реципиента" и переходным глаголом типа *gauti* или подобным. Такая конструкция была бы, по-видимому, возможна в том случае, если бы "эмпатия"⁹ рассказчика переместилась на сторону заколдованной девушки. Как представляется, соответствующая проблема заслуживает дальнейшего исследования.

К числу черт, характерных для "Н-языков", Исаченко относил также тенденцию к грамматикализации глагола со значением "иметь", к использованию именно этого глагола в различного рода перифрастических конструкциях. Например, он отмечает, что "Н-языки" склонны использовать глагол "иметь" в должностовательном значении, тогда как "Е-языки" обычно используют в этой роли нефлектирующие предикативы типа русск. *надо*, *нужно* в сочетаниях с бытийными глаголами. В подтверждение этого наблюдения можно указать на употребление глагола *turėti* в предложениях типа *Aš turiu rašyti laišką*, соответствующих латышским предложениям с *vajag* или же предложениям типа *Man jāraksta vēstule*, основанное на конструкциях с первоначальным значением "habeo factum"¹⁰.

⁹ Ср. выдвинутое недавно в американской лингвистике понятие «эмпатии» (англ. *empathy*).

¹⁰ Трактовку перфекта как формы, в которой действующее лицо представляется как обладатель осуществленного действия, см. в работе: Бенвенист Э. Глаголы «быть» и «иметь» и их функции в языке. — В кн.: Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974 (там же говорится о двух возможных способах выражения данного значения — по типу «я имею сделанным» и по типу «у меня сделано»).

Однако перфект со вспомогательным глаголом *turėti* в литовском, как известно, не развился. Близкое перфекту значение выражают так называемые безличные пассивные конструкции типа *čia kiškio tupėta; čia tu vyru stovėta; čia šunio bėgta; iš kur jo ateita? mūsų jau paseta, nukasta* и т.п. (обозначающие, подобно перфекту, "совершенное в прошлом действие, результаты которого актуальны для настоящего"¹¹). Но примеры этого рода представляют собой точную типологическую параллель известным в русских диалектах конструкциям типа *у меня в хозяйство вхожено*¹², т.е. конструкциям, сопоставимым с прототипом *mihi est factum* (а не *habeo factum*), который восходит к посессивной конструкции, построенной по бытийному образцу¹³.

Дальнейшие исследования посессивных (и связанных с ними) конструкций должны уточнить представления об иерархии признаков, существенных для отнесения языка к тому или другому типу. Не исключена возможность, что они приведут к признанию промежуточного статуса литовского языка — между "Н-языками" и "Е-языками"¹⁴.

Ā. Ozola

VERBA TRANSITIVITĀTES BŪTIBA UN IZPAUSMES LIKUMSAKARĪBAS MŪSDIENU LATVIEŠU LITERĀRAJĀ VALODĀ

Verba semantisko struktūru veido semantiskie komponenti — sēmas. Sēma ir pati mazākā semantiskā vienība. Sēmām leksēmas semantiskajā struktūrā nav vienāda abstrakcijas un konkrētuma pakāpe. Tā, piemēram, sēmām, kas norāda uz priekšmetiskumu, procesualitāti vai pazīmi, ir pati augstākā abstrakcijas pakāpe. Leksemā ir sēmas, kas norāda uz pašu vispārīgāko, konkrēto, specifiski konkrēto. Raksturojot sēmiskās analīzes nozīmi vārdšķīru pētīšanā, M. D. Stepanova un G. Helbigs norāda, ka katrs lietvārds neatka-

¹¹ Sližienė N. Sudurtinių neveikiamųjų veiksmažodžio formos reikšmės ir vartojimas. — Lietuvių kalbos klausimai. Vilnius, 1974, t. 15, p. 81.

¹² См. об этом: Амбраза В. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintakse. Vilnius, 1979, p. 204.

¹³ Нельзя не заметить также очевидной связи данных «посессивно-пассивных» конструкций с собственно посессивными конструкциями с «тематическим» родительным и бытийным глаголом.

¹⁴ Авторы благодарят аспирантов АН СССР Г. Савичюте и А. Кершите за оказанную помощь в интерпретации некоторых литовских примеров.

rīgi no savas konkrētās nozīmes satur priekšmetiskuma sēmu (pašā plašākajā priekšmetiskuma izpratnē), katrs verbs satur procesualitātes sēmu, adjektīvs — pazīmes sēmu utt. "Поскольку эти семы обладают столь высокой степенью абстракции от множества лексических значений и являются одновременно показателями грамматических свойств данной части речи, мы рассматриваем их как семы лексико-грамматические. В иерархии сем следующие за ними по степени подчиненности семы могут быть лексико-грамматическими, если они сигнализируют о наличии у слова определенных грамматических значений (например, неисчисляемости у имен вещественных, переходности у глагола и т.д.), или чисто лексическими..."¹

Pievienojoties M. D. Stepanovai un G. Helbigam, uzskatām, ka verba transitivitāte ir leksiski gramatiska sēma. Transitivitātes sēmas būtību varētu raksturot šādi: verba transitivitāte ir viena no verba semantiskās struktūras komponentiem — sēma, kas norāda uz nepieciešamību verbu saistīt ar objekta nosaukumu akuzatīvā, lai varētu atspoguļoties ar verbu izteiktā darbība kā iedarbība uz objektu vai kā objekta piesaistījums darbības precizēšanai. Nepieciešamība saistīties ar objektu akuzatīvā izpaužas kā verba semantikas nepilnīgums. Šāds verbs savu semantisko pilnīgumu iegūst, tikai piesaistot savai semantikai objekta semantiku. Tas uzskatāmi redzams, ja salīdzina, piemēram, tādas transitīva verba sintaktiskas konstrukcijas kā *lasīt ogas*, *lasīt sēnes* ar atbilstošiem intransitīviem vārdiem *ogot*, *sēņot*, kur verba semantika sevī ietver arī pašu objektu. Verbi *ogot*, *sēņot* vairs nevar veidot sintaktisku konstrukciju ar objekta nosaukumu, jo objekts jau ietverts pašā verbā.

Ar verbu saistītais objekts akuzatīvā var būt tāds, uz kuru pāriet ar verbu izteiktā darbība kā tiešā, tā figurālā nozīmē, piemēram, *vilkt vezumu*, *mīlēt vecākus*, gan arī tāds, kuru verbs tikai piesaista darbības raksturošanai vai konkretizēšanai, precizēšanai u.tml., piemēram, *redzēt kalnus*, *prast darbu*, *dziedāt dziesmu*, *nodzīvot ilgu mūžu*.

Verba transitivitātes sēma realizējas valodā katreiz vienā verba leksiskajā nozīmē kā šīs nozīmes semantiskās struktūras komponents. Vārdu saistījums "verbs + akuzatīvobjekts" veido to minimālo sintaktisko konstrukciju, kas nepieciešama verba transitivitātes realizācijai valodā. Konstrukciju "verbs + akuzatīvobjekts" (V + O_{ak}) saucim par transitīvo konstrukciju atšķirībā no citām

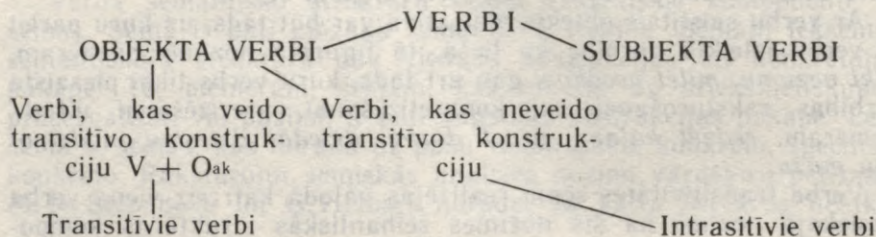
¹ Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М., 1978, с. 89.

sintaktiskajām konstrukcijām, tādām kā "verbs + objekts lokatīvā", "verbs + objekts saistījumā ar prievārdu" u.tml.

Verba transitivitātes sēma, tāpat kā citas sēmas verba leksēmā, var būt gan pastāvīga, gan arī potenciāla sēma. Verba transitivitātes sēma verba leksēmā ir pastāvīga, ja tā piemīt visiem verba leksēmas leksiski semantiskajiem variantiem. Verba transitivitātes sēma ir potenciāla, ja tā nepiemīt visiem verba leksiski semantiskajiem variantiem. Tādējādi vienai un tai pašai verba leksēmai var būt transitīvi un intransitīvi leksiski semantiskie varianti jeb leksiskās nozīmes. Tā verbs *garšot* nozīmē "izraisīt patikamu garšas sajūtu, baudu" ir intrasitīvs, piemēram, *meitenei garšo medus*, bet nozīmē "nedaudz baudīt (ēdienu, dzērienu), lai novērtētu tā garšu" ir transitīvs, piemēram, *garšot medu, garšot biežputru*.

Latviešu valodā transitīvā konstrukcija $V + O_{ak}$ raksturīga nerefleksīvajiem vārdiem, piemēram, *glāstīt suni, sadzirdēt skaņas*. Šo sintaktisko konstrukciju var veidot tikai neliela daļa refleksīvo vārdu, piemēram, *atcerēties notikumu, apzināties vainu, apsieties lakatu, skatīties lugu* u.c.

Ņemot par pamatu verba semantiku un sintaktisko saistījumu, visus verbus klasificē divās lielās grupās — subjekta un objekta verbos. Subjekta verbu darbība noris subjekta sfērā, piemēram, *cilvēks steidzas, roze smaržo*, objekta verbu darbība pāriet uz objektu, piesaista objektu, piemēram, *cirst koku, kalpot dzimtenei, domāt par ritdienu*. Šajā klasifikācijas sistēmā transitīvie verbi ir viena objekta verbu grupa, kuri saistījumā ar objektu veido transitīvo konstrukciju $V + O_{ak}$.

Jāpiezīmē, ka transitīvās konstrukcijas $V + O_{ak}$ akuzatīvobjektam var būt arī sintaktiski ekvivalenti. Par tādiem ekvivalentiem var uzskatīt 1) objekta ģenitīvu, kas var nostāties tādās pašās attiecībās kā akuzatīvs, piemēram, *kārot rupjmaizes (rupjmaizi), lūgt padoma (padomu)*; 2) nenoteiksmi, kas aizstājama ar nomena akuzatīvobjektu, piemēram, *sākt rotaļāties un sākt rotaļāšanos, sākt to*; 3) tiešā papildinātāja palīgteikumu, piemēram, *Viņi redzēja, ka kras-*

tam tuvojas laiva; 4) tiešo runu, ja starp piebildi un tiešo runu ir tiešā objekta attieksme, piemēram, "Atceros visu," *viņš teica*.

Verba transitivitātes izpausmei mūsdienu latviešu literārajā valodā ir stingri noteiktas likumības, kas raksturīgas tikai transitīvam verbam, t.i., visai verbu leksēmai, ja verbs visās savās leksiskajās nozīmēs ir transitīvs, vai tikai atsevišķām verba leksiskajām nozīmēm, ja verbs visās savās leksiskajās nozīmēs nav transitīvs. Transitīva verba pati būtiskākā īpašība ir tā ciešā nesaraujamā saikne ar objektu. No šīs semantiski sintaktiskās pamatīpašības izriet pārējās šo verbu gramatiskās un funkcionālās īpatnības. Varam izdalīt 4 šādas īpatnības, kas visas vai arī tikai dažas var piemist transitīvam verbam.

1. Transitīvās konstrukcijas $V + O_{ak}$ objekta transformācija ciešamajā kārtā par objektu nominatīvā, piemēram, darāmajā kārtā: *es rakstu vēstuli*; ciešamajā kārtā: *vēstule tiek rakstīta*. Ja verbu, kas saistās ar objektu datīvā vai ar objektu prievārdiskajā konstrukcijā, lieto ciešamajā kārtā, tad nekāda objekta gramatiskā transformācija nav iespējama, objekts ciešamajā kārtā ir tajā pašā gramatiskajā formā un nozīmē kā darāmajā kārtā, piemēram, darāmajā kārtā: *bērni palīdz vecākiem*, *viņš sauc pēc palīdzības*, *zemnieki cer uz bagātu ražu*; ciešamajā kārtā: *vecākiem tiek palīdzēts*, *tiek saukts pēc palīdzības*, *tiek cerēts uz bagātu ražu*.

Latviešu valodā tikai transitīvos verbus iespējams lietot ciešamajā kārtā personas nozīmē. Bezpersoniskā nozīmē ciešamajā kārtā var lietot arī intrasitīvos verbus,² piemēram, *diezgan skriets*, *tur tika braukts no kalna ar ragaviņām*, *par rītdienu ir domāts*.

2. Transitīvās konstrukcijas $V + O_{ak}$ akuzatīvobjekta transformācija debitīvā par objektu nominatīvā³, piemēram, indikatīvā: *es rakstu vēstuli*, debitīvā: *man jāraksta vēstule*⁴. Ja verbu, kas saistās ar objektu datīvā vai prievārdiskajā konstrukcijā, lieto debitīvā, tad nekāda šo objektu gramatiskā transformācija nenotiek, piemēram, indikatīvā: *meitene iztop mātei*,

² Mūsdienu latviešu literāras valodas gramatika. R., 1959, 1. daļa, 653. lpp.

³ Latviešu valodniecībā nav vienotu uzskatu par to, vai ar verba debitīva formu saistītais objekts nominatīvā uzskatāms par gramatisko teikuma priekšmetu vai papildinātāju. Sk.: Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 174.—183. lpp.; Karkliņš J. Galvenie vienkopus teikumu tipi mūsdienu latviešu literāra valodā. Kand. dis. R., 1952, 219.—220. lpp.; Mūsdienu latviešu literāras valodas gramatika. R., 1962, 2. daļa, 222. lpp.

⁴ Izloksnēs ar verbu saistītais objekts sastopams debitīva arī akuzatīvā formā, piemēram, *jālaupa tavus rāceņus* (sk.: Endzeliņš J. Darbu izlase. R., 1971, 1. sēj., 138.—142. lpp.; Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. R., 1964, 372. lpp.).

sportisti cer uz panākumiem, debitīvā: meitenei jāiztop mātei, sportistiem jācer uz panākumiem.

Akuzatīvobjekta transformācija debitīvā nenotiek tikai tajā gadījumā, kā norādīts gramatikās, ja par objektu saistījumā ar debitīvformām lieto 1. un 2. formas personas vietniekvārdus *es, tu, mēs, jūs* un atgriezenisko vietniekvārdu *sevis*, piemēram, indikatīvā: *es tevi meklēju*, debitīvā: *man tevi jāmeklē*.

Ar transitīvu verbu saistītā akuzatīvobjekta gramatiskā transformācija debitīvā par objektu nominatīvā, lielas, pamudinājusi vecākajās latviešu valodas gramatikās debitīvu uzskatīt par pasīva formu.⁵

3. Transitīva verba funkcionēšanas īpatnības divdabju formās. Latviešu valodā no transitīviem vai intransitīviem verbiem atvasināto divdabju lietošanā ir vērojamas zināmas atšķirības. Visuzskatāmāk tās izpaužas divdabju atributīvā lietojumā, tāpēc arī šeit būs runāts tikai par divdabju atributīvo lietojumu.

Divdabja semantiskajā struktūrā ietilpst visi tie paši leksiski semantiskie komponenti, kas ir attiecīgajam monosēmiskam verbam vai attiecīgā polisēmiskā verba attiecīgajam leksiski semantiskajam variantam, plus tā semantika, ko divdabim piešķir divdabja piedēklis un galotne. Ja divdabis adjektīvizējies, tad tam var būt arī cita semantika.

Visās līdzšīņējās latviešu valodas gramatikās (sākot ar pirmajām un beidzot ar mūsdienu) norādēs par divdabja darināšanu un lietošanu no transitīviem vai intransitīviem verbiem ņemta vērā tikai verba pamatnozīmes transitivitāte vai intransitivitāte, nav ņemtas vērā tas, ka divdabis var būt atvasināts ne tikai no verba pamatnozīmes, bet arī no kādas verba sekundārās nozīmes. Tas radījis zināmas neprecizitātes, nosakot divdabju darināšanas un lietošanas likumības no transitīviem un intransitīviem verbiem latviešu valodā, īpaši tas attiecināms uz divdabju atvasināšanu ar izskaņām *-ošs, -oša*, arī *-ams, -ama, -āms, -āma*.

Tā verbs *lasīt* savā pamatnozīmē, piemēram, *lasīt grāmatu, lasīt vēstuli*, ir transitīvs. Ja lieto šo verbu absolūti, tam ir vērojami vairāki intransitīvi leksiski semantiskie varianti. Tie, piemēram, ir konstatējami tekstos *viņš prot lasīt, viņš lasa franciski* (lasīšanas prasmes, spējas nozīme), *viņš lasa, izceldams atsevišķus vārdus, viņš lasa skaļā balsī* (nozīme, kas saistīta ar lasīšanas paņēmieniem, veidu, stilu u.tml.), *viņš istabā lasa, viņš lasa vairākas stundas* (lasīšanas darbība, process kā tāds).

⁵ Bielenstein A. Lettische Grammatik. Mitau, 1863, S. 130.

Arī divdabīš *lasošs*, *lasoša* var izsacīt pazīmes veidā notiekošu darbību, procesu, piemēram, *lasošs cilvēks*.

Divdabīš *lasošs*, *lasoša* automātikas terminoloģijā lieto, lai pazīmes veidā izteiktu piemītošu spēju, piemēram: ... *ar lasošā automāta palīdzību izlasa grāmatas numuru*. (Zinātne un Tehnika, 1976, Nr. 4, 12. lpp.) Šī divdabja *lasošs*, *lasoša* leksiskā nozīme atbilst verba *lasīt* infinitīva un finīto formu nozīmei, kas izsaka spēju, prasmi, tātad atbilst vienam no šī verba intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem⁶.

Darāmās kārtas tagadnes divdabīš ar izskaņām *-ošs*, *-oša* atvasina galvenokārt no intransitīviem vārdiem, piemēram, *ziedoša ābele*, *austoša gaisma*, *lasošais automāts*. Atributīvā lietojumā sastopami arī šī divdabja atvasinājumi no transitīviem vārdiem, tad šo divdabīš lieto kopā ar objektu akuzatīvā kā atribūta komponentu,⁷ piemēram: *Bridi nemieru slēpjošs klusums*. (A. Upits, Ķopotu raksti. R. 1947, 4. sēj., 298. lpp.) *Viņi ierosināja ar elektrisko loku izkausētā betonā nepārtraukti ievadīt metālu saturošu piejaukumu*. (Zinātne un Tehnika, 1976, Nr. 10, 44. lpp.)

Darāmās kārtas pagātnes divdabīš ar izskaņām *-is*, *-usi*, *-ies*, *-usies* atributīvi lieto visbiežāk atvasinātu no intransitīviem vārdiem, piemēram, *uzplaucis zieds*, *aizsalusi upe*, *noraudājusies meitene*. Paretam šo divdabīš atributīvi lieto arī atvasinātu no transitīviem vārdiem. Ja darāmās kārtas pagātnes divdabīš atributīvi lieto transitīva verba nozīmē, tad šo divdabīš lieto saistījumā ar akuzatīvobjektu kā ar divdabīš izteiktā atribūta komponentu, piemēram, *sacerējumu uzrakstījušie skolēni*, *attiecīgo vecumu sasniegušie dzīvnieki*.

Ciešamās kārtas tagadnes divdabīš ar izskaņām *-ams*, *-ama*, *-āms*, *-āma* atributīvi lieto atvasinātu no transitīviem un intransitīviem vārdiem. Predikatīvi šo divdabīš parasti lieto tikai atvasinātu no transitīviem vārdiem. Ja ciešamās kārtas tagadnes divdabīš atvasināts no transitīva vārda, tad, lietojot šo divdabīš atributīvi, tam saistījumā ar apzīmējamo vārdu var būt gan tiešā objekta, gan citas attieksmes.⁸

Ja starp ciešamās kārtas tagadnes divdabīš atributīvā lietojumā un lietvārdu, uz kuru divdabīš attiecas, ir tiešā objekta attieksme, tad lietvārds ir izteiktās darbības objekts, piemēram, *saskatāma zvaigzne* (zvaigzne, kuru var saskatīt), *pazīstams cilvēks* (cilvēks, kuru pazīst).

⁶ Sk. Ozola Ā. Lokāmais darāmās kārtas tagadnes divdabīš ar izskaņām *-ošs*, *-oša*. — Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1977, 144.—154. lpp.

⁷ Jāpiezīmē, ka valodnieki pret šādu divdabju lietošanu iebilduši, tomēr valodas praksē šie iebildumi nav ieveroti.

⁸ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959., 1. daļa, 646.—648. lpp.

Ja starp ciešamās kārtas tagadnes divdabi atributīvā lietojumā un lietvārdu, kuru šis divdabis apzīmē, ir instrumenta, līdzekļa vai adverbāla attieksme, tad objekts, uz kuru pāriet ar divdabi izteiktā darbība, nostājas ģenitīvā kā "cietējs", piemēram, *veļas mazgājamā mašina* (mašina, ar kuru mazgā veļu), *siena pļaujamais laiks* (laiks, kad jāpļauj siens).

Ja ciešamās kārtas tagadnes divdabis atvasināts no intransitīva verba, tad to parasti lieto atributīvi. Starp ciešamās kārtas tagadnes divdabi un lietvārdu, uz kuru tas attiecas, nav tieša objekta attieksmes, bet ir gan kāda cita attieksme — lokāla, temporāla, instrumenta vai līdzekļa, piemēram, *dzīvojamā māja* (māja, kurā dzīvo), *ietinamais papīrs* (papīrs, kurā ietin), *guļamais laiks* (laiks, kad jāgul), *lāpāmā adata* (adata, ar kuru lāpa).

Ja ciešamās kārtas tagadnes divdabji ar izskaņām *-ams*, *-ama*, *-āms*, *-āma* daļēji vai pilnīgi adjektīvejušies, tad tos lieto kā adjektīvus un līdzīgi adjektīviem tie var norādīt uz īpašību, pazīmi u.tml., kas piemīt lietvārdam, uz kuru tie attiecas, piemēram, *patikams cilvēks*, *pietiekams pamatojums*.

Ciešamās kārtas pagātnes divdabis ar izskaņām *-ts*, *-ta* ir vienīgais divdabis, kuru atributīvi lieto tikai atvasinātu no transitīva verba, piemēram, *izlasīta grāmata*, *dzirdēta vēsts*, *nostaigāts tāls ceļš*. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā⁹ minētie no intransitīviem vārdiem atvasināto divdabju atributīvā lietojuma piemēri *daudzkārt iets*, *staigāts ceļš* uzskatāmi kā atvasinājumi no verbu *iet*, *staigāt* transitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem, piemēram, *iet ceļu*¹⁰, *staigāt ceļu*.

4. No transitīva verba atvasināta verbālnomena saistījums ar objektu. Ja no transitīva verba atvasināts verbālnomens saistās ar objektu, tad objekts pie verbālnomena nostājas nevis akuzatīvā, bet ģenitīvā, resp., notiek akuzatīvobjekta transformācija par ģenitīvobjektu, piemēram, *stāstīt pasaku* — *pasakas stāstīšana*, *cienīt vecākus* — *vecāku cienišana*, *sēt labību* — *labības sēja*. Šāds ģenitīva objekts saistījumā ar verbālnomenu nenosauca īpašību, bet ir tas, uz kuru tiek vērsta verbālnomena darbība. Darītājs pie šāda verbālnomena netiek minēts, tāpat kā tas ir latviešu valodā, ja verbu lieto ciešamajā kārtā.

Ja no intransitīva objekta verba atvasinātais verbālnomens saistās ar objektu, tad objekts (netiešais) saistījumā ar verbālnomenu ne-

⁹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959, 1. daļa, 653. lpp.

¹⁰ Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1975, 3. sēj., 401. lpp.

No transitīvajiem un intransitīvajiem vārdiem atvasinātie
divdabji (participi) atributīva lietojumā

Divdabjs ar izskaņu		No transitīva vārda atvasināts divdabjs	No intransitīva vārda atvasināts divdabjs
Darāmās kārtas	tagādnēs	-ošs, -oša <i>Dzelzi saturoša rūda</i>	Part — S <i>Ziedoša ābele</i>
	pagādnēs	-is, -usi, -ies, -usies <i>Darbu pabeigušie strādnieki</i>	Part — S <i>Uzplaucis zieds Noskrējies suns</i>
Ciešāmās kārtas	tagādnēs	-ams, -ama -āms, -āma <i>Saskatāma zvaigzne Veļas mazgājamā mašīna</i>	Part — S <i>Guļamā istaba Izejamā diena Ēdamā karote</i>
	pagādnēs	-ts, -ta <i>Izlasīta grāmata</i>	—

O — objekts; Part — lokāmais divdabjs atributīvā lietojumā;
S — darītājs, pazīmes, stāvokļa nesējs.

maina savu gramatisko formu, piemēram, *iztapt mātei* — *iztapšana mātei*, *domāt par nākotni* — *domāšana par nākotni*.

Tādējādi ciešā saikne ar objektu verbālnomenam, kas atvasināts no transitīva vārda, sniedzas pāri vārdsķiras robežām.

Transitīva vārda būtisko īpašību analīze rāda, ka vārda transitivitāte valodā realizējas ļoti detalizēti saistījumā ar visas vārda leksēmas semantisko struktūru.

J. Valdmanis

TEKSTA GRAMATIKA UN TEKSTA STILISTIKA

1. Pēdējā desmitgadē, pieaugot interesei par problēmām, kas saistās ar valodas līdzekļu funkcionēšanu ārpus ("virs") teikuma robežām, aizvien intensīvāk attīstās valodniecības nozare, kas iegū-

vusi teksta lingvistikas nosaukumu¹. Teksta lingvistikas rašanos izraisīja stilistikas (jo sevišķi funkcionālās stilistikas), kā arī sintakses, informācijas teorijas, komunikācijas teorijas un citu nozaru attīstība. No visa problēmu kompleksa, kuras būtu risināmas valodniekiem teksta lingvistikas sakarā, pirmkārt jāatrisina problēma par teksta gramatikas, resp., teksta sintakses un teksta stilistikas attieksmēm plašākās teorijas — teksta lingvistikas — ietvaros. Šajā rakstā gribu aplūkot tieši šo problēmu.

Problēma par teksta sintakses un teksta stilistikas attieksmēm valodnieciskajā literatūrā tiek risināta praktiski, aprakstot dažādas tieši tekstam raksturīgas parādības. Problēmas risinājumā ir sastopami vairāki viedokļi, no kuriem galējie ir šādi: tekstam raksturīgās parādības tiek attiecinātas uz stilistiku; tekstam raksturīgās parādības tiek attiecinātas uz sintaksi (vai reizēm citā terminoloģijā — uz tekstveidi).

Lai noskaidrotu teksta sintakses un teksta stilistikas attieksmes, nepieciešams salīdzināt izpētes objektu, saturu un uzdevumu šīm valodniecības nozarēm. Izpētes objekta, satura un uzdevuma apzināšana veicinātu arī teksta sintakses un teksta stilistikas izpētes metožu precizēšanu.

Ja par vienu no pamatatzinumiem pieņem to, ka teksts ir izpētes objekts gan teksta sintakseī, gan teksta stilistikai, tad nepieciešams, pirmkārt, definēt tekstu un, otrkārt, izlemt, kādi elementi izdalāmi no teksta kā lingvistiskās analīzes pamatvienības.

Ar tekstu saprotama saistīta, vispārējās ieceres ietvaros saturiski nobeigta, korekti noformēta izteikumu secība (arī viens izteikums). No šādas definīcijas izriet, ka par galveno teksta organizācijas pazīmi tiek uzskatīts saistīgums, jo teksts ir izteikumu koherenta secība, bet ne jebkura secība. (Šeit jāpiebilst, ka saistīgums jāatšķir no deduktīvi saprasta nepretrunīguma. Papildu galvenajai pazīmei — saistīgumam — tekstam vēl piemīt jēdzienisks veselums un strukturālums.

Lai izlemtu, kādi elementi izdalāmi no teksta kā lingvistiskās analīzes pamatvienības, ir mērķtiecīgi pievērsties jēdzieniskajām attieksmēm teksta robežās. Elementu izdalīšanai par metodiku var izmantot "tēmas — rēmas" analīzi, ko izvirzīja Prāgas skolas pārstāvji sākotnēji uz atsevišķa izteikuma pamata, pēc tam pakāpeniski šo analīzi piemērojot tekstam. Jēdzienisko attieksmju analīze teksta ietvaros, kura pamatojas uz tematiski saistītu komponentu izdalīšanu, dod iespēju, pirmkārt, atklāt semantiski sintaktiskos sakarus

¹ Лингвистика текста. Материалы науч. конф. М., 1974, ч. 1, 230 с.; ч. 2, 212 с.; Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. М., 1978, вып. 8. 478 с.

t.s. hipersintakses limenī un, otrkārt, noteikt elementu hierarhiju tekstā. Analīzes procesa beigās kā teksta elements izdalāms izteikums (komunikatīvās sintakses vienība). Analīzes korektumu, kurā izteikums ir izdalīts kā elements, apstiprina tas, ka izteikums ir tā vienība, kas (reversējot procesu, resp., sintezējot tekstu) teksta ģenerēšanas procesā figurē kā tiešs komponents, ģenerēšanas cikla vienība. Izteikums ir tas elements, kas ietver sevī tekstveides kategorijas.

Tātad tika noskaidrots, ka teksta sintakseī un teksta stilistikai ir kopējs izpētes objekts un analīzes elements.

Tāpēc, lai atrisinātu izvirzīto problēmu, nepieciešams salīdzināt izpētes saturu un uzdevumu šīm valodniecības nozarēm.

2. Sintakses (arī teksta sintakses) kā gramatikas disciplīnas izpētes saturam ir jābūt teksta gramatiskajām, precīzāk, semantiski sintaktiskajām īpašībām. Saskaņā ar to, ka par teksta galveno pazīmi tiek uzskatīts saistīgums, izpētes saturam vajag būt tekstam kā izteikumu ķēdei, teksta izveides mehānismam, nosacījumiem un apstākļiem, kas izteikumu virkni konstituē par koherentu secību.

No tā izriet, ka teksta sintakses izpētes uzdevums ir aprakstīt valodas līdzekļus, kas nodrošina teksta koherentumu, atsevišķu izteikumu korelativitāti. Izpētes uzdevums ir konstruēt un aprakstīt teksta semantiski sintaktisko kategoriju sistēmu ar tam specifiskajām saturiskajām vienībām un formālajiem līdzekļiem, uzdevums ir noteikt un aprakstīt saturisko sakaru veidus un noteikumus, saskaņā ar kuriem šie sakari tiek realizēti, izmantojot formālos līdzekļus.

Teiktais ļauj secināt, ka teksta sintakseī būtu jāietver: 1) saturisko kategoriju inventārs; 2) formālo līdzekļu inventārs; 3) noteikumi, saskaņā ar kuriem saturiskās kategorijas tiek realizētas ar formālajiem līdzekļiem. Ar saturiskajām kategorijām saprotams atlieksmju tips starp izteikumiem tekstā, kurš atbilst noteiktam teksta autora komunikatīvajam mērķim, ar formālajiem līdzekļiem — šo komunikatīvo mērķu regulārie iemiesojuma veidi.

Kā jau tika atzīmēts iepriekš, atklāt semantiski sintaktiskos sakarus tekstā var jēdzienisko atlieksmju analizē teksta ietvaros. Tā, piemēram, starp divām tēmām iespējams sakars, ko satura plānā var kvalificēt kā tīru saistījumu un kas formālajā plānā ir realizēts ar leksisku atkārtojumu. Starp divām tēmām ir iespējams arī sakars, ko satura plānā var kvalificēt kā iepriekšnorādījumu (iepriekšpieminējumu) vai deiktismu; šie sakari formālajā plānā var būt realizēti ar pronominalizāciju. Kā redzams, tekstveides saturiskā kategorija formāli var tikt realizēta ar vienu noteiktu vai vairākiem dažādiem formālajiem līdzekļiem, šeit nav viennozīmīgas atbilstības.

Tādējādi teksta sintakses izpēte — tā ir vispārīgo, tas ir, katego-

riālo, dažādiem tekstiem piemītošo tekstveides likumsakarību konstatēšana.

No teiktā par teksta sintakses izpētes saturu un uzdevumu izriet daži secinājumi. Pirmkārt, izteikumā tikai viens sintaktiskās semantikas slānis un tikai daļa formālo līdzekļu pieder pie tekstveidojošiem un ietilpst teksta sintaksē. Otrkārt, teksta sintaksē kā vispārīgā sistematikā ir konstatēti galvenie likumi, kas tiek izmantoti izteikumu organizācijai tekstā; tajā aprakstītas izteikumu organizācijas vispārnozīmīgās īpašības.

3. Teksta stilistikai salīdzinājumā ar teksta sintaksi ir atšķirīgs izpētes saturs un uzdevums (ar kopēju izpētes objektu). Pirms aplūkot teksta stilistikas saturu un uzdevumu, ir nepieciešams precizēt jēdzienu "stils".

Katrs teksts reprezentē savdabīgā veidā strukturētu valodas līdzekļu kopumu, kurus teksta autors izvēlējis no variantu rindas komunikatīvās funkcijas realizācijai noteiktā sazināšanās sfērā. Tādējādi teksts ir valodas līdzekļu atlases (selekcijas) no valodas sistēmas un saistīšanas (kombinācijas) rezultāts. Ja ar stilu tiek saprasta valodas līdzekļu selekcija un kombinācija, tad var teikt, ka katram tekstam piemīt stils jeb, citiem vārdiem sakot, stils ir imanents tekstam, jo jebkurš teksts bāzējas uz iespēju substituēt un dažādi kombinēt valodas līdzekļus. No tā izriet, ka visam, kas attiecas uz valodas līdzekļu atlasīšanu un saistīšanu, lai panāktu optimālu komunikativitāti, piemīt stilistiskas īpašības.

Ja pieņem proponēto stila un iepriekš doto teksta izpratni, par kura galveno pazīmi (papildus jēdzieniskajam veselumam un strukturāluma) tiek uzskatīts saistīgums, tad teksta stilistikas izpētes saturam ir jābūt tām tekstveides likumsakarībām, ko nosaka iespēja substituēt un kombinēt valodas līdzekļus.

Saskaņā ar teksta stilistikas izpētes saturu izpētes uzdevums ir konstatēt tekstveides likumsakarības, kuras rada savdabīgu runas raksturu, ko nosaka sazināšanās mērķis noteiktā tās sfērā, un kas pēc savas organizācijas ir neatkarojams kādā citā sazināšanās sfērā. Lai atrisinātu šo uzdevumu, ir nepieciešams atklāt neitrālo un marķēto valodas līdzekļu savstarpējo attiecību, to samēru.

Jēdzieniskās attieksmes teksta robežās nodrošina tēmas lineāru izvēršanu, tās lineāru attīstību. «Tematiskā progresija» raksturo sīzetteviedojošās teksta kategorijas attīstību, dažādie tēmas attīstības tipi rāda atšķirības sīzeta izveidē. Analizējot šīs jēdzieniskās attieksmes, uzmanība tiek koncentrēta uz teksta tematisko dališanu, kas ir ļoti cieši saistīta ar teksta kompozīciju, ja ar kompozīciju saprot pēc noteiktas shēmas kombinētus saturiskos elementus, tas ir, faktus, situācijas utt. Tieši kompozīcija rada to savdabīgo runas raksturu,

ko nosaka sazināšanās mērķis noteiktā tās sfērā un kas pēc savas organizācijas ir neatkarojams kādā citā sazināšanās sfērā.

Šāda pieeja teksta stilistikai dod iespēju fiksēt konkrēta teksta stilu, kā arī atklāt tipoloģiskos raksturojumus funkcionālajiem stiliem.

Šeit proponētā iespēja, kā risināt problēmu par teksta sintakses un teksta stilistikas attieksmēm, nav vienīgā, tomēr man gribējās ieskicēt tieši šo hipotētisko variantu.

V. Rūķe-Draviņa

DIAHONISKĀS MAIŅAS LATVIEŠU FRAZEOLŪGIJĀ

1973. gadā A. S. Načisčone, Rīgā izdotajā rakstu krājumā rakstot par dažiem frazeoloģijas jautājumiem angļu rakstnieka Čosera (Chaucer) darbos, varēja konstatēt, ka «диахроническая фразеология является одним из наименее изученных разделов языкознания».¹ Tai pašā (1973.) gadā Visbādenē publicētajā grāmatā "Die linguistische Struktur Europas" Ģ. Dēči (Gyula Dëscy), apcerot daudzām Eiropas valodām kopīgo kultūras frazeoloģiju, izcēla tās vēsturisko attīstību, uzsverot, ka "ihre Quelle sind das Lateinische und das Griechische, die Bibel wie auch die Volksüberlieferung der einzelnen Nationen, die alle — wenn auch in unterschiedlichem Masse — zu der gemeinsamen Kulturphraseologie Europas ihren individuellen Beitrag geleistet haben"². Šo domu Ģ. Dēči ilustrē ar konkrētu piemēru no F. Dostojevskas darbiem: "Dostojewskij (1821—1881) liess den Helden des Romans "Der Idiot" (1868) seitenlang über den Ausdruck "jemanden an der Nase herumführen" meditieren; die entsprechenden Passagen konnten ohne Schwierigkeiten in jede europäische Sprache übersetzt werden, da das Bild auf unserem Kontinent überall bekannt ist. [...] Ähnlich ist es um eine ganze Reihe von bildlichen Ausdrücken [...]"³ Tālāk grāmatas autors, ieskicējot Eiropas valodu attīstības tendences nākotnē, paredz arī, ka šis t.s. kultūras frazeoloģijas slānis Eiropas kontinentā ar laiku kļūs vēl vienveidīgāks.

¹ Начисчоне А. С. Некоторые окказиональные изменения фразеологических единиц в произведениях Дж. Чосера. — Учен. зап. Латв. гос. ун-та, 1973, т. 197, с. 23.

² Dëscy G. Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft. Wiesbaden, 1973, S. 222.

³ Turpat, 222. lpp.

Pirmais augstāk minētais konstatējums norāda uz darba lauku, kas valodniekiem vēl apstrādājams, bet pēdējā hipotēze savukārt liecina par pētnieku mēģinājumiem noskaidrot ne vien frazeoloģijas senākos slāņus un to vēsturiskās izmaiņas, bet mest skatu arī nākotnē, pat prognozējot tālākās attīstības ievirzes.

Šā raksta nolūks ir informēt par vērojumiem un konstatējumiem, kas radušies, strādājot ap vienu no pētniecības projektiem Stokholmas universitātes Baltu valodu nodaļā, proti, par frazeoloģismiem latviešu literatūrā. Šis projekts tika sākts pirms gadiem astoņiem, un tā galvenais nolūks ir 1) noskaidrot latviešu daiļliteratūrā visbiežāk lietotos frazeoloģismus, 2) salīdzināt frazeoloģismus latviešu un zviedru valodā, izceļot līdzīgos un atšķirīgos elementus.

Pirmais materiālu krājums tika publicēts Stokholmā 1974. gadā (grāmatā «Vārds istā vietā», 338 lpp.). Tagad ekscerpēto piemēru skaits pieaudzis vismaz divkārt; jau izrakstīšanas procesā izdarot mērķtiecīgu selekciju, kartotēkā patlaban sakrājies pāri par 10 000 izrakstu. Savāktais materiāls atļauj zināmus secinājumus arī par diahroniskajām izmaiņām latviešu frazeoloģijā.

Vispār pētījumu par latviešu frazeoloģiju vēl ir maz. Tie, kas jau publicēti, skar galvenokārt izloksnēs un runas valodā lietojamos frazeoloģismus, pie tam tie aplūkoti sinhroniskajā aspektā. Stokholmas projektā un šai rakstā intereses centrā ir **rakstos** (drukātā un rakstīta veidā) apliecinātie frazeoloģismi. Šeit nav iespējams iztirzāt atsevišķo pētnieku un lingvistisko skolu atšķirīgos uzskatus par pašu "frazeoloģismu" terminu; šai sakarā domāti visi kādas valodas tradicionālie stabilie vārdu savienojumi.

Par avotiem derējusi daiļliteratūra, dažādu laikposmu vārdnīcas un gramatikas. Pārmaiņu periods ir ierobežots ar pēdējiem četriem gadu simtiem, malā atstājot spekulācijas par periodu pirms mūsu tekstu sākuma.

No **metodoloģiska** rakstura grūtībām gribu pieminēt tikai dažas:

1. Kā visiem labi zināms, sarunas valodā frazeoloģismi ir daudz biežāki nekā rakstu valodā, un diezgan bieži kādu latviešu valodā visai parastu frazeoloģismu rakstniekiem vienkārši nav gadījies izmantot tekstā. Līdzīgas grūtības nav svešas arī vārdu krājuma pētniekiem, bet frazeoloģijas nozarē es tās vērtēju par bīstamākām.

2. Daiļliteratūrā, sevišķi modernajā dzejā, rakstnieks nereti kādu tautas valodā labi pazīstamu frazeoloģismu **apzināti** nedaudz pārgrozījis, lai ar to panāktu kādu māksliniecisku efektu. Pētniekam šī parādība dažkārt sagādā papildu darbu, jo vispirms jānoskaidro populārā izteiciena pamata forma tautas valodā, ko dzejnieks pārveidojis. (Vairāki tādi piemēri ir Imanta Ziedoņa dzejā.)

3. Runājot par pētniecības metodēm, varētu rasties jautājums, vai — tāpat kā pētot dažāda vecuma slāņus mūsu leksikā —, frazeo-

loģismu vecumu nosakot, varētu ko dot salīdzinājums ar lietuviešu valodas frazeoloģiju.

Mani pašreizējie pētījumi rāda lielu atšķirīgumu abu valodu starpā: lietuviešu literatūras valodā frazeoloģismu skaits ir lielāks, bez tam tie pēc sava semantiskā lauka un gramatiskiem modeļiem bieži vien ir stipri atšķirīgi. Saskaņā latviešu un vācu frazeoloģijā (vismaz noteiktos periodos un noteiktu autoru darbos) man šķiet ciešāka nekā starp latviešu un lietuviešu vai latviešu un zviedru valodas frazeoloģismiem.

No praktiskās un normatīvās valodniecības viedokļa varētu diskutēt vēl arī kādu citu jautājumu, proti, vai izloksnēs un agrākos laikos lietots frazeoloģisms būtu ieteicams un ieviešams mūsdienu literārajā valodā, to bagātinot (gluži tāpat kā seni atdzivināti vai no izloksnēm ņemti vārdi nereti papildina literārās valodas leksiku kā jauni termini vai sinonīmi). Līdz šim normatīvās gramatikās un vārdnīcās, kur norādīta vēlāmā izruņa un ieteicamās gramatiskās formas, neatrodam aizrādījumus par mūsu literārajā valodā ieteicamiem frazeoloģismu variantiem. Varbūt tieši tādēļ līdz pat pēdējam laikam vērojami daudzi individuāli un lokāli varianti.⁴

Līdzšīnējie pētījumi nepārprotami rāda, ka arī frazeoloģijā eksistē dialektālas atšķirības, pie tam tās ir diezgan spilgtas starp tāmnieku un augšzemnieku, kā arī Kurzemes un Vidzemes novadu izloksnēm. Šis lokālās īpatnības, dabiski, parādās arī attiecīgo novadu rakstnieku darbos (īpaši agrāko paaudžu autoru daiļradē), gluži tāpat kā rakstnieka leksika atspoguļo pa daļai viņa dzimtā novada vārdu krājumu.

Apsverot literārās valodas normas gramatikā un (visumā arī) leksikā, par pamata kritēriju līdz šim izmantots attiecīgo formu un vārdu izplatījums mūsu vidusdialektā. Vai šī pati mēraukla būtu jāpiemēro arī frazeoloģijas laukā? Tādā gadījumā priekšroka būtu dodama tiem frazeoloģismiem, kas plaši pazīstami Latvijas vidienes rakstnieku darbos, t.i., R. Blaumaņa, J. Poruka, P. Roziša, K. Skalbes, brāļu Kaudzišu, A. Austriņa, A. Upīša, A. Brigaderes, E. Virzas, K. Ieviņa un Aspazijas rakstos.

Vērojumi par izmaiņām frazeoloģijā un šo pārmaiņu paveidiem:

1. Latviešu rakstu valodā konstatējamas diahroniskas maiņas, piem., izdalāms vecāks un jaunāks slānis. Noteikti senāka slāņa ir: *roka labi iet* vai *rokā labi iet* (sal. tautasdziesmu *Man rociņa labi gāja: ruden man dēli dzima, pavasari kumeliņi*), *valkāt zaķa pastilas*, (viņa) *ir uz tādām kājām, ķīšus kaut* (ap 1790, =āžus dirāt),

⁴ Rūķe-Draviņa V. Zur Varianz lettischer Phraseologismen. *Lingua Posnaniensis*, 1977, vol. 20, p. 27—37.

aizgājis ganos. Noteikti jauni ir savukārt: atvērt zaļās ugunis, sarkans kā tomāts, uzkrit kā sniegs uz galvas, piesist pēdu, atstiept pedāļus.

2. Atsevišķos laika posmos šīs maiņas ir diezgan straujas, katrā ziņā straujākas nekā morfoloģijā vai fonētikā.

3. Pekšņākas maiņas nozīmē to, ka rakstītāji sāk plaši lietot kādus jaunus, agrāk nepazītus frazeoloģismus, nevis to, ka uzreiz izzūd līdz tam parastie izteicieni. Frazeoloģismu atmiršanas process ir daudz lēnāks nekā, piem., speciālo nozaru terminu nomaiņa ar jauniem.

4. Nozīmīgu pārmaiņu galvenais cēlonis un ierosinājums meklējams svešu valodu ietekmē, vārdu pa vārdam tulkojot kādu frāzi.

Kāda rakstura ir šīs pārmaiņas?

Divas galējās varbūtības ir: 1) frazeoloģisma nav (\emptyset), tad tas pēkšņi parādās rakstos (+); reizēm iespējams pat pateikt gadu un autoru, kas to sācis lietot pirmais; 2) frazeoloģisms tiek lietots (+), tad tas pakāpeniski izzūd (\emptyset). Piemēram, kāds 17. gs. vai 18. gs. tekstos parasts frazeoloģisms mūsdienu lasītājam var būt jau pilnīgi nesaprotams. Pirmo attīstības virzienu iespējams konstatēt daudz vieglāk un precīzāk, turpretim frazeoloģismu popularitātes samazināšanos un tā zudumu izsekot ir daudz grūtāk. Starp abām nupat minētajām galējībām var atrast vairākas pārejas pakāpes. Izmainīties var biežuma pakāpe, produktivitāte, frazeoloģisma gramatiskā struktūra, frazeoloģisma saturs (paliekot nemainītai tai pašai formai), frazeoloģisma stilistiskā nianse.

A) Biežuma pakāpe:

a) relatīvais biežums — kādā noteikta garuma sakarīgā tekstā attiecīgais frazeoloģisms parādās samērā bieži. Tā, piem., Kārļa leviņa romānā «Putras Dauķis» iemīļoti frazeoloģismi ir *berzēt rokas, iegriezt ķirķi, parādit garu degunu, kalt dzelzi (kamēr tā karsta)*;

b) popularitāte — kāds frazeoloģisms ir sastopams noteikta laikposma daudzu autoru darbos (piem., *nest krustu, uzņemties krustu, kādam uzlikt krustu*);

c) ilgums — frazeoloģisms parādās nepārtraukti dažādu laika posmu darbos. Tādu ilgstošu likni sastopam, starp citu, frazeoloģismu *kārt zobus vadzi* (jau tautas pasakās — Jāņa Poruka — Harija Gāliņa — V. Ļūdēna un citu autoru darbos), *kā zviņas nokrit no acīm* (tautas pasakās — A. Brigaderes — H. Gāliņa — Jāņa Kalniņa darbos), *(lielus) kalnus gāzt* (ko izmanto, piem., J. Rozītis, Anšlavs Eglītis, Jānis Porietis, R. Ezera un citi) lietojumā.

B) Produktivitāte:

a) pretēji frazeoloģismiem, kas parādās tikai vienā kādā formālī sastingušā frāzē, ir citi ar lielāku produktivitāti, kur blakus pamata frazeoloģismam sazarājuši jauni atvasinājumi, jauni salikteni un

vārdu savienojumi, balstoties uz tā. Tā, piem., blakus *strēbt karstu putru* ir arī formas *karstas putras strēbējs* un *karstas putras strēbšana*, turpretim *sajozt vēderu* vai *vesels kā rutks* ir bez tādiem izza- rojumiem;

b) blakus frazeoloģismiem, kas lietojami tikai vienā stila pa- veidā (piem., vienkāršā sarunvalodā) vai tikai nedaudzās stingri noteiktās situācijās (piem., sarunās ar maziem bērniem; izteicienu attiecinot vai nu vienīgi uz sievieti, vai uz vīrieti), sastopami tādi, kas tiek lietoti neitrālā stilā vai vismaz vairākos stila slāņos, kā arī daudzās dažādās situācijās un kontekstos. Tā, piem., *iet uz Čuču muižu* ierobežots ar bērnu valodu, tradicionālie salīdzinājumi *kā lācis*, *kā auns*, *kā zoss* nav vienādi plaši attiecināmi uz vīriešiem un sie- vietēm.

C) Frazeoloģisma gramatiskā struktūra:

dažkārt tiek paturēts tas pats semantiskais saturs, bet rodas jauns formāls variants. Piem., mainās prepozīcijas, atstājot nemai- nītus frazeoloģisma pārējos locekļus: *starp četrām acīm* (kā Jānis Poruks vēstulēs ap gadsimta miju), *apakš četrām acīm* un (mūsu dienās) *zem četrām acīm* vai kādam ir *ceļš pa kājām* (kā J. Neikēna rakstos), *ceļš apakš kājām* un (kā jaunākais variants) *ceļš zem kājām*.

Līdzīgā veidā var vārda pamatformas vietā stāties deminu- tīvs, deminutīva vietā pamatforma, ģenitīva vietā akuzatīvs, vien- skaitļa vietā daudzskaitļa forma vai otrādi. Verba pamatformas vietā var stāties iteratīvā forma (piem., *nest uz rokām* A. Deglava, K. Skalbes, F. Mendera rakstos, bet *nēsāt uz rokām*, starp citu, R. Ezerai, A. Brodelei).

D) Frazeoloģisma leksiskais sastāvs:

visumā paliek spēkā jau frazeoloģisma definīcijā ietvertais iz- teiksmes sastingums, kas neatļauj izmainīt frazeoloģisma sastāvā leksisko elementu pat tad, ja vārds ārpus šīs frāzes valodā būtu jau novocojies, piem., *lielu muti brūķēt* (A. Brigaderes darbos). Tomēr atsevišķos gadījumos jaunākos laikos rodas varianti, kuros frazeolo- ģismā ietilpstošais senlaicīgākais vārds ir aizstāts ar citu moder- nāku sinonīmu. Tā vecākā varianta *būvēt gaisa pilis* gadās lasīt *celt gaisa pilis*; *spēlēties ar uguni* vietā ir *rotaļāties ar uguni*, Antons Austrīņš raksta: *kas par cvancingeri lēks no jumta uz ecēšas*; bet Jānis Kalniņš mūsu dienās: *tāds kapeikas dēļ ir gatavs no jumta uz ecēšām lēkt*.

E) Frazeoloģisma nozīme:

gadījumi, kad laiku gaitā paturēta kāda frazeoloģisma forma, bet mainījies tās saturs, nākot klāt vai zūdot kādai nozīmes niansei, visumā ir ļoti reti. Viens tāds piemērs varētu būt *iziet tautās*, kas sākotnēji tika lietots par meitu, ko apprec / kas apprecas, bet kas

tagad paplašinājis nozīmi, runājot par apprecēšanos vispār, gan par sievieti, gan vīrieti (kā piemērā "gribas vēl padzīvoties un paskatīties, kā mazbērni tautās iziet, kā mazmazbērni dzimst").

F) Frazeoloģisma stilistiskā nianse:

visparastākais izmaiņu virziens ir pāreja no stilistiski iekrāsotās (piem., slenga pieskaņas) uz neitrālo stilu, nevis otrādi. Visbiežāk arī frazeoloģisms, kas lietots kādā noteiktā kontekstā, drīzāk ar laiku paplašina, nevis samazina situāciju iespējas. Tā *mazgāt galvu* vēl trīsdesmitajos gados bija ar stipru vienkāršās sarunvalodas pieskaņu, bet tagad tuvojas jau neitrālā stila līmenim.

Svarīgi faktori, kas veicina pārmaiņas frazeoloģijā, liekot piemirst senākos un ieviest jaunus stabilus izteicienus, ir — starp citu — runātāju dzīvesvietas un darba veida maiņa. Pārceļoties no lauku darbu apkaimes uz industrijas centriem, pazūd ciešā saskare ar senajiem lauku darbarīkiem un paņēmieniem, paražām un apģērbu, mitoloģiskiem vai mānticības priekšstatiem. Iepazīšanās ar jauniem nodarbibu veidiem fabrikā, ar militāro vidi, politisko un sporta terminoloģiju atļauj izteicienus no sākotnējās profesionālās vides pārnest uz citiem plašākiem laukiem. Laiku gaitā sīksti turas frazeoloģismi, kam sakars ar ķermeņa daļām (rokām, kājām, galvu, acīm, ausīm), turpretim atmirst daudzi ar senās lauku dzīves un lauku dabu priekšstatiem, ar zirgu un zirglietām saistītie frazeoloģismi. Hronoloģiskām pārmaiņām pakļauti arī neverbālie saziņas līdzekļi, piem., konvencionālie žesti. Arī šai laukā jauninājumi bieži vien ierodas kādas svešas kultūras ietekmē. Kaut gan frazeoloģisma verbālajai izteiksmei atbilstošais žests nebūt nav vienmēr obligāts papildu elements, šo frazeoloģismu lietojot, tomēr neverbālās un verbālās izteiksmes saskare nav noliedzama.

Ilustrācijai pāris piemēru par diahroniskajām maiņām frazeoloģijā.

1. *Turēt ikšķi* latviešu valodā vēl pirms 100 gadiem bija neparasts izteiciens. K. Milenbaha un J. Endzelīna latviešu valodas vārdnīca s.v. *ikšķis* gan min no tautas pasakām un parunām *sēdi uz dūri, uz iksti atspiedies* un *guļ savās bailēs, ka ne ikšķa nepakustina*, kā arī (no tautasdziesmām) *tu, puisiti, svelp gar iksti* "du kannst pfeifen", bet ne frazeoloģismu *turēt ikšķi*.

Liekas, ka izteiciens vispirms kļuva populārs Rīgas skolās un ieviesās vācu valodas ietekmē, reizē ar attiecīgo žestu; sākumā — vēl šā gadsimta trīsdesmitajos gados — tam bija viegla vienkāršrunas pieskaņa. Vecākajās vārdnīcās šis frazeoloģisms nav uzņemts; tas parādās, tikai sākot ar sešdesmitajiem gadiem.

Ar laiku izmainījušies arī ar šo frazeoloģismu saistītie žesti. Sākumā piederīgais pavadžests bija **kreisās** rokas ikšķi aptvert ar pārējiem pirkstiem. Pēdējos gadu desmitos arvien vairāk izplatās para-

dums šim nolūkam izmantot tiklab kreisās, kā labās rokas ikšķi vai arī turēt abus ikšķus (īpaši tad, ja vēlas pasvitrot savu dedzīgo laba vēlējumu). Reizē ar to izmainās arī attiecīgā verbālā formula, izraugoties daudzskaitļa formu: *turēt ikšķus*.

Variāciju maiņām pakļauta arī frazeoloģismā ietvertā locījuma, resp., prepozīcijas izvēle. Pirms gadiem 50 Rīgas skolās mēs saviem klases biedriem lūdzām: *turi man ikšķi!* (ar datīvu); bet moderno vārdnīcu, piem., Latviešu literārās valodas vārdnīcas, piemēros sastop tikai konstrukciju ar prepozīciju "par": *turi par mani ikšķi!*

2. Tradicionālajiem stabiliem salīdzinājumiem ar "sarkans" latviešu literārajā valodā konstatēti vairāki varianti: kaut kas ir *sarkans kā burkāns, kā asins, kā uguns, kā (novārīts) vēzis, kā biete, kā tomāts*, bez tam — runājot par (visparastāk no raudāšanas) piesarkušām acīm — *acis sarkanas kā raudai*. K. Milenbaha un J. Endzeļina Latviešu valodas vārdnīca min tikai salīdzinājumu ar bieti, burkānu un vēzi. Mūsu dienās atmirst variants ar "burkānu" (sal. Ā. Upīša salīdzinājumu *Tenis atkal piesarka kā burkāns*), daudz retākas kļūst asociācijas ar "uguni" (sal. J. Raiņa «Mīla stiprāka par nāvi»: *Ak, kāds skaists lakatiņš! Sarkans kā as-, kā uguntiņš! Mūsu pavarda uguntiņš, mūsu nākamā kopējā namiņā*). Visjaunākais variants ir salīdzinājums ar "tomātu", piem., Zentas Ērgles grāmatās: *Vovka kļuva sarkans kā tomāts*.

Frazeoloģiskie salīdzinājumi *sarkans kā biete* un *sarkans kā vēzis* (bieži ar pievienotu papildinājumu *novārīts*, īpaši agrākā posma daiļliteratūrā) pieder pie tiem, kas uzrāda lielu popularitāti un ilgstošu noturību, piem.: *viņš ... sarkans kā biete* (J. Jaunsudrabiņš), *viņš ... bija sarkans kā biete* (Mirdza Bendrupe), *meiča piesarka kā biete* (A. Deglavs), *viņa pietvikst kā biete* (A. Brigadere), *Pēcis ... nosarka kā biete* (Ā. Erss), *Vovka nosarka kā biete* (Zenta Ērgle); *es nosarku kā vēzis* (J. Jaunsudrabiņš), *aukstums apsvilināja, padarīja sarkanus kā vēžus* (A. Kalve), *basās kājas, kas nosalušas sarkanas kā novāritam vēzim* (J. Grīns), *uz plikajām kājām, kas ir sarkanas kā vāritam vēzim* (R. Ezera).

Turpretim frazeoloģisms *sarkans kā uguns* ir ne vien retāks, bet arī vairāk saistīts ar noteiktu laika periodu. G. F. Stendera vārdnīcā (Lettisches Lexikon, 1789) vācu *blutrot* gan ir tulkots ar *sarkans kā asins*, bet vārdnīcas latviskajā daļā nedz pie "sarkans", nedz "asins" šāds salīdzinājums nav minēts. Atsevišķi piemēri sameklējami vēlākajā daiļliteratūrā, piem., J. Raiņa un J. Jaunsudrabiņa darbos (*Aija nosarka kā uguns*, J. Jaunsudrabiņš).

3. Par zīmīgu piemēru, kas raksturo frazeoloģiskās izteiksmes atkarību no sava laika sabiedrisko paražu un uzskatu īpatnībām, var nodereēt izteicieni ar nozīmi "apprecēties".

Agrākajos laika posmos šie frazeoloģismi ir nesimetriski, katru

vērojot no sievas vai vīra viedokļa, piem., meita varēja *iziet tautās, iziet pie vīra, tikt zem aubes*, puisis (*ap*)*nemt sievu, vest* (sievu) *pie altāra*. Mūsdienās šā semantiskā lauka frazeoloģismi kļūst simetriski, resp., neitralizēti tādējādi, ka tos var attiecināt uz abiem laulības partneriem, sal. *noslēgt mūža derību* (poētiskā stilā) vai *iebraukt laulības ostā* (ar humoristisku pieskaņu).

Lielos vilcienos vērojot diahroniskās pārmaiņas latviešu frazeoloģijā, arī tagad, kad savākts jauns, daudz plašāks piemēru materiāls, man nav iemesla grozīt to attīstības raksturojumu, ko devu jau 1977. gadā grāmatā "The Standartization Process in Latvian" (Stokholmā), proti: "The evolution of Latvian phraseology as a whole has passed through several stages: from a close resemblance to Finno-Ugrian expressions (during the earlier periods) towards an increasing similarity to the idiomatic phrases used in German (especially in the literature of the 19th century and the beginning of the 20th century), and then to a diminishing German influence and an increasing correspondence to the Russian (and English) models in this field since the 1950s." (93. lpp.)

A. Laua

DAŽI VĒROJUMI SEMANTIKAS IZPĒTĒ LATVIEŠU FRAZEOLOĢIJĀ

Izteiktie atzinumi balstās uz raksta autores izstrādātajiem šķirkljiem «Latviešu frazeoloģijas vārdnīcas» manuskriptam no A līdz J burtam (ap 1400 vienību). Tā ir skaidrojoša vārdnīca un tiek izstrādāta LVU Latviešu valodas katedrā, izmantojot 25 gadu laikā uzkrāto kartotēku, kas aptver gan folkloru, gan rakstīto literatūru no tās sākumiem līdz mūsu dienām, ieskaitot periodiku (avotu saraksts katedrā). Materiālu vākšana un uzkrāšana turpinās (patlaban kartotēkā ir ap 100 000 vienību).

Par frazeoloģismiem tiek uzskatīti semantiski nedalāmi vārdu savienojumi, kuros realizējas nozīmes uzslāņojums.¹ Frazeoloģisma nozīme un funkcionēšana valodā noteikta, balstoties uz frazeoloģisma apkaimes² un sintaktisko funkciju izpēti. Šķirklji vārdnīcā

¹ Laua A. Vārda semantiskā struktūra un frazeoloģija. — Grām.: Verbu un frazeoloģismu saistāmība. R., 1975, 57.—76. lpp.

² Laua A. Apkaimes problēma frazeoloģijā. — Grām.: Veltījums akadēmiķim Janim Endzelinam. 1873—1973. R., 1972, 293.—299. lpp.; Laua A. Verbālo frazeoloģismu apkaime. — Grām.: Verbu un frazeoloģismu saistāmība. R., 1975, 76.—104. lpp.

kārtoti pēc formālas pazīmes — alfabētā pēc atslēgas vārda, t.i., vārda, pēc kura izraudzīta frazeoloģisma vieta vārdnīcā. Frazeoloģismi ar kopēju atslēgas vārdu kārtoti alfabētā pēc frazeoloģisma pirmās sastāvdaļas. Atslēgas vārdu izvēle savukārt balstās uz formāliem kritērijiem, kuru pamatā ir komponentu piederība pie noteiktas vārdšķiras. Retāk lietotie (sekundārie) frazeoloģisma varianti tiek doti kopā ar galveno (biežāk lietoto) variantu, tādējādi radot frazeoloģismu kā vienotu semantisku sistēmu.

Darbs ar plašu un daudzveidīgu frazeoloģijas materiālu atklāj gan parasto, bieži lietoto, gan uz pirkstiem skaitāmo, veco un jauno, stilistiskas un semantiskas pārvirzes, izplatību daiļliteratūrā un publicistikā, jaunieviešumus un autoru individuālos pārveidojumus.

Pievērsīšos tikai diviem jautājumiem — plašākajām frazeoloģismu ligzdām un dažiem bieži lietotiem frazeoloģismiem apkaimes aspektā, jo tie uzskatāmi rāda, kā attīstās semantiskie procesi. Tāpat kā leksikā, arī frazeoloģijā vērojams, ka biežs lietojums nosaka un veicina polisēmijas attīstību. Iedziļinoties frazeoloģijā, polisēmija izrādās plašāka, nekā parasts domāt. Īpatnēja parādība frazeoloģijā ir tā, ka ap dažiem vārdiem veidojas plašas frazeoloģismu ligzdas, t.i., frazeoloģismi ar kopīgu atslēgas vārdu. Tādas mēdz būt vārdiem, kas izsaka dzīvē ļoti svarīgus jēdzienus. Tāpat kā tas ir daudzās valodās, arī latviešu valodā ļoti plašas frazeoloģismu ligzdas ir atslēgas vārdiem, kas apzīmē cilvēka ķermeņa daļas. Analizētajā materiālā (ar atslēgas vārdiem no A—G burtam) tādi ir *acs* — 92 frazeoloģismi, *galva* — 88, *deguns* — 58, *āda* — 28, *auss* — 27. Cik zināms, ar atslēgas vārdiem *acs* un *galva* konkurē atslēgas vārdi *roka* un *kāja*.

Nākamais atslēgas vārds ar ļoti plašu ligzdu ir *dievs* — 67 frazeoloģismi, arī acīmredzot daudzās valodās. Lielais vairums frazeoloģismu te ir saistīts ar kristianismu kā impulsa devēju, bet sava vieta ir arī latviešu mitoloģijai.

Tālāk ligzdu plašuma ziņā seko atslēgas vārdi *ceļš* — 33 frazeoloģismi, *gaišs* — 29, *gals* — 27, *diena* — 16, *akmens* — 14.

Blakus jēdziena svarīgumam plašu ligzdu veidošanā sava loma ir arī atslēgas vārda polisēmijai. No minētajiem vārdiem visplašākā polisēmija ir vārdama *gals* — LLVV 15 nozīmes. Ligzdas plašums šai gadījumā galvenokārt ir saistīts ar atslēgas vārda polisēmiju, bet šo atzinumu nevar attiecināt uz visām ligzdām.

Ko plaša ligzda nozīmē frazeogrāfam? Vispirms — lielu darbu. Ar to nedomāju frazeoloģisko vienību skaitu, tas pats par sevi saprotams, bet materiāla izvērtēšanu. Lieta tā, ka šādos gadījumos kartotēkā ir diezgan daudz okazionalismu, sava daļa nejauša materiāla un daļa grūti nosakāma, problemātiska materiāla. Šis izvērtēšanas process ir ļoti sarežģīts, jo kartotēka ir veidota pēc principa neat-

stāt problemātiskos gadījumus ārpusē, lai kopā ar maldiem neizmestu arī patiesību.

Tagad par bieži lietotu frazeoloģismu semantiskajiem procesiem. Tūlīt jāsaka, ka lietošanas biežuma vērtējums pēc ekscerptu skaita ir relatīvs. Ekscerptu skaits ir atkarīgs no frazeoloģisma semantikas, no lietošanas situācijas, kas var gadīties gan ļoti bieži, gan samērā reti. Tāpēc dažādi jāvērtē frazeoloģismu ekscerptu skaits. Pirmajiem kartotēkā ir simtiem izrakstu, otrie uzskatāmi par bagātīgi pārstāvētiem, ja ekscerptus var skaitīt desmitos. Viens no tādiem ir FS KĀ ATSPOLE (reti ŠAUDĪKLA, ŠAUTUVE) — 36 izraksti.

Frazeoloģisma tēls saistīts ar aušanu, kas ir bijusi ļoti nozīmīga mājamatniecības nozare. Ar to tad arī skaidrojams frazeoloģisma plašais lietojums.

Frazeoloģismam ir verbāla un adjektīviska apkaime; vairāk izplatīta ir verbālā apkaime. Saistījumā ar verbu frazeoloģismam ir patstāvīga nozīme "strauji, dažādos virzienos; veikli". Parastākais apkaimes vārds ir *šaudīties*, kam ir tiešs sakars ar tēlaino salīdzinājumu, ar atspoles kā aušanas piederuma darbību. Vispārinājums sākas ar atspolei raksturīgās kustības piedēvēšanu cilvēkam un ne vairs tikai uz priekšu un atpakaļ — šurpu turpu, bet dažādos virzienos. Piemēri:

Bet es kā atspole šaudos šurpu turpu, metu kūleņus un laižu lielo grozu no uzkalna lejā, lai ripo... Andersons S. Smaržīgās pēdas. R., 1974, 88.

— *Skatos, ka Zenta jau visur pabijusi, salmu šķūnī, pie sivēna, pie Lauces un aitām — šaudās kā atspole.* Salenieks E. Roberts Zalāns. R., 1958, 349.

Tālāk vispārinājums rodas, ja vārdam *šaudīties* par subjektu ir konkrētu parādību nosaukumi:

Zirgs nezināja, kā skriet, un orīte šaudījās pa ceļu kā atspole, bet tomēr neapgāzās.

Apsišu Jēkabs. Izlase. R., 1952, 303.

Alus tika citīgi vien tukšots, pie kam Blāža ikstis [ikšķis] kā atspole šaudījās no viena uz otru.

Apsišu Jēkabs. Izlase. R., 1952, 160.

Man patika miecēto ādu smaka, acis kā atspoles šaudījās pa plauktu rindām, kur blakus stāvēja pārdošanai izliktie gatavie apavi.

Branks V. Puiku gadi Alūksnē. R., 1973, 67.

Tālākais process ir tāds, ka paplašinās verbālā apkaime — frazeoloģisms saistās ar citiem vārdiem, kas raksturo strauju kustību:

Šūpoles laidās kā atspoles, ar katru sviedienu augstāk un augstāk.

Brigadere A. Triloģija. R., 1973, 272.

Viņa pirksti nīrbēja pa linuma acīm kā atspoles.

Grīva Ž. — Karogs, 1969, 7. nr. 46.

... laižoties miegā, viņai tā vien likās, ka kājas skrien vēl pa ledu un visā viņa šaujas kā šautuve uz priekšu, ...

Janševskis J. Dzimtene, II. R., 1925, 393.

Saistījumā ar adjektīvu frazeoloģismam ir pazīmes pakāpes jeb intensitātes nozīme, un ar šo frazeoloģismu raksturo tikai sievieti. Biežāk lietotā apkaime ir *kustīga, veikla, žigla*, frazeoloģisma nozīme attiecīgi ir "loti kustīga", "loti veikla", "loti žigla":

Kustīga kā atspole, allaž priekā starojoša — viņa šaudījās pa kāpnēm un gaiteniem.

Bauģis P. Pati vainīga. R., 1969, 7.

Viņa bija veikla kā atspole un valodīga kā vālodze.

Rozītis P. Izlase. R., 1957, 339.

Žigla kā šaudekle viņa vispirms aizdzina suņus, tad visai precīga sasveicinājās ar atbraucējiem.

Jaunsudrabiņš J. Zaļā grāmata. R., 1959, 109.

Bieži lietots (64 izraksti) un ar daudzveidīgu un funkcionāli dažādu apkaime ir frazeoloģisms KĀ JĒRS (JĒRIŅŠ). Visbiežāk par apkaime ir semantiski tuvi adjektīvi *rāms, lēns, padevīgs, retāk paklausīgs, mīlīgs* u.c., kas izsaka jēram raksturīgo īpašību vispārīgumu. Frazeoloģismam tādā gadījumā ir tikai pazīmes pakāpes nozīme (loti, pavisam), semantiski būtisko izsaka apkaime.

— Labi! es būšu rāms... Es nekā vairs nedarišu... nekā... Es būšu rāms kā jērs... kā jērs... — ...

Plūdonis V. Raksti, III. R., 1978, 142.

Kad bijām tikuši pie zirga, viņš [saimnieks] man pasvieda apausus [lai mauktu zirgam galvā]. [...] Zirgs stāvēja rāms kā jērs, ...

Jaunsudrabiņš J. Zaļā grāmata. R., 1959, 406.

"Nu labi jau, labi — būšu lēns kā jērs," Vaska atbildēja, nemaz neslēpdams savu spītīgo dabu.

Branks V. Puiku gadi Alūksnē. R., 1973, 134.

— ... *Es gan esmu jājis tikai ar veciem zirgiem.*
— *Nu, tad tu labāk iesākumā ņem Rīžiku, — Aļka parādija. — Tas ir lēns kā jērs.*

Sakse A. Kopoti raksti, V. R., 1963, 19.

Paklausīgs kā jērs — gvarda auguma zaldāts iet uz priekšu.
Branks V. Kauju negaisos. R., 1964, 443.

Starpbrižos biju kluss kā jēriņš, jo pieaugušie man bija iestātijsi, ka skola nav izprieca.

Mauliņš J. Pelēkais māls. R., 1975, 157.

Saistījumā ar verbu frazeoloģismam parasti ir patstāvīga nozīme, kas būtībā ir to pašu jēram raksturīgo īpašību vispārinājums, tikai ne vairs tieši nosaukts, bet izsecināms kopsakarā ar apkaimi no tēlainā salīdzinājuma — rāmi, lēni, padevīgi, paklausīgi; bez pretošanās. Piemēri:

«Bet lielskungs saka: «Tev vairs nepalīdz nekas, nāc tik man līdz! Un tu ar, šķilter!» Un tā nu aiziet visi trīs, lielskungs pa priekšu, šie abi kā jēri no pakajas.

Apsīšu Jēkabs. Izlase. R., 1952, 206. un 207.

Alberts mierīgā balsi pavēl atdot šķēpus un dunčus. Kas to atteikšoties darīt, tikšot nomaitāts uz vietas.

Libiešu veči kā jēri klusēdami noliek ieročus...

Zariņš M. Vienas vasaras stāsti. R., 1975, 165.

Jānis viņai paklausīja kā jērs.

Doku Atis. Izlase. R., 1963, 324.

Austrums. Ja kas atgadisies... es nepadošos kā jērs.

Lācis V. Kopoti raksti. 21. sēj. R., 1978, 220.

Parasti frazeoloģiskais salīdzinājums funkcionē nominatīva formā un jēdzieniski ir saistīts ar izteikuma subjektu (tā tas ir visos iepriekšējos piemēros). Retāki ir gadījumi, kad salīdzinājums jēdzieniski attiecas uz darbības objektu. Tad tas nostājas akuzatīvā. Piemēri:

Dēls novijis no pilādžu lūkiem valgu, sasējis desmitgalvi un pārnesis kā jēru mājās.

Smits P. Latviešu pasakas un teikas. 11. sēj. R., 1935, 36.

Jūs toreiz mani ieslodzījāt šinī aplokā kā jēru. Es nepratu un nespēju pretoties.

Jaunsudrabiņš J. Veja ziedi. R., 1959, 82.

Līdz šim izstrādātajā vārdnīcas daļā visvairāk izrakstu ir frazeoloģismam NO GALVAS LĪDZ KĀJĀM (retāk LĪDZ PAPE-

ŽIEM) — 432 izraksti (10% no tiem ir ar sekundāro variantu). Šim frazeoloģismam ir ļoti plaša apkaime — galvenokārt verbāla (90% gadījumu).

1. **nozīme** frazeoloģismam ir ļoti tuva vārdu savienojuma tiešajam saturam, vispārinājums ir niecīgs, tas izpaužas hiperbolā — vai nu tiešām katrreiz no galvas līdz kājām, bet **pamatīgi gan — ar skatu aptverot visu ķermeni.**

Apkaimē dominē verbi ar nozīmi "apskatīt", kvantitatīvi šādā secībā: 1) *apskatīt, noskatīt, noskatīties*; 2) *uzlūkot, aplūkot*; 3) *mērit, nomērit* (atvasinātā nozīmē); 4) *nopētīt* (tikai mūsdienu autoru tekstos); 5) *novērot*. Piemēri:

Varpogu māte... pētoši apskatīja meitu no galvas līdz kājām, bet Amālija sarka un uzskaitās: «Ko tu lien saviem skatiem otram pašā sirdī iekšā?»

Zeibolts Jēkabs. Raksti. 4 sēj. R., 1956, 108.

Viņš meiteni drūmi nopētīja no galvas līdz papēžiem un tad soli atkāpās, dodams viņai ceļu.

Svikule V. Kartupelis zied. R., 1974, 112.

2. **nozīme** raksturo pazīmes pakāpi jeb intensitāti — ļoti lielā mērā; pavisam. Par apkaimi ir dažādas tematikas verbi. Piemēri:

Esmu appuišots no galvas līdz kājām un par to nevarēšu uzdāvināt saimniecei nieka pulksteni.

Kalndruva M. Avots. R., 1974, 93.

Kad reiz Silmežene smādēja, tad nosmādēja arī krietni, no galvas līdz papēžiem.

Apsīšu Jēkabs. Izlase. R., 1952, 104.

Retos gadījumos (5% no izrakstu kopskaita) parādās arī adjektīviska apkaime. Piemēri:

Jā, Silmežs bij elegants no galvas līdz kājām.

Brigadere A. Triloģija. R., 1973, 699.

Caur un cauri krietns un godīgs cilvēks — godīgs, tā sakot no galvas līdz papēžiem...

Janševskis J. Kopoti raksti. I. sēj. R., 1940, 59.

3. **nozīme** — savā būtībā, visās attieksmēs. Tāda rodas, substantīviem funkcionējot par apkaimi, un ir sastopama tikai 5% gadījumu. Piemēri:

Sveilis — tiesa, tas bij karavīrs no galvas līdz kājām, desmit ugunīm cauri izgāja.

Ezeriņš J. Stāsti un noveles. R., 1962, 422.

Jā, materiālists viņš bija no galvas līdz papēžiem.

Poruks J. Reālistiski stāsti. R., 1953, 113.

Frazeoloģismam ir diezgan daudz okazionālistu ar pārveidotu beigu daļu: *līdz zābaku purngaliem* (3 izraksti), *līdz zābaku papēžiem*, *līdz kāju pirkstiem*, *līdz kāju pirkstu nagiem*, *līdz kāju pēdām*, *līdz pēdām*, *līdz nagu galiem*, *līdz potītēm*, *līdz pazolēm*.

Nedaudzie piemēri uzskatāmi rāda, ka frazeoloģisma semantiskās attīstības procesos un to izpētē ļoti svarīga vieta ir frazeoloģisma apkaimei, un to var noteikt tikai plašā valodas materiālā.

Р. Эккерт

ИЗ ЛАТЫШСКО-СЛАВЯНСКИХ СООТВЕТСТВИЙ В ОБЛАСТИ ФРАЗЕОЛОГИИ И ЛЕКСИКИ

I. Вводные замечания

Все более детальное изучение балто-славянских языковых отношений, проводимое особенно интенсивно и успешно в последние десятилетия, показало совершенно убедительно, что изоглоссы часто охватывают только часть балтийской и славянской языковых территорий. Определенное место в кругу этих проблем занимают специфические латышско-славянские связи. Объясняется это прежде всего тем, что литовско-славянским соответствиям в истории исследования балто-славянского вопроса было уделено гораздо большее внимание, чем латышско-славянским совпадениям.

Мы и раньше в наших работах касались этой проблематики, но прежде всего на материале именных основ¹.

В данной статье исключительные латышско-славянские соответствия рассматриваются на ином материале, а именно на фразеологических и лексических фактах из области древней бортнической терминологии. Как известно, термины бортничества характеризуются исключительной архаичностью². Вместе с тем здесь весьма

¹ Ср.: Eckert R. Baltistische Studien. Berlin, 1971, S. 14—15, а также Эккерт Р. Из латышско-славянских языковых связей. — Конф. «Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом». Предварительные материалы. М., 1978, с. 145—148.

² Некоторые другие подсистемы древней бортнической терминологии у славян (и частично у балтов) нами описаны в следующих публикациях: Эккерт Р. Фрагмент исторического изучения устойчивых сочетаний в восточнославянских языках. — Zeitschrift für Slawistik. Berlin, 1979, Bd. 24, H. 4, S. 533—540; Eckert R. Untersuchungen zur historischen Phraseologie und Lexikologie des Slawischen und Batischen (Systemfragmente aus der Terminologie der Waldimkerei) (в печати).

широко развита синонимика, что особенно благоприятно для совместного изучения фразеологических и лексических единиц. В терминологии бортичества среди других отчетливо выделяется подсистема устойчивых и/или фразеологических сочетаний и лексем, служивших для обозначения выдалбливания (устройства) бортей в деревьях. Термины этой подсистемы распространены именно в ряде славянских языков и в латышском языке, в последнем главным образом в народно-поэтической речи. В нижеследующем изложении материалы группируются на фразеологические и лексические факты, а в каждой из этих групп производится дальнейшее подразделение по отдельным типам фразеосочетаний или производных.

II. Латышско-славянские соответствия на уровне фразеологических или устойчивых сочетаний

1. Тип "выдалбливать" & "пчелы"³

Лтш. фолькл. *bišu dējējinš* "пчеловод, тот, кто выдалбливает бортное дерево" (ME, I, 461) по типу фразеосочетаний соответствуют точно верхнелужицкое *pčoty džědźić* "вынимать мед" (HEWS, 3, 201—202) и старопольское *dziniow pczelich nie mało* "пчеличных бортей не мало" (Sł. p. 16. w., 15, 376). Латышское и верхнелужицкое сочетания являются, несомненно, уже идиоматичными, в то время как старопольский пример нужно расценивать как сочетание в меньшей степени фразеологизированное. Особенность данного сопоставления мы видим еще в том, что здесь соответствие охватывает не только план содержания, но и план выражения. Это очень редкий случай, когда совпадение касается не только семантической структуры сравниваемых сочетаний и типа сочетаемости, но и материальной стороны единиц, ср. лтш. *bite* = прасл. **bščela*, лтш. *dēt* = прасл. **dēti*.

2. Тип "выдалбливать" & "борть"

Лтш. фолькл. *dēt dori (doru, dravu)* "делать, выдалбливать борть" (ME, I, 464; LLVV, II, 315) по семантической структуре и типу сочетаемости точно совпадает с польск. *dziać barć* "выдолбить дерево для борти". Что касается отдельных компонентов этого фразеосочетания, то только один из них является генетически идентичным в сравниваемых примерах лтш. *dēt* = польск. *dziać*, а дру-

³ В качестве метаязыка используются русские слова, поставленные в кавычки.

гой, хотя по значению совпадает, все же восходит к различным праформам, ср. лтш. *dore, drava* и прасл. **bǫrtь*.

Совпадения примерно такого же типа мы наблюдаем в случае лтш. фолькл. *dēt dori (dravu)* и ср.-русск. (псковск.) *борть ново-детъ, борть стародетъ* "деревья с вновь выдолбленными бортями и со старыми бортями"⁴ с одной лишь особенностью, состоящей в том, что среднерусские сочетания содержат еще компоненты "ново-" и "старо-".

В конце этого абзаца мы хотели бы привести цитату из латышской народной песни, в которой встречаются сочетания *doru dēt* и *bišu dējējiņš*:

*Platas vizes apavos,
Silā gāju doru dēt.
Sak' lācītis lūkodams:
Edz, kur bišu dējējiņ'!*

Я обулся в широкие лапти,
В лес пошел выдолбить борть.
Увидев (это), медведюшка сказал:
Вот пчеловод! (дословно: выдалбливающий пчел)

(ME, 1, 461; Bielenstein, Holzbauten, 1, 191—192)

3. Тип "выдалбливать" & "дуб".

Лтш. сочетания *dēt ozoliņu* "выдолбить дубок", т.е. устроить в нем борть (LLVV, 2, 315), *ozolu dēdināt* "выдолбить дуб" (ME, 1, 461) имеют соответствия в ст.-польск. *dzany*, что относится к латинскому слову *quercus* "дуб" (SL. stp. 1, 62; 2,?) в польск. *dziany dąb* "выдолбленный дуб, дуб с бортью" и в ср.-русск. *дѣльный дубъ*. В среднерусских текстах встречается еще перифрастическое (свободное) сочетание *дубъ съ дѣлью* "дуб с бортью".

Более точное соответствие перед нами в случае, когда и в латышском, и в старопольском рассматриваемое сочетание содержит причастие прошедшего времени страдательного залога с отрицанием: лтш. *nedēta ozoliņa* ≈ ст.-польск. *niedziany dąb* "не выдолбленный дуб", т.е. дуб без борти. Сравнимые причастные компоненты данных сочетаний отличаются друг от друга лишь своим суффиксом: в балтийском выступает причастие на *-t-*, а в славянском — причастие на *-n-*, что нередко наблюдаем в пределах одного языка или одной группы языков, ср. др.-русск. *биенъ* — *бить* и ст.-сл. *одънъ* — русск. *одет*.

4. Тип "делать" & "борть"

⁴ Ср. Марасинова Л. М. Новые псковские грамоты XIV—XV веков. Под ред. А. М. Сахарова. М., 1966, с. 51, 180, а также Псковский областной словарь. Л., 1973, вып. 2, с. 128.

В латышских народных песнях синонимично сочетанию (или более точно: к фразеологизму) *dēt dori (dravu)* выступает сочетание *darit doru (dravu)* ср.

*Mans tēviņis dravu dara,
Es aiznesu launadziņu. . . .*

Мой батюшка делает борть,
Я ему принесла полдник⁵.

Лтш. *darit dorru (dravu)* соответствует по семантической структуре, а также в отношении типа сочетаемости ср.-русск. *делати борти* (Новгородская писцовая книга, около 1500 г.), *сделать борть* (СлРЯ XI—XVII вв., 1, 300) и ст.-чешск. *dělati brtve* "вынимать мед из углублений в деревьях, где дикие пчелы имеют свои гнезда" (письменное сообщение д-ра Е. Хавловой, Брно) и *dělati brtě* "делать борти"⁶. Для этого сопоставления характерно, что оно только частично может рассматриваться как соответствие в плане содержания, ср. отличное значение ст.-чешск. идиоматического сочетания *dělati brtve*. Кроме того, здесь в плане выражения мы наблюдаем полное расхождение между балтийскими и славянскими примерами, ср. лтш. *darit* ≠ прасл. **dělati*; лтш. *dore (drava)* прасл. **Bьrtь*.

III. Латышско-славянские соответствия на уровне лексем

1. Производные от корня **dē-* на *-j-*

В латышских народных песнях засвидетельствованы дериваты от корня **dē-* с *-j-*, относящиеся к бортической терминологии. Ср. лтш. фолькл. *dējums* (с вариантом *dējums*) "законченное действие выдалбливания борти, выдолбленная борть" (ME, 1, 461):

*Es uzkāpu ozolā
Jaunu ruišu dējumā.*

Я лазил на дуб
В борть молодых парней.

(LLVV, 2, 297).

Наряду с этими примерами зафиксировано еще название деятеля лтш. фолькл. *dējējs* "кто выдалбливает борть" (Ulmann, 1, 46) или *doru, bišu dējējs* "пчеловод, тот, который выдалбливает

⁵ Bielenstein, Holzbauten, 1, 194, ср. еще LLVV, 2, 391.

⁶ B r a n d l V. Glossarium illustrans bohemicо-moravicae historiae fontes. Brünn, 1876, p. 12.

борть“ (МЕ, 1, 461), что обычно встречается в форме уменьшительного в сочетаниях *doru dējējiņš, bišu dējējiņš*.

Латышскому *dējējs* соответствует второй член в сложном слове ст.-польск. *bartodziej* ”бортник“, которое в старопольских текстах встречается и как местное название *villam Bartodzieje* (Sl. prasl. 1, 424). Ст.-польск. *bartodziej* восходит к прасл. **bǫrto-dějb* ”выдалбливающий, делающий борть“. Таким образом, сочетание морфем в ст.-польск. сложном слове соответствует довольно точно сочетанию лексем в латышском фразеологизме *doru dējējiņš* ”пчеловод, тот, который выдалбливает бортное дерево“. Это сравнение убедительно показывает тесную связь между фразеологической и лексической подсистемами языка⁷.

По-видимому, не случайно именно в польском языке сложные имена существительные со вторым членом *-*dějb* и с конкретным значением представлены шире всего, ср. ст.-польск. *kolodziej* ”ремесленник, изготовляющий колеса и телеги, колесник“ (данное слово вообще является общим для восточных и западно-славянских языков), ст.-польск. (XV в.) *kielbodziej* ”приспособление для начинки колбас“ (SEJP, 2, 143—144), не имеющее соответствий в других славянских языках, и зафиксированное только у Линде (из-за отсутствия источников и цитат не совсем достоверное) *drzewodziej* ”кто обрабатывает дерево, плотник, столяр, колесник“⁸.

При сравнении лтш. *dējējs* (и уменьшительного *dējējiņš*) с ст.-польск. *bartodziej* (из **bǫrto-dějb*) нужно, однако, помнить, что славянское образование сохраняет более простую и, может быть, более древний вид, чем латышское слово, распространенное через элемент *-ěj-*.

2. Производные от корня **dē-* с суффиксальным *-l-*

Речь здесь идет о лтш. фолькл. *dējala, dējele, dējala* 1. ”дерево, годное для борти“; 2. ”железный инструмент для выдалбливания борти“ (МЕ, 1, 461), что можно сопоставить с славянскими дериватами на *-l-* от корня **dě-*: русск. диал. *дель*, *-и*, ср.-русск. *дѣль*, *-и* ”борть“, ср.-русск. *новодѣль*, *-и* ”новая борть“, чешск. диал.

⁷ Об этом см. еще: Эккерт Р. О роли сложных слов и соотносительных с ними сочетаний при определении семантики древнеславянского слова. — Сов. славяноведение, 1977, № 6, с. 89—95.

⁸ Мы данное слово взяли из еще не опубликованного 3-го тома Праславянского словаря (Sl. prasl.) Польской Академии наук, которым мы по любезному разрешению дирекции Института славистики в Кракове могли пользоваться. Несколько иной ряд образуют отвлеченные сложные имена существительные со вторым членом *-*dějb*, ср. прасл. **čarodějb*, **dobrodějb*, **zblodějb*, но и они говорят о том, что основа *-*dějb* в праславянском языке являлась распространенной.

(моравск.) *dělo* "соты" и *d'ílo* "воск в улье". Здесь, как и в предыдущем абзаце, нужно учесть известные расхождения между латышскими и славянскими словами. Они сводятся к тому, что опять-таки славянские дериваты сохраняют более простой (нераспространенный) вид образования, в то время как латышские слова являются более сложными. Суффикс *-l-* у последних присоединяется не непосредственно к корню, как в славянских примерах, а к производным на *-j(ě)*, *-j(a)*.

IV. Выводы

Приведенный материал позволяет сделать следующие выводы:

1. Рассмотренные здесь специальные соответствия охватывают только часть балтийской языковой территории (латышский язык) и только часть славянского языкового мира (восточно-славянские и западно-славянские языки). Некоторая разобщенность территории (ср. латышско-верхне-лужицкие совпадения), реликтность сравниваемых единиц и ряд других соображений, скорее всего, говорят о том, что приведенные латышско-северно-славянские соответствия носят довольно древний характер.

2. Сами фразеологические соответствия обнаруживают определенную градацию относительно их полноты. Можно различать по крайней мере три случая: а) полные соответствия и в плане содержания, и в плане выражения фразеосочетания⁹, ср. лтш. *bišu dējējīņš* = в.-луж. *pčoly džědžić* = ст.-польск. *dziniow pczelich*; б) частичные соответствия, т.е. полное соответствие в плане содержания, но частичное соответствие в плане выражения, ср. лтш. *dēt dori* ≈ польск. *dziać barć* (этот вид соответствий является, по-видимому, абсолютно преобладающим над очень редким первым видом); в) семантические соответствия, т.е. соответствия лишь в плане содержания, но расхождения в плане выражения, ср. лтш. *darit dori* ~ ср.-русс. *делати борть*.

3. Изученные факты ярко свидетельствуют о том, что между фразеологическим и лексическим подсистемами языка существуют особенно тесные связи, что и является основанием для того, чтобы эти явления изучались в неразрывном единстве.

4. Исследованные нами идиоматические и/или устойчивые сочетания и лексемы образуют определенную подсистему в архаичес-

⁹ Фразеосочетание в этом смысле мы понимаем как определенный тип сочетания лексем в отвлечении от его формообразующей и деривационной парадигмы.

кой по своей природе терминологии бортничества у балтов и славян. Эта подсистема имеет в качестве внеязыкового соответствия очень значительную для лесного пчеловодства деятельность по устройству бортей в деревьях.

Сокращения

- Bielenstein, Holzbauten, I=A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. St. Petersburg — Petrograd, 1907—1918. 1. Teil. Die Holzbauten der Letten, 1907. Anhang: 2. Bienenstöcke.
- HEWS = H. Schuster - Sewc. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen, 1978—1980, 1—7.
- LLVV = Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1973, 2. sēj.
- ME = K. Mühlentachs. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. R., 1923—1932, Bde. 1—4.
- SEJP = F. Sławiński. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1958—1965, t. 2.
- Sł. p. 16. = Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1966—1978, t. 1—11.
- Sł. prasl. = Słownik prasłowiański. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1974, t. 1—3.
- Sł. stp. = Słownik staropolski.
- Ulmann, I = C. Chr. Ulmann. Lettisches Wörterbuch. 1. Teil: Lettisch-deutsches Wörterbuch. R., 1872.
- СлРЯ XI—XVII вв. = Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1975—1979, вып. 1—6.

SATURS

I. Vispārīgi jautājumi

<i>Blinkena A.</i> Latviešu literārās valodas normalizācijas aktuālas problēmas	6
<i>Paļoniņš J.</i> Par baltu literāro valodu diahroniski tipoloģiskas izpētes problēmu	13
<i>Paulauskiene A., Stepanovs J.</i> Universālās kategorijas baltu valodu gramatika	17

II. Vārdi un formas

<i>Laučute J.</i> Par baltu un slāvu kopīgās leksikas pētišanas un interpretācijas metodiku	25
<i>Bušs O.</i> Kopējas cilmes aizgūtā leksika baltu un Baltijas somu valodas	31
<i>Kagainē E., Bušs O.</i> Dažas baltu un Baltijas somu valodu semantiskas paraleles	35
<i>Kalniņa K.</i> Aizguvumi no viduslejasvācu valodas latviešu valodā	44
<i>Baldunciņš J.</i> Angļļu vesturiski hronoloģiskais raksturojums latviešu valodā	52
<i>Bankovs A.</i> Franču cilmes aizguvumi mūsdienu latviešu literarajā valodā	59
<i>Skujiņš V.</i> Nacionālie aizguvumi mūsdienu latviešu valodā	64
<i>Reķēna A.</i> Mūsdienu lauksaimniecības leksikas attīstības galvenās tendences latviešu valodas izloksnēs	72
<i>Nitiņa D.</i> Latviešu prievārdu vēstures fragmenti	80
<i>Dambe V.</i> Valodu kontakti Latvijas PSR toponimijā	85
<i>Balode L.</i> Dažu hipotētisku etnonimu izplatība Latvijas PSR teritorijā	99
<i>Brence M.</i> Paplašinātā sakne <i>balt-k-</i> baltu valodu dotumos	109
<i>Laumane B.</i> Latvijas PSR piekrastes zvejvietu nosaukumu semantika un struktūra	115
<i>Staltmane V., Kaganova T.</i> Par dažām paralelēm latviešu, lietuviešu un igauņu antroponimijā	127
<i>Siliņš K.</i> Valodu kontaktu atspoguļojums latviešu personvārdos	133
<i>Smiltņiece G.</i> Dzimtes un celma formu svārstības priedēkļa lietvārdos latviešu rakstu valodā	141
<i>Veidmane R.</i> Par divdabju ar izskaņu <i>-ams (-āms)</i> semantiku un gramatisko raksturojumu	148
<i>Žilinskā V.</i> Nominālo vārdšķiru un to gramatisko kategoriju frekventatīvais raksturojums mūsdienu baltu valodās	154

III. Vārdu sintaktiskās funkcijas un saistījumi

<i>Soide E.</i> Verbu derivācijas un valences attieksmes	160
<i>Sližiene N.</i> Par lietuviešu valodas verbu manīgo valenci	167
<i>Kārklīns J.</i> Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma struktūras tipoloģijas interpretācijā	174

<i>Balkevičs J.</i> Predikativo konstrukciju tipi musdienu lietuviešu un latviešu valoda	186
<i>Labutis V.</i> Semantiski sintaktisko attieksmju pakāpes un subjekta un teikum- priekšmeta jēdzieni	194
<i>Geņšiene E.</i> Lietuviešu refleksīvu sintakse un semantika (Sastatāmi tipoloģis- kais raksturojums)	199
<i>Buligina T., Stalmane V.</i> Posesīvo konstrukciju tipoloģija musdienu baltu valodas	209
<i>Ozola Ā.</i> Verbu transitivitātes būtība un izpausmes likumsakarības musdienu latviešu literārajā valodā	216
<i>Valdmanis J.</i> Teksta gramatika un teksta stilistika	223
<i>Ruķe-Draviņa V.</i> Diahroniskās maiņas latviešu frazeoloģijā	227
<i>Laua A.</i> Daži vērojumi semantikas izpētē latviešu frazeoloģijā	234
<i>Ekerts R.</i> Par latviešu — slāvu atbilstēm frazeoloģijā un leksikā	240

I. Vārdu izvērtējums

II. Vārdu un teikumu

III. Vārdu izvērtējums

IV. Vārdu izvērtējums

V. Vārdu izvērtējums

VI. Vārdu izvērtējums

VII. Vārdu izvērtējums

VIII. Vārdu izvērtējums

IX. Vārdu izvērtējums

X. Vārdu izvērtējums

XI. Vārdu izvērtējums

XII. Vārdu izvērtējums

XIII. Vārdu izvērtējums

XIV. Vārdu izvērtējums

XV. Vārdu izvērtējums

XVI. Vārdu izvērtējums

XVII. Vārdu izvērtējums

XVIII. Vārdu izvērtējums

XIX. Vārdu izvērtējums

XX. Vārdu izvērtējums

XXI. Vārdu izvērtējums

XXII. Vārdu izvērtējums

XXIII. Vārdu izvērtējums

XXIV. Vārdu izvērtējums

XXV. Vārdu izvērtējums

XXVI. Vārdu izvērtējums

XXVII. Vārdu izvērtējums

XXVIII. Vārdu izvērtējums

XXIX. Vārdu izvērtējums

XXX. Vārdu izvērtējums

СОДЕРЖАНИЕ

I. Общие вопросы

<i>Блинкена А.</i> Актуальные проблемы нормализации латышского литературного языка	6
<i>Палионис Й.</i> К проблеме диахронно-типологического изучения балтийских литературных языков	13
<i>Паулаускене А., Степанов Ю.</i> Универсальные категории в грамматике балтийских языков	17

II. Слова и формы

<i>Лаучюте Ю.</i> О методике исследования и интерпретации общей балто-славянской лексики	25
<i>Буш О.</i> Заимствованная лексика общего происхождения в балтийских и прибалтийско-финских языках	31
<i>Кагайне Э., Буш О.</i> Некоторые семантические параллели балтийских и прибалтийско-финских языков	35
<i>Калниня К.</i> Заимствования из средненижнемецкого языка в латышском	44
<i>Балдунчикс Ю.</i> Историко-хронологическая характеристика англизмов в латышском языке	52
<i>Банкав А.</i> Слова французского происхождения в современном латышском языке	59
<i>Скуня В.</i> Национальные заимствования в современном латышском языке	64
<i>Рекена А.</i> Основные тенденции развития лексики современного сельского хозяйства в говорах латышского языка	72
<i>Нитиня Д.</i> Фрагменты из истории латышских предлогов	80
<i>Дамбе В.</i> Языковые контакты в топонимии Латвийской ССР	85
<i>Балоде Л.</i> Распространение некоторых гипотетических этнонимов в территории Латвийской ССР	99
<i>Бренце М.</i> Распространенный корень <i>balt-k-</i> по данным балтийских языков	109
<i>Лаумане Б.</i> Семантика и структура названий тоней побережья Латвийской ССР	115
<i>Сталтмане В., Каганова Т.</i> О некоторых параллелях в латышской, литовской и эстонской антропонимии	127
Силиньш К. Отражение языковых контактов в латышских личных именах	133
<i>Смилтниеце Г.</i> Колебания форм рода и основы в префиксальных именах существительных в латышском письменном языке	141
<i>Вейдемане Р.</i> О семантике и грамматической характеристике причастий с исходом на <i>-ams (-āms)</i>	148
<i>Жилинскене В.</i> Частотные характеристики именных частей речи и их грамматических категорий в современных балтийских языках	154

III. Синтаксические функции и соединения слов

Сойда Э. Соотношения деривации и валентности глаголов	160
Слижене Р. К вопросу о переменной валентности глаголов литовского языка	167
Карклиньш Ю. Соотношения синтагматики и парадигматики в интерпретации структурной типологии	174
Бальявичус Й. Типы предикативных конструкций в современных литовском и латышском языках	186
Лабутис В. Ступени семантико-синтаксических отношений и понятия субъекта и подлежащего	194
Генюшене Э. Синтаксис и семантика литовских рефлексивов (Сопоставительно- типологическая характеристика)	199
Булыгина Т., Сталтмане В. Типология possessивных конструкций в современных балтийских языках	209
Озола А. Сущность переходности глагола и закономерности ее проявления в современном латышском языке	216
Валдманис Я. Грамматика текста и стилистика текста	223
Руке-Дравиня В. Диахронные изменения в латышской фразеологии	227
Лауа А. Некоторые наблюдения над изучением семантики латышских фразеоло- гизмов	234
Эккерт Р. Из латышско-славянских соответствий в области фразеологии и лексики	240

БАЛТИЙСКИЕ ЯЗЫКИ В НАСТОЯЩЕМ И ПРОШЛОМ

(АН ЛатвССР. Институт языка и литературы
им. А. Упита)

Ордена Трудового Красного Знамени Латвийский
государственный университет им. П. Стучки)

Издательство «Зинатне»

Рига 1985

На латышском и русском языках

BALTU VALODAS SENĀK UN TAGAD

Redaktori A. Breidaks, G. Dišlers. Māksliniece I. Voron-
cova. Mākslinieciskais redaktors G. Krutojs. Tehniskās
redaktore E. Griķe, G. Sļepkova. Korektore L. Vancāne.

ИБ № 2260

Nodota salikšanai 31.07.84. Parakstīta iespiešanai 16.09.85.
JT 11170. Formāts 60×84/16. Ofseta papīrs. Literatūras
garnitūra. Ofsetspiedums. 15,75 fiz. iespiedl.; 14,65 uzsk.
iespiedl.; 14,88 uzsk. kr. nov.; 17,07 izdevn. l. Metiens
600 eks. Pasūt. № 242. Maksā 1 rbl. 10' kap. Izdev-
niecība «Zinātne», 226530 PDP Rīgā, Turģeņeva ielā 19.
Salikts Latvijas PSR Valsts izdevniecību, poligrāfijas un
grāmatu tirdzniecības lietu komitejas Rīgas Paraugtipo-
grāfijā, 226004 Rīgā, Vienības gatvē 11. Iespiests izdev-
niecības «Zinātne» operatīvās poligrāfijas cehā, 226934
Rīgā, Meistaru ielā 10.

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0308026113

1 r. 10 k.

Kontroleempler